

С. Стефанюк, О. Кобець, В. Лантух, А. Лантух

**ДУХОВНА КУЛЬТУРА ЯК ОСНОВА
СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ**

Монографія

Харків-Краматорськ

2019

ББК 74.200.51

С79

Рецензенти:

Панков Г.Д. – доктор філософських наук, професор, професор кафедри філософії та політології Харківської державної академії культури.

Шаповал В.М. - доктор філософських наук, професор, професор кафедри соціогуманітарних дисциплін Харківського національного університету внутрішніх справ.

Рекомендовано до друку Краматорським інститутом протокол № 3 від 16.03.2017.
Затверджено рішенням кафедри психології від 15.02.2017.

Стефанюк С., Кобець О., Лантух В., Лантух А.

С 79 Духовна культура як основа становлення української нації / Голов. ред. В.В. Лантух. Краматорськ: ЦТРІ «Друкарський дім», 2020. 391с.

У монографії розглядаються проблеми формування національної свідомості українців, дається аналіз самовизначення українського етносу, ретельно висвітлюються етапи та чинники розвитку української культури особистості. Особливе місце відведено на основі розвитку духовної культури формуванню національного характеру та менталітету особистості. У монографії надається перевага розгляду історико-поступового креативу української мови, як ментально-поведінковій етносамовияв, здатний ціннісними орієнтаціями запобігати соціальній байдужості особистості та бути патріотом своєї нації. Наголошується, що увага до багатства духовної культури нації та її мови є ведучими елементами розвитку національної свідомості, національного характеру, національної ментальності, що є основою державної політики і незалежності нації. Монографія адресується студентам психологам, культурологам, історикам, викладачам вищих навчальних закладів та широкому загалу читачів, які мають інтерес до даної проблеми.

ISBN 978-966-2526-16-5

©. С.К. Стефанюк, 2020.
©. О.В. Кобець, 2020.
©. В.В. Лантух, 2020.
©. А.П. Лантух, 2020.
©. ЦТРІ-Друкарський дім, 2020.

Зміст

Передмова.....	6
Розділ I. Українська культура як самобутній феномен	
1.1. Культура як соціальне явище.....	8
1.2. Самовизначення українського етносу та чинники формування української культури.....	52
1.3. Духовна культура українського етносу: особливості формування	64
1.4. Українська мова і духовність народу: історичний огляд	76
Література	80
Розділ II. Особливості мови і мовлення періоду Київської Русі	
2.1. Передумови творення розмовного та книжного слова на землях Київської Русі.....	82
2.2. Вплив історичного хрещення Русі на формування книжного слова; значення літературного слова після Хрещення Київської Русі.....	84
2.3. Єдність усного народного мовлення та літературно-писемної мови.....	89
2.4. Джерела духовно-естетичного та фольклорно-мовленнєвого креативу.....	96
2.5. Декоративно-лексичні мовні та дидактично-просвітницькі елементи україно-руської художньо-літературної творчості на теренах Київської Русі.....	98
2.6. Літературне слово як повчання нащадкам.....	115
Література.....	119
Розділ III. Художня оригінальність руської мови Галицько-Волинської держави	
3.1. Особливості побутування розмовного та книжного слова на землях Галицько-Волинської держави.....	122
3.2. Історико-креативні риси розвитку книжного слова культури Галицько-Волинської держави.....	124

3.3. Відбиття у слові етико-естетичних уподобань українців.....	127
3.4. Самопоступ українського слова на землях Галицько-Волинської держави.....	130
3.5. Особливості побутування книжного слова на землях Галицько-Волинської держави.....	132
3.6. Конкретизація літописної культури.....	135
Література.....	145
Розділ ІУ. Ренесансна мовно-мовленнєва культура в Україні: соціально-політична полеміка	
4.1. Способи ідеального, духовно-мовленнєвого етновіокремлення як ознаки ренесансної культури в Україні.....	147
4.2. Слово людини-патріота українського Ренесансу.....	151
4.3. Мова – основа українського діяльного самовизначення всіх соціально-духовних протистоянь ренесансного часу.....	157
4.4. Форми та засоби розвитку української мови в ренесансний період.....	161
4.5. Комунікативна культура та освіта епохи українського Ренесансу.....	168
4.6. Прогресивна діяльність української наукової установи філологічного профілю.....	191
4.7. Славні представники ренесансної писемної культури.....	194
4.8. Мовлення як відбиття патріотичних позицій українців.....	199
4.9. Мовно-пісенна ренесансна спадщина.....	202
4.10. Суб'єкти творення ренесансної мовленнєво-театральної культури.....	215
4.11. Гуманістично-тлумачні надбання ренесансної доби в Україні.....	233
4.12. Мовно-мовленнєва філософсько-духовна культура Ренесансу.....	241
4.13. Ренесанс та творення книги.....	244

4.14. Ренесансна усна народна творчість.....	262
4.15. Видатні особи Ренесансу, їх етноідеї.....	288
Література.....	296

Розділ V. Широка духовно-творча барокова неповторність предковічної української мови

5.1. Передумови творення розмовного та книжного слова в бароковий період.....	299
5.2. Розвиток барокового літературно-писемного та розмовного слова на рівні науки та соціального креативу.....	302
5.3. Мова як фактор народження барокових соціально-культурних новоутворень.....	323
5.4. Мова – засіб витворення високої конституційної культури.....	360
5.5. Різноманіття літературних інтересів та барокових презентацій.....	364
Література	383
Післямова.....	386

Передмова

Нація – це стійка історична спільнота, що має свою територію, економіку, психологію народу, культуру та сформовану літературну мову. Для нації культура є: індикатором суспільного розвитку; віддзеркаленням стану морального здоров'я нації, рівня економічної та політичної свободи; критерієм духовного потенціалу. Культура – це все, що створене руками й розумом людини у плині історії віків, а також спосіб суспільного її виокремлення, що виражається у мові, звичаях, віруваннях, правових взаєминах, мистецтві, ставленні до віри, праці, ближнього тощо. Важливою складовою культури становить духовна культура. Духовну культуру нації утворюють норми, правила, еталони поведінки, закони, цінності, ритуали, символи, міфи, знання, ідеї, звичаї, мова.

Мова є важливим провідником презентації й осмислення культури. Мова існує та реалізується через мовлення: останнє коригується словом.

Слово у мовленні – ключове, зокрема у сприйнятті Істини та формуванні науково-громадянської думки. Слово на теренах української культури – є презентантом історико-поступальних процесів кожного століття, зокрема, популяризації надбань, інструментом етносамоактуалізації, прийняття суб'єктних рішень. Слово – базова платформа розвою пізнавально-духовного характеру етносу.

Аналізуючи й порівнюючи соціально-історичні процеси, людина спирається на результати минулого досвіду, мовно-мовленнєво абстрагуючись, знаходить загальне в окремих явищах. Мовно-розумове абстрагування дозволяє об'єднати окреме в базисну систему знань, науково фіксуючи соціально-культурну дійсність як в образній, так і словесній формі. Тільки оволодівши системою розвиваючо-розумових дій, людина дістає можливість аналізувати й творити. До важливого виду мисленнєво розумових дій уключають словесно-логічний вид мислення, де словотворчість та комунікація є ключовими. Комунікація – базис та платформа, на якій відбувається мовленнєво-митецький креатив людини, поступ чинників культури, розвиток соціально демократичних та культурних надбань нації, світоглядну етнорозвиток.

Етнокультурний базис – це міра, що відрізняє цивілізовану людину від дикуна, фіксує багатозначний погляд на життя, презентує багатовимірний феномен

етнотворчості, що, крім мистецтва, фіксується мовою та мовленням; до чинників культури належать системи релігій та права, блоки освітньо-наукових підходів, відкриттів, науково-освітніх відкриттів, морально-етичні та митецько-художні образи, мовно-образна характеристика нормативно-соціальної взаємодії.

Серед самоактуалізуючо-творчих чинників культури виділяють єдність науки й освіти, моралі й мистецтва, традицій і світогляду, досвіду та мови. Під чинниками культури розуміють інтегральну систему, що об'єднує науково-правовий базис, освіту, літературу, мистецтво, мораль, спосіб життя, звичаї, традиції, мову, релігію при визначальній ролі світогляду людини, а також поступу культури особистості, колективу, суспільства. Культура, а в ній мовно-мовленнєвий аспект, — незамінний процес у системі регуляції життєдіяльності людини.

Давні писемні факти, мовленнєво-звичаєві надбання, знахідки фольклорно-обрядового креативу — духовні та світоглядні орієнтації етностратегічного, пізнавально-дидактичного характеру розвитку нації.

Розділ I. Українська культура як самобутній феномен

1.1. Культура як соціальне явище

Культура – це соціальний феномен, який не може відбутися поза межами спільноти. Тому розглядаючи його, слід пам'ятати, що він виключно залежить від свого носія, тобто від людини.

Словосполучення «cultura mentis» означає «вирощування розуму». Це словосполучення дійшло до нас з часів *античності (VII ст. до н. е. – V ст. н. е.)* й означало навчання елементарної вихованості і гречності. Уперше його використав класичний римський автор античності *Марк Тулій Цицерон* (106 – 43 рр. до н. е.). У своїх листах із родового маєтку, які дійшли до нас як «Тускуланські бесіди» (45 р. до н. е.), він відзначав: «Cultura anima philosophia est» («Філософія – це культура душі»), тобто щоб стати філософом необхідно удосконалювати свої розумові здібності, розвивати розум, доглядати за ним, як селянин доглядає землю.

І це справедливо, оскільки термін «культура» походить від латинських слів «colo», «colere», що буквально означає «вирощувати», «обробляти» або «culturare», тобто «вирощений», оброблений людською працею, доведений до досконалості, і в первісному значенні стосувалося праці на землі. Про це свідчить відомий у Давньому Римі трактат «Агрікультура» («De agri cultura»), автором якого є державний діяч і письменник *Марк Порцій Катонн* (234 – 149 рр. до н. е.). Цей трактат повністю зберігся до наших днів. У ньому йдеться не просто про принципи обробки землі, а й про способи догляду за нею, що передбачає особливе щире ставлення до оброблюваного об'єкта. Логіка міркувань підказувала: якщо до оброблюваного об'єкта не буде виявлятися щире ставлення, то не буде й гарного догляду, тобто не буде культури. Тому, як бачимо, «cultura mentis» – це агрономічна метафора. Але в її первісному значенні виявляється важлива особливість: *єдність культури, людини та її діяльності.*

Поступово термін «культура» поширюється на такі сфери життєдіяльності людини, як виховання, освіта, навчання. У цьому значенні він набуває практичного поширення як освіченість, вихованість і трансформується в усі європейські мови, в тому числі й в українську.

Еволюція лексеми (від грецького *lexis* – слово) «культура» тривала і в часи *середньовіччя (У – XIII ст. н. е.)*. Оскільки середньовіччя характеризувалося теоцентричністю світогляду, це наклало певний відбиток і на поняття «культура». У цьому плані слово «культура» вживалося зрідка, поступаючись місцем терміну «культ». Справа в тому, що «*cultura*» перекладається не лише як «вирощування», але й як «шанування», тобто поклоніння. Тому латинські слова «культура» і «культ» як такі, що мають однакове значення. При цьому слово «культ» сприймали як подолання гріховності людини, її духовне удосконалення, усвідомлення близькості до Бога. Разом із цим суттєву роль відігравав і притаманний лицарству культ мужності, честі і гідності, характерний для середньовіччя.

Епоха Відродження (XIV – XVI ст.) відкрила нові горизонти осмислення змісту «культури». Прагнучи повернутися до античного розуміння культури, ця епоха трансформувала поняття «культура» в культ людини, проголосивши її найвищою цінністю, центром всесвіту, що знайшло своє втілення в літературі, образотворчому мистецтві. У цьому плані «культура» – це те, що:

- створила людина, а не природа;
- результат людських звершень;
- возвеличує людину;
- ідея всебічного універсального розвитку людиною своїх здібностей;
- духовний саморозвиток особистості.

Просвітництво (XVII – XVIII ст.) дало імпульс самостійності в існуванні поняття «культура». Це було пов'язано з тим, що це поняття уживалося тільки у словосполученні, що означало покращення ,

удосконалення: *cultura juris* (досконала чи витончена поведінка), *cultura linguae* (удосконалювання письма). Німецький філософ і просвітник *Самуель Пуфендорф* (1632 – 1694) у 1684 р. уперше використав слово «культура» як самостійний термін для визначення духовного світу людини: термін «культура» розмежував світ людини і світ тварини. Це підтверджують роздуми просвітників:

- француза *Жульєна Ламерті* (1709 – 1751), котрий вбачав перебіг історії розвитку людини в її розумовому розвитку та освіті;
- італійця *Джамбаттиста Віко* (1668 – 1774), який відводив культурі вирішальну роль у суспільстві;
- француза *Шарля Монтеск'є* (1689 – 1755), котрий стверджував, що розвиток культури народу залежить від клімату, ґрунту, площі держави;
- француза *Жан-Жака Руссо* (1712 – 1778), що протиставляв культуру «чистій природі».

Отже, в цьому значенні культуру почали розуміти як «людяність», протиставляючи «тваринності» і «природності». Проте життя розвело ці погляди.

Новий час (XVIII – XIX ст.) надає слову «культура» духовного, аристократичного відтінку. Його почали розуміти як удосконалення рис людини, пов'язуючи з начитаністю й вишуканою словесністю. І донині слово «культура» асоціюється з оперним театром, картинною галереєю, гарним вихованням.

У Новий час слово «культура» починають вживати і як науковий термін. Уперше в науку його ввів німецький учений *Йоганн Аделунг* (1732 – 1806). У 1782 р. він публікує книгу «Досвід історії культури людського роду», а в 1784 р. німецький філософ *Йоганн Гердер* (1744 – 1803) видає свою філософську працю «Ідеї щодо філософії та історії людства», де термін «культура» набуває теоретичного і філософського сенсу.

Вагомий внесок у філософське трактування терміна «культура» зробили представники німецької класичної філософії. Вони розуміли

культуру як самозвільнення духу. А засобом звільнення духу *Іммануїл Кант* (1724 – 1804) назвав моральну свідомість, *Георг Вільгельм Фрідріх Гегель* (1770 – 1831) – філософську, а німецький поет, драматург і теоретик мистецтва *Фрідріх Шіллер* (1759 – 1805) – естетичну. Із цього випливало, що культура – це сфера духовної свободи людини. Таке розуміння ґрунтувалося на визнанні різноманітності типів і видів культури, які виступали сходинками сходження людини до свободи власного духу.

У цей час з'явився і марксистський погляд на культуру. Німецькі філософи *Карл Маркс* (1818 – 1883) і *Фрідріх Енгельс* (1820 – 1895) відштовхувалися від того, що культура стає формою практичної діяльності людей і є самостійною ділянкою життя.

Сучасна епоха (XX – XXI ст.) започаткувала широкомасштабні дослідження культури на основі етнографічного, антропологічного і соціологічного матеріалу. Це дало можливість нового підходу до осмислення терміна «культура». Так, наприклад, антропологія (наука про людину) дала слову «культура» нове значення. це сталося після вивчення примітивних народів. З'ясувалося, що в австралійських аборигенів і в африканських бушменів немає картинних галерей, немає оперних театрів, але у них є те, що об'єднує їх із цивілізованими народами світу – це система переконань, система цінностей, які виявляються через танці, музику, пісні, звичаї, традиції, способи поведінки і т. д. З їх допомогою ці народи упорядковують свій життєвий досвід, регулюють взаємодію між людьми.

Процес історичної еволюції поняття «культура» добре простежується за рисунку 1.

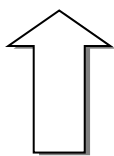
ІСТОРИЧНА ЕВОЛЮЦІЯ ПОНЯТТЯ «КУЛЬТУРА»

СУЧАСНА ЕПОХА

Культура – спосіб оволодіння світом (Л. Уайт)

Культура – це діяльність, які походить від гри (Й. Хейзинга)

Культура – це організм, який проходить цикл від народження до смерті
(О. Шпенглер)

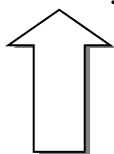

НОВИЙ ЧАС

Культура – це духовна свобода, це творчість (Г. Гегель)

Культура – це відчуття морального обов'язку (І. Кант)

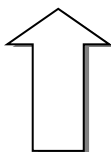
Культура тотожна суспільству й мові (Й. Гердер)

ВІДРОДЖЕННЯ

Культура – це те, що створила людина, на відміну від того, що дано природою

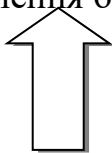
Культура – це результат власних людських досягнень, те, що
возвеличує людину

СЕРЕДНІ ВІКИ

Культура поступається місцем культу

Культу – це подолання гріховності людини, її духовне
удосконалювання, усвідомлення близькості до Бога

АНТИЧНІСТЬ

Культура походить від латинського слова cultura – обробка, догляд,
вирощування

Культура – це обробка землі

Культура – це обробка людей людьми

Рис. 1. Схема історичної еволюції поняття «культура»

Отже, «cultura mentis» – це «вирощування розуму». Якщо взяти до уваги ракурс практичного використання цього виразу, то в термінологічному значенні слово «культура» первинно вкорінюється саме в німецькій мові у XIX ст. У німців *Освальд Шпенглер* (1880 – 1936) встановив такий порядок, який і зараз добре відомий: щось живе, органічне і творче називається культурою, а зовнішнє, нетворче і неорганічне – цивілізацією. Остання дає людям пристойно існувати і жити як співгромадянам у стані колегіальної, розділеної один з одним свободи. В іншій європейській мові, французькій, прикметника «culturel» до 20-х років XX ст. не було взагалі. У Великій Британії для того, щоб пояснити, що людина не просто володіє знаннями, а в кращому розумінні світською культурою, було прийнято говорити, що вона «civilized». Лінгвістична практика вітчизняної історії засвідчує, що термін «культура» фіксується у словниках російської й української мов у 60-ті рр. XIX ст., а у 80-ті рр. XIX ст. він утвердився в науковій і художній літературі, оскільки до цього часу не був актуальним ні для пушкінського, ні для шевченківського часу, замість нього активно використовували близькі за значенням такі терміни, як «освіченість», «вихованість», «розумність».

Короткий екскурс в історію еволюції даного терміна показує, що спроба осмислення культури характерна для всіх епох. У 1952 р. в Америці були опубліковані результати спеціального дослідження *Альфреда Луїса Кребера* (1876 – 1960) і *Клайда Клакхона* (1905 – 1960) «Культура, критичний огляд визначень», де автори навели приклади майже 150 визначень культури. Сьогодні існує 300 визначень культури, але універсального до цього часу немає. Причина в тому, що це складне явище суспільства, й існує велика кількість підходів до його вивчення. Основними такими підходами вважають філософський, антропологічний і соціологічний. Їх сутність відтворена у таблиці 1.

ОСНОВНІ ПІДХОДИ ВИВЧЕННЯ КУЛЬТУРИ

Класифікаційні параметри	Напрямок		
	Філософський	Антропологічний	Соціологічний
Стисле визначення	Система відтворення і розвитку людини як суб'єкта діяльності	Система артефактів, знань і вірувань	Система цінностей і норм, які опосередковують взаємодію людей
Суттєві ознаки	Універсальність	Символічний характер	Нормативність
Типові структурні елементи	Ідеї та їх матеріальне втілення	Артефакти, вірування, звичаї та ін.	Цінності, норми
Основні функції	Креативна (творення буття людиною)	Адаптація й відтворення життєвого устрою людей	Латентність (підтримання зразка) і соціалізація
Пріоритетні методи дослідження	Діалектичний	Еволюційний	Структурно-функціональний

Таким чином, розуміння культури змінювалося залежно від змісту, який в неї вкладали. Але у визначеннях, які давали представники того чи того напрямку, є одна спільна риса: поняття «культура» – це характеристика життєдіяльності людей, а не тварин. Отже, культура – основне поняття для позначення особливої форми організації життя людей, яка робить людей людьми і яка ставить людину на високий п'єдестал в усьому Всесвіті.

Термін «культура» багатозначний. Його багатозначність визначається тим, що:

- термін «культура» позначає певну епоху в розвитку людини;
- термін «культура» застосовується для характеристики конкретного суспільства або етносу (народу);
- термін «культура» використовується для позначення специфічних сфер діяльності суспільства, соціальної групи, конкретного індивіда, носія певних типових форм життєдіяльності;
- термін «культура» вживається для характеристики певного рівня духовної культури, тобто в більш вузькому розумінні – для характеристики художньої культури;
- культура – це ступінь освіченості й вихованості людини.

Все це свідчить про те, що сьогодні абсолютно безглуздо намагатися дати якесь «всеохоплююче», уніфіковане визначення культури, оскільки його відразу поглине безмежний океан інших визначень. Тому ми відштовхуємося від того, що для розкриття сутності будь-якого явища необхідно виділити в ньому такі *ознаки*, які будуть властиві тільки цьому явищу. Отож, у нас є завдання – виокремити найбільш *суттєві ознаки*, характерні для культури. На наш погляд, до найбільш суттєвих ознак культури належать такі.

1. *Культура – це «друга природа», створена людиною.* Це свідчить про те, що *культура* – це те, що пройшло через людську перетворювальну діяльність, що ґрунтується не на інстинкті, як у тварин (мурашка будує мурашник, бджола створює стільник, бобер майструє греблю), а характеризується цілеспрямованістю (людина будує або будинок, або палац, або пентхауз, тобто у нього є мета для того, щоб отримати результат).

2. *Культура – це сукупність цінностей, які сприяють розвитку, а не деградації людини.* Тобто в розумінні культури має виявлятися ціннісна ознака. Цінність – це те, що цінують люди, це позитив. Це можуть бути речі, явища природи, громадські та духовні явища. А оскільки речі можуть не мати ніякої цінності для людини або навіть бути шкідливим для неї, то їхнім критерієм виступає поняття «значущості». «Значущість» як поняття охоплює як «цінність» (здоров'я, життя), так і шкоду (хвороба, злочин, війна). Тому

цінність – це значущість із знаком «+», а шкода – це значущість із знаком «-». Звідси: світ культури складають створені людиною цінності, які сприяють її розвитку, тобто позитивні цінності.

3. *Культура - це сукупність найбільш важливих духовних і матеріальних проявів суспільства.* Поняття культури і суспільства, незважаючи на те, що вони створені людиною, на відміну від того, що дано природою, дуже близькі, але не тотожні. Наприклад, культура не містить біологічних і демографічних елементів, без яких неможливе суспільство, адже суспільство – це сукупність відносин, які виникають між людьми в процесі задоволення їхніх потреб. Однак основна відмінність суспільства і культури виявляється в її визначенні як сукупності створених людиною цінностей. Світ культури при цьому – це світ матеріальних і духовних цінностей. Тракткування культури як системи цінностей відмежовує культуру від природи й водночас не дозволяє ототожнювати її із суспільством.

4. *Культура – це міра людського в людині, характеристика розвитку людини як суспільної істоти.* Це визначається тим, що людина формується в процесі своєї діяльності як культурно-історична істота і її людські риси – це результат засвоєння нею мови, долучення до існуючих у суспільстві цінностей тощо. Якщо людині від природи даються лише біологічні ознаки, то не буде перебільшенням, що саме культура являє собою міру людського в людині, характеристику розвитку людини як суспільної істоти. Звідси: культура існує в постійній взаємодії свого зовнішнього матеріалізованого вираження із самою людиною. Ця взаємодія полягає в тому, що людина засвоює культуру, створену людством раніше, розпредмечує її, і цим самим робить передумовою своєї діяльності і творить культуру, створюючи нове, тим самим опредмечуючи свої знання і цінності, уміння і здібності, тобто свою родову сутність людини.

5. *Культура – це способи створення культурних явищ, які вводять людину в так званий технологічний аспект культури.* Що це означає? Це означає, що способи людської діяльності вводять нас у так званий

технологічний аспект культури, що є спеціально організованою діяльністю, орієнтованою на досягнення результатів. Саме ця ознака свідчить про розвиток культури. Про розвинені і примітивні культури, про культури передові і відсталі. Ця ознака також дозволяє враховувати і те, як людина долучається до культурно-історичного процесу. Як бачимо, при цьому виявляються не лише технологічні характеристики, але й характеристики соціальної системи в аспекті її культурності.

6. *Культура – це способи збереження, розподілу й використання матеріальних і духовних цінностей.* Безперечно, без урахування цієї ознаки не може йти мова про нормальний культурно-історичний процес.

7. *Культура – це особливий світ, який включає духовно значуще і соціальне.* Художник, митець завжди має особливе бачення, він подумки може уявити себе на місці іншої людини, відчувати її біль чи хвилювання. Так, наприклад, звуки музики Римського-Корсакова дозволяють слухачеві відчувати повільний плин морської води чи шторм. Тобто створення культурної реальності, що відрізняється від практичного повсякдення, забезпечується здатністю людини, як духовної істоти, до продуктивного уявлення, до творчої діяльності.

8. *Культурі властиво возвеличувати будь-яку іншу діяльність людини.* Ця здатність є унікальною здатністю людини, на відміну від усіх інших представників живого світу, оскільки людина – істота біосоціодуховна. Якщо на мить уявити, що людина існує в єдиному примірнику, вона самотня, їй нікому адресувати свою творчість, то чи є сенс створювати щось прекрасне? Тут *комунікації*. Потреба людини вийти за межі власної самості, власного егоїзму утворює ланцюг взаємообумовлених чинників, що визначають виникнення і наростання її культурного і духовного потенціалу. Справжня культура виникає в момент зародження внутрішнього ставлення в межах системи «Я – Інший». Саме в цій особистій первинній заданості і полягає специфіка культуротворчої діяльності: вона користується штучними

засобами, але спрямована на реальну дійсність, результати якої сконцентровані в мистецтві, техніці й усьому суспільстві.

Як бачимо, в основі визначення культури як цілісного соціального явища лежить діяльнісний підхід, який дозволяє включити в сферу культури всі види людської діяльності, а саме: матеріальну і духовну. Цей підхід дає можливість сформулювати сутність феномена культури найбільш узагальнено.

Культура – це сукупність матеріальних і духовних цінностей, утворених в результаті цілеспрямованої діяльності людства протягом його історії, а також відносини, які склалися в процесі споживання, відтворення, розподілу цих цінностей та їх обміну.

Таке спеціалізоване, академічне визначення культури не заперечує можливості інтерпретувати її і в широкому значенні, коли *культуру розуміють як «культурні риси» людини, а саме: розум і почуття, мова і спілкування, естетичні смаки і норми поведінки* тощо.

З урахуванням усього вищезазначеного закономірно поставити запитання: «У чому полягає особливість цього феномену?»

Розкриваючи **особливості культури**, необхідно звернути увагу на таке:

- люди самі створюють культуру;
- люди навчаються культури, створеної іншими людьми.

Із цього випливає, що культурі притаманні такі характерні особливості.

1. Оскільки культура не освоюється біологічним шляхом і не передається з «молоком матері», кожне покоління має відтворювати її і передавати наступним поколінням. Цей процес передавання культури від одного покоління до іншого здійснюється за допомогою соціалізації. *Соціалізація* – це процес входження людини в суспільство; це процес становлення особистості, навчання й засвоєння індивідом цінностей, норм, установок, зразків поведінки, притаманних цьому суспільству.

2. Оскільки культура формує особистість людини, то й багато в чому контролює її поведінку. *Контроль* – це ключова характеристика культури.

Тому культуру часто називають набором контрольних механізмів, тобто планів, рецептів, правил, інструкцій для регулювання поведінки. Наскільки важлива в цьому плані культура, можна пересвідчитися на прикладі поведінки людей, котрі не пройшли соціалізацію, так званих «мауглі» або «дітей джунглів». Позбавлені контакту з людьми, вони не можуть засвоїти правильний спосіб життя, оволодіти мовою. Шведський натураліст ХУІІІ ст. *Карл Лінней* (1707 – 1778) назвав їх «*homo ferus*».

3. Ключовою характерною особливістю культури є те, що вона відбирає для тиражування визначені аспекти поведінки й досвіду людей. Наприклад, людство відібрало певну кількість звуків, які ми можемо відтворити за допомогою наших голосових зв'язок і носоглотки, за допомогою яких ми можемо створювати склади, слова і речення. Але кожна мова здійснює свою селекцію звуків, адже якщо вона не буде дотримуватися обраного, то їй загрожує небезпека стати незрозумілою. Це дуже тривалий процес. Є припущення, що перші слова виникали протягом 10 000 років. Прикладом може бути і те, що одна культура побудувала на основі грошей фундамент усіх сфер людської поведінки, а інша не здатна досягнути їх цінність. Ще однією ілюстрацією може бути той факт, що у нашій культурі до галюцинацій ставляться як до хворобливих проявів, а інші культури розглядають це явище як вищу форму свідомості.

4. Важливою характерною особливістю культури є наявність у ній універсалій.

Культурні універсалії – це спільні риси, притаманні усім культурам світу.

Так чому ж існують культурні універсалії? Це обумовлюється тим, що всі люди фізично влаштовані однаково: факт народження, дорослішання, старіння і смерть. Ставлення до цих процесів у всіх культурах практично однакове. І на основі цього *Джорж Пітер Мердок* (1897 – 1985) у 1959 р. виділив понад 60 культурних універсалій. До них належать спорт, кооперована праця, танці, поховальні ритуали, заборона інцести та ін.

Наприклад, натільні прикраси одна із найбільш поширених культурних універсалій. Вони виконують символічну й естетичну функції. У деяких народів існує звичай прикрашати себе, підпилюючи або обламуючи зуби чи надаючи їм чорного забарвлення. Європейців завжди вражала пристрась інших народів до прикрас. Капітан Кук, відкривши Вогняну Землю, найбільше подивувався тим, що оголені дикуни, спокусилися не зброєю, не одягом, а намистом зі скла. В австралійців він спостерігав те саме. Коли капітан подарував одному з аборигенів стару сорочку, то той намотав її навколо голови, а не прикрив сороміцьке місце. Це пояснюється тим, що давні люди прикрашали ті частини тіла, які були для них життєво важливими (руки, голова, стегна, ноги тощо).

5. Характерною особливістю культури є культурний етноцентризм і культурний релятивізм. Відомо, що люди схильні оцінювані інші культури з кількох позицій. Перша позиція і найбільш поширена – оцінювання чужої культури крізь призму цінностей своєї культури. Так, люди з кільцем у носі, гаремна родина, страви канібалів для нас дивні, а подеколи й жорстокі. Тенденція робити висновки про чужу культуру з позиції своєї називається **культурним етноцентризмом**.

Супутне етноцентризму поняття називається ксенофобією. *Ксенофобія* – це страх перед чужим та іноземним і його неприйняття (у XIX ст. виступали проти іншомовних слів, коли захисники власної мови закликали, говорити не «калоші», а «мокроступи», не «театр», а «видовисько» тощо).

6. Протилежний культурному етноцентризму культурний релятивізм. **Культурний релятивізм** – це уявлення про те, що чужу культуру можна зрозуміти тільки в контексті її власних цінностей. Так, дітовбивство в часи до ісламської епохи (VII ст.), особливо дівчаток, можна було пояснити кочовим способом життя арабів і тим, що хлопчик – це майбутній воїн, який захистить і забезпечить родину, і чим більше в ній було хлопчиків, тим багатшою вона вважалася. А дівчатка під час кочування були тягарем. Та й жінка перманентно народжувала і годувала дітей груддю. Таким чином, через

дітовбивство здійснювалося регулювання дітонародження. Бо інакше помирала б і дитина, і жінка, оскільки абортів у арабів не існувало (сьогодні вони практикуються в медицині, але тільки за життєвими показаннями).

7. Культурі притаманна групова єдність, оскільки вона зміцнює будівлю суспільного життя. І це не лише тому, що культура передається від однієї людини іншій за допомогою соціалізації й контактів з іншими культурами, але й тому, що культура формує у людей відчуття належності до соціальної спільноти. Члени однієї культурної групи в переважній більшості розуміють одне одного, довіряють і симпатизують один одному. Це виявляється в таких культурних особливостях, як сленг, улюблені страви, мода та ін.

Отже, культурі властиві важливі характеристики, які генетично не успадковуються і є специфічними; це колективне програмування людського розуму.

Закономірно задати запитання: «З чого складається культура?» Розгляд цього феномена дозволяє зробити висновок про те, що основними компонентами культури є концепти, відношення, цінності, правила і норми.

1. *Концепти*. Вони містяться, в основному, в мові і допомагають людям організувати й упорядковувати свій досвід. Хоча людина сприймає світ через форми, колір, смак, в різних культурах світ організується по-різному. Наприклад, німці розмежовують процес споживання їжі тваринами (*fressen*) і людиною (*essen*), англійці для цього використовують тільки слово «eat».

2. *Відношення*. Насправді культури не лише описують за допомогою концепт те, з чого складається світ, але й містять певні уявлення про те, як ці складники пов'язані один з одним в просторі і часі. Якщо, наприклад, взяти такі поняття, як земля і сонце, то доведено, що земля обертається навколо сонця, хоча до Коперника вважали навпаки.

3. *Цінності*. Цей елемент культури являє собою спільні для всіх переконання щодо цілей, яких слід досягати. Наприклад, вони складають основу моральних християнських доктрин, а саме: заповіді Ісуса, які

вимагають від людини, крім усього іншого, не завдавати шкоди людському життю, зберігати подружню вірність, поважати батьків тощо. І хоча різні культури вважають цінними різні речі (хоробрість на війні, аскетизм, художню творчість), кожне суспільство або соціальна спільнота робить свій вибір: що приймати як цінність, а що – ні. Одним із прикладів може бути американське суспільство, цінностями якого є особистий успіх, активна і наполеглива праця, ефективність і корисність, повага до прогресу, речі (розкішний стиль життя), повага до науки.

4. *Правила і норми.* Ці компоненти визначають, як повинна поводитися людина, щоб жити не заперечувати цінності своєї культури. Наприклад, норми відносин фармацевта і пацієнта, фармацевта і лікаря і под.

Отже, культура складається із стандартних рішень, які відповідають на питання:

- Що є? (Концепти.)
- Що може бути? (Відношення.)
- Як ставитися до того, що є? (Цінності.)
- Що і як із цим робити? (Правила і норми.)

Ці складові культури взаємопов'язані, і їх цілісність фіксує культуру як явище.

Культура як явище у суспільстві має свою структуру. Зрозуміти структуру культури як феноменального явища можна за допомогою її **класифікації**, що ґрунтується на певних критеріях:

- *за сферами діяльності:* матеріальна (способи виробництва і споживання як продукту праці (артефакти)) і духовна (освіта, виховання, література, мистецтво, релігія, преса, радіо, телебачення);
- *за носіями:* особистісна, групова, класова, національна, світова;
- *за суспільною свідомістю:* моральна, правова, професійна, політична, релігійна, естетична, економічна, екологічна, фізична;
- *за суспільною психологією:* уявлення, відчуття, ідеали, менталітет, традиції, звичаї;

- *за історією розвитку*: первісна, давніх цивілізацій, антична, середньовічна, Відродження, Нового часу, Просвітництва, новітня;
- *за спрямованістю*: офіційна, народна, елітарна, масова, екранна, контркультура, антикультура.

Щодо *видів* (сукупність правил, норм і моделей поведінки, які є різновидами більш загальної культури), *форм* (сукупність правил, норм і моделей поведінки, які не можна вважати повністю автономним утворенням) і *галузей* культури (сукупність правил, норм і моделей поведінки, які складають відносно замкнену ділянку у складі цілого) у вчених немає одностайної думки. Один із варіантів їх бачення представлений на рисунку 2.

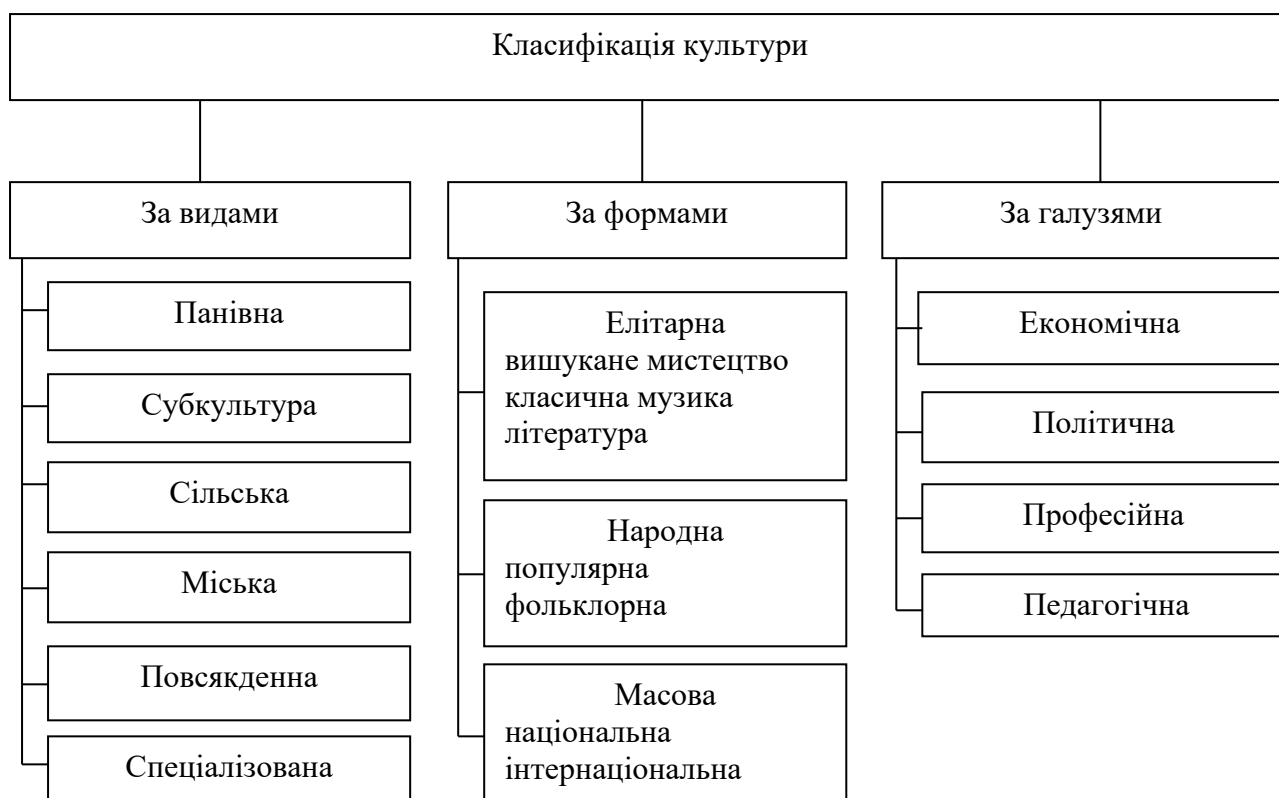

Рис. 2. Класифікація культури

Оскільки світ культури вирізняється значною розмаїтістю, для його вивчення застосовують метод типології. *Типологія культур* – це спосіб наукового пізнання, який ґрунтується на розділенні соціокультурних систем, об’єктів та їх групування за допомогою ідеалізованої моделі чи типу. Найбільш поширеним підходом до визначення типів культур вважають

принцип подібності соціокультурних характеристик, який розробив російсько-американський соціолог П. Сорокін (рис. 3).

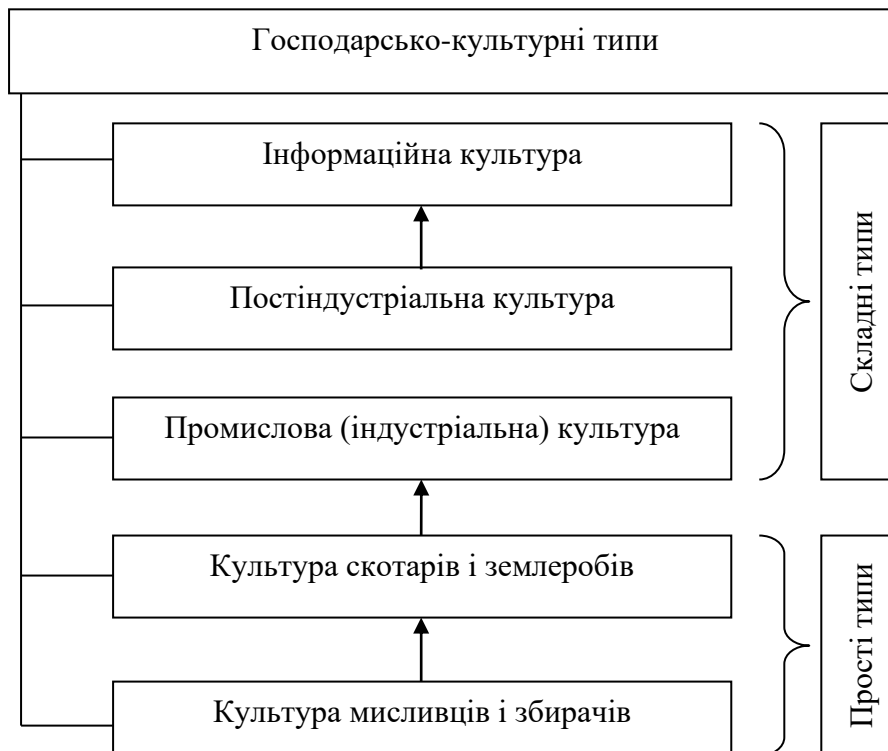

Рис. 3. Типи культури (за П. Сорокіним)

Організаційними структурами культури виступають держава, школа, армія, церква тощо..

Культура як складне соціальне явище виконує певну систему функцій. Це дає можливість уявити, як вона «працює» у суспільстві. **Функції культури** (від латинського *functio* – виконання, здійснення):

- характер і напрям впливу культури на індивідів і суспільство;
- сукупність ролей, які виконує культура стосовно суспільства, людей, які створюють її і використовують у своїх інтересах.

Функції культури утворюють функціональний комплекс, зокрема, адаптивний, регулятивний, пізнавальний і гуманістичний.

Адаптивний функціональний комплекс охоплює:

- *функцію пристосування, що забезпечує адаптацію людини в навколишньому середовищі;*

- *функцію соціалізації* – входження людини в суспільство, залучення її до життя суспільства, засвоєння його цінностей, норм поведінки;
- *функцію релаксації* (від латинського *relaxatio* – розслаблення) – мистецтво фізичного і психічного розслаблення, розвантаження. Колективна релаксація – свята, фестивалі, спортивні олімпіади, ритуали (комедії, туризм, віртуальний світ). Індивідуальна релаксація – сміх, плач, гнів, крик, сповідь. Вплив релаксації різновекторний: негативна – наркоманія, алкоголізм; позитивна – театр, музеї, консерваторії, що приводить до катарсису (від грецького *catharsis* – очищення). *Катарсис* – це не лише очищення, але возвеличення духу, звільнення з-під опіки метушливого буття.

Регулятивний функціональний комплекс утворюють такі функції:

- *аксіологічна* (від грецького *ахіо* – цінність), що формує певні ціннісні орієнтації, ціннісні установки, необхідні для регулювання соціальної поведінки людини;
- *нормативна* – система норм, вимог, обов'язків для всіх членів суспільства, які забезпечують його цілісність і гармонійність;
- *семіотична, або знакова* – це спеціальний набір мов: мова математики, мова віршів, що сприяють спілкуванню і збереженню мов.

Проте сучасні культури умовно поділяють на:

- інтенсивно насичені нормами (Німеччина, Японія, Китай, Індія);
- аномічні, що втратили норми (Україна, Росія).

Пізнавальний функціональний комплекс складають:

- *епістеміологічна (пізнавальна) функція*, яка дає можливість концентрувати в собі досвід багатьох поколінь людей, що сприяє розвитку національної самосвідомості, інтелектуальному розвитку етносу, оскільки культура бере найкраще із накопиченого людством (наприклад, Японія);
- *світоглядна функція* синтезує в цілісну і завершену систему чинники духовного світу людини: пізнавальні, оцінювальні, емоційні, чуттєві, вольові; світогляд забезпечує органічну єдність елементів свідомості

через сприйняття і розуміння світу не в координатах фізичного світу, а в соціокультурному вимірі;

- *комунікативна функція, або функція спілкування*: на ранніх етапах антропогенезу наші предки спілкувалися жестами і звуками, що було дуже незручним і спричиняло втрату лівової частки інформації; спілкування за допомогою мови – це принципово новий канал комунікації, який доповнюється спілкуванням за допомогою письма, спеціальних мов (технічної, топографічної, нотної, комп'ютерної тощо): усе це дає можливість тиражувати, накопичувати, транслювати і зберігати культуру;

- *інтегруюча функція* покликана об'єднувати людей незалежно від їхнього світогляду, ідеології, національності, вікової, професійної і конфесійної належності в певні соціальні спільноти; проте в сучасному світі спостерігається не лише тенденція зближення культур, що відбувається на основі типової чи функціональної їх спільності, але й зворотний процес – дезінтеграція;

- *трансляційна функція, або функція передавання соціального досвіду*: культура виступає єдиним механізмом передавання соціального досвіду від покоління до покоління; культура – це соціальна пам'ять людства: небезпека порушення культурної спадковості прирікає нове покоління на те, що соціальна пам'ять може зникнути.

До складу *гуманістичного функціонального комплексу* належать:

- *творча функція*, яка проявляється в спрямованості суспільної чи індивідуальної свідомості на людину, на її благо, її розвиток: підготовка людини до людських відносин;

- *виховна функція* передбачає цілеспрямоване передавання етнічних норм і правил поведінки подальшим поколінням: залучення людей до культурних цінностей;

- *духовно-моральна функція* відображає поняття «*cultura animi*» – культуру душі: культура зобов'язана розвивати особистість, забезпечувати її моральне зростання і певний рівень її свободи.

Вираз «*cultura animi*» в Європі був прийнятий як такий, що визначає основний зміст терміна культура. Отже, критерієм культури є гуманізація суспільства, а основною метою – гармонійний розвиток особистості.

Виконувані культурою функції засвідчують її важливість не тільки для життя суспільства, але й для кожної людини, членом якої вона є.

Близьким до поняття «культура» є поняття «цивілізація». Відмінність між ними полягає в тому, що *культура* – це вираження і результат самовизначення волевиявлення народу або окремої особистості, а *цивілізація* – це сукупність досягнень техніки і пов'язаного з цим комфорту. Проте не всі досягнення цивілізації можна вважати набутком культури, тому що розвиток техніки не завжди сприяє зростанню духовності людини.

Якщо говорити про культуру в плані її антропологічного вивчення, то необхідно відзначити, що традиційному і сучасному типу суспільства притаманні відповідні культури.

Традиційна культура – це культура, що відповідає традиційному типу суспільства; це культура, в якій регулювання здійснюється на основі звичаїв, традицій, табу.

Сучасна культура – це культура, що забезпечує функціонування сучасного суспільства на основі права, законів, які розробляють і приймають законодавчі органи влади.

Традиційна культура поширена у тих суспільствах, де зміни непомітні для життя одного покоління, оскільки минуле дорослих стає майбутнім дітей. Тут панує збережений звичай і традиція, що передається з покоління в покоління. Традиційна культура органічно поєднує всі складники і людина органічно єдина як із суспільством, так і з природою. Такий тип суспільства орієнтований на збереження самотності, культурної однорідності. Тут авторитет старшого покоління незаперечний. Це дає можливість розв'язувати всі конфлікти без будь-якої шкоди для їх учасників. Старше покоління в такому суспільстві – джерело знань і вмінь.

Традиційна культура – це до індустріальна культура. Вона зазвичай не має писемності, основний вид діяльності – сільське господарство. До сьогодні є культури, наприклад, бушменів, догонів, які перебувають у стадії мисливства і збирання. У 1967 р. Дж.Мердок опублікував «Етнографічний атлас», де були зібрані різноманітні відомості про традиційну культуру. Зараз створено комп'ютерний банк «Ареальна картотека людських відносин», де зафіксовані дані про більше ніж 600 традиційних культур.

Сучасна культура характеризується швидкими змінами, чому сприяє процес модернізації сучасного суспільства. Саме в цьому суспільстві соціалізована система виховання виступає джерелом знань, умінь і культурних навичок. Ідеальна модель родини – відсутність третього покоління: ослаблення родинних зв'язків. Авторитет старшого покоління незначний, порівняно з традиційним суспільством, і більш виражений конфлікт поколінь. Це спричиняє швидко змінювана культурна дійсність, що обумовлює нові параметри й орієнтири життєвого шляху молодого покоління. Будучи аномійним, уніфіковано-індустріальним, сучасне суспільство існує переважно в містах і мегаполісах. Культура його перебуває в дисгармонії з природою, що отримало назву «екологічна криза». Унаслідок цього формується специфічна риса сучасної культури: відчуження людини від людини, розбалансування спілкування, існування людей як автономних індивідів соціального суперорганізму.

Традиційна культура на сучасному етапі розвитку людства існує в Південній Америці, Африці, Австралії. Сучасна культура поширена в США й урбанізованій частині країн Європи. Хоча є один нюанс: у сільській місцевості розвинених індустріальних країн існує яскраво виражена тенденція до традиційної культури. Таким чином, в одній країні можуть поєднуватися два типи культури: з одного боку, уніфіковано-індустріальна, а з іншого, – традиційно орієнтована. В Україні спостерігається складне поєднання традиційної і сучасної культур.

Крім традиційної і сучасної, виділяють так званий змішаний тип культури, притаманний суспільствам, залученим до індустріальної модернізації. Змішаному традиційно-індустріальному типу культури, що є характерним для Англії, Японії, деяких країн Південно-Східної Азії, Китаю, притаманне поєднання елементів модернізації й етично обумовлених стереотипів поведінки, устрою життя, звичаїв, національних особливостей світосприйняття.

Концепції культури. Українська культурологічна думка

Що ж таке концепція? У чому полягає її важливість і значущість?

Концепція (від латинського *conceptio* – розуміння, система) – це певний спосіб розуміння, трактування якогось явища, основний погляд, панівна ідея для їх висвітлення.

Це й пояснює важливість і значущість концепції. Незважаючи на те, що феномен культури існує разом із появою людини, його осмислення як самостійного об'єкта відбулося лише у XVIII ст., у добу Просвітництва. Представники натуралістичного напрямку визнавали основоположним у людині природний чинник: оскільки людина створює природу, вона повинна керуватися законами цієї природи і підкорятися їй. Ж.-Ж. Руссо (1712 – 1778) обстоював гасло «назад до природи», вважаючи, що людина, яка прагне до цивілізаційних цінностей, знищує саму себе, руйнує свою природність. Аналізуючи культуру, епоха Просвітництва основну увагу приділяла розуму людини. Тому феномен культури розглядався на основі раціонального осмислення морально-правових і естетичних норм життя, а також філософсько-теоретичної свідомості. Така ситуація існувала *до першої половини 19 ст.*

Концепцію морально-етичного обґрунтування культури пропонує німецький філософ Іммануїл Кант (1724 – 1804). У своїх працях «Метафізика звичаїв» і «Антропологія» дослідник стверджував, що:

- культура – це винахід людини, тому що природа наділила її розумом;

- культура – це штучне надприродне тіло для захисту людини;
- культура спочатку піднімає людину від «тварності» (культура уміння), а потім вона морально навчає людину і сприяє гармонії з родом (культура виховання);
- процес підняття людини від «тварності» до власного виховання проходить через здатність керуватися у своїх вчинках мораллю;
- мораль – основа культури.

Науковці засвідчують, що дослідження тогочасної культури відбувалося двома шляхами: євроцентристським і полілінійним.

Представники *євроцентристського напрямку* розглядали європейську культуру як канон, еталон, який має стати зразком для всіх народів. Ця модель досягла свого логічного завершення у працях німецького філософа *Георга Вільгельма Фрідріха Гегеля* (1770 – 1831), що стало кульмінацією раціоналістичної тенденції епохи Просвітництва в розумінні культури.

Гегель уважав, що європейська модель культури – це втілення абсолютної ідеї; це зразок, оскільки культура є реалізацією світового розуму. Світовий розум свою сутність виявляє в долі народів через науку, техніку тощо. Реалізація цілей світового розуму – це все, що роблять люди, а ступінь саморозвитку світового розуму – це різноманітність культурних форм. Основою світового розуму є свобода. Світовий дух – це справжній суб'єкт свободи. У теорії Гегеля немає місця автономній особистості, а людина виступає цінністю настільки, наскільки вона є втіленням світового розуму. Таким чином, творець культури ототожнювався зі світовим розумом.

Прихильники *полілінійного напрямку* вбачали в європейській культурі згубні для людства процеси й обстоювало концепцію унікальності й неповторності культур різних народів. Ця унікальність визначалася не різними рівнями соціального прогресу, а внутрішніми особливостями кожної самобутньої культури. Зокрема, *Йоганн Готфрід Гердер* (1744 – 1803), заперечуючи євроцентризм, заклав підвалини європейської культурологічної

традиції й обґрунтував *освітньо-прогресистську концепцію*, в якій йшлося про те, що:

- можливості людського розуму безмежні;
- завдяки розуму людина пізнає закони природи і суспільства;
- в історії все розвивається за чітко визначеними законами;
- закон прогресу в історії – це прогресивний розвиток до гуманізму;
- гуманізм складає сутність людства і натрапляє на своєму шляху на такі перешкоди, як бідність, війни, зло, несправедливість;
- завдяки розуму і культурі людство подолає ці перешкоди.

Недоліки Гердера, як і всіх просвітників, у тому що вони недооцінювали значущість виховання й освіти, відривалися від реальних суспільних відносин і матеріального виробництва.

У другій половині XIX ст., коли набули розвитку етнографія, археологія, антропологія, соціологія, історія, філософія й інші галузі знань про людину, аналіз феномена культури здійснювали в межах науково-концептуальних напрямів, зокрема, *концепції прогресивного розвитку культури*, яка охоплювала еволюціоністську, аксіологічну, антропологічну, формаційну, циклічну, соціологічну, теологічну та інші концепції культури (рис. 4).

Рис. 4. Концепції прогресивного розвитку культури

Еволюціоністська концепція культури виникла на основі узагальнення емпіричного етнографічного матеріалу: американський етнограф *Льюїс Генрі Морган* (1818 – 1881), англійський історик *Едуард Тейлор* (1832 – 1917), англійський соціолог *Герберт Спенсер* (1820 – 1903). Еволюціоністська концепція обґрунтувала принцип єдності людства й спільності потреб різних народів у формуванні культури.

Е. Тейлор у своїй праці «Первісна культура» зробив такі узагальнення:

- розвиток кожного народу відбувається прямолінійно: від простого до складного;
- культура є результатом діяльності людини, специфічним способом її пристосування до навколишнього середовища і факторами впливу на пристосування виступають кліматичні умови, географічне розташування території, де проживає етнос;
- форми функціонування культури всіх народів – це обряди, традиції, звичаї, вірування, одяг, їжа, житло, знаряддя праці тощо, що засвідчує їх універсальність.

Л. Морган у роботі «Давнє суспільство» (1877) виділив три стадії розвитку суспільства (дикунство, варварство і цивілізація) і відповідно до цього визначив особливості культури.

Загалом еволюціоністи дійшли таких висновків:

- людство однорідне за своєю природою;
- народи, перебуваючи на різних рівнях розвитку культури і живучи окремо один від одного, створюють відповідні способи реалізації культурних потреб;
- зближення народів, посилення контактів між ними, обмін культурними набутками обумовлює спільність культурних цінностей і засвоєння їх людством;
- прямолінійність суспільного прогресу передбачає: кожний народ обов'язково проходить усі стадії культурного розвитку.

Аксіологічну концепцію культури заснували такі німецькі філософи і соціологи, як *Вільгельм Дильтей* (1833 – 1911), *Вільгельм Віндельбанд* (1848 – 1915), *Генріх Риккерт* (1863 – 1936). Особливість їхнього визначення культури полягала в тому, що вони розглядали її як «світ втілених цінностей», які реалізує людина в результаті своєї діяльності. Так, *В. Дильтей* уважав, що існують науки про дух і науки про природу, і відповідно до цього людина може пізнати себе інтуїтивно лише в духовній цілісності з культурою за допомогою механізму створення певних цінностей. Вільгельм Дильтей зазначав, що життя слід розуміти через життя. Життя – це спосіб буття людини, а культура при цьому – здійснення цього способу в історії. Тому культура не може пояснити життя, як це робить наука відносно природи. Культуру можна зрозуміти лише через «співпереживання», що досягається при розгляді її крізь призму цілісності людської особистості.

В. Віндельбанд і *Г. Риккерт* розглядали культуру через цінність, яка виступала елементом внутрішньої організації культури як цілісної системи. Аксіологи виділяють сучасні культурні цінності, зокрема: нові ідеї; соціокультурний стандарт; суб'єктивний образ, який прагне до ідеалу; конкретну поведінку. З урахуванням діяльнісної теорії аксіологи розглядають артефакти (від латинського *artefactum* – штучно зроблене) культури з погляду матеріальних (фізичні предмети) і духовних цінностей (продукти духовної і художньої творчості).

Антропологічна, або функціональна, *концепція культури* ґрунтується на теорії *Чарльза Дарвіна* (1809 – 1882). Сутність цієї концепції в тому, що культура пов'язана з потребами людства. Її підтвердили і розробляли англійський етнограф і соціолог *Броніслав Малиновський* (1884 – 1942), французький етнолог і соціолог *Клод Леві-Строс* (1908 – 1991), американський етнограф, теоретик історії культури *Альфред Кребер* (1876 – 1960) та ін.

У теорії *Б. Малиновського* культура постає як складна органічна сукупність взаємопов'язаних інститутів, які служать для задоволення як

первинних (фізіологічних і психічних), так і вторинних (породжених самою культурою: виготовлення й удосконалення знарядь праці) потреб людей. Набуття, закріплення і передавання вторинних потреб, що в сукупності складають соціальний досвід, є другим призначенням культури.

Речовинний і духовний апарат культури складається з інститутів, кожен з яких, будучи фіксованою частиною соціальної організації етнічної групи, є носієм певної функції. Відмінності між культурами виводяться із відмінностей у способах задоволення потреб, самі ж основні потреби, на думку Б. Малиновського, постійні і не залежать від культури.

Основною умовою існування культури Б.Малиновський визначав рівновагу між інститутами, які входять до її складу. Кожне суспільство, як уважав дослідник, є самодостатнім і має власний «культурний імператив». Зміни і запозичення в культурах відбуваються на рівні інститутів і стосуються лише останніх.

Опрацьовуючи і вивчаючи значний етнографічний матеріал первісного суспільства, *К. Леві-Строс*, застосовуючи методи структурної лінгвістики, а *Б. Малиновський*, формулюючи принципи функціонального аналізу культури, дійшли таких висновків:

- у процесі еволюції людина переходить від стану природи до стану культури, кожний елемент якої (звичаї, традиції, вірування та ін.) виконує важливу для культури функцію;
- кожний елемент культури незамінний, оскільки забезпечує її цілісність;
- усі елементи культури структуровані і складають культурну систему, кожна з яких функціонує за принципом ієрархії, а характерною рисою для всіх культурних систем є ізоморфний зв'язок між ними (однаковість); культура – це цілісне утворення.

Значний внесок у розвиток антропологічної концепції зробив *А. Кребер*, доповнивши її теорією стилів фундаментальних форм культури. Застосовуючи метод системного аналізу, він довів, що стиль притаманний

усім великим культурам та їхнім основним формам (науці, мистецтву, моралі, ідеології). Носіями стилю виступають геніальні особистості, які, досліджуючи ту чи ту галузь культури, отримують суттєві результати, що сприяють її розвитку. Вивчаючи великий етнографічний матеріал, дослідник узагальнив різні стилі локальних культур і сформулював концепцію стилів загальнолюдської цивілізації.

Концепція циклічного розвитку культури, або культурно-історичних круговоротів. Цю концепцію започаткував італійський філософ *Джамбатіста Віко* (1668 – 1744). Саме цей дослідник розглядав історію людства через цикл, який охоплював три епохи:

- епоху богів, де люди обожнювали природу, й у зв'язку з цим їхнє життя регулювалося релігійними ритуалами, нормами, а формою правління була теократія;
- епоху героїв, де виділяється окрема сім'я, в якій стає безмежним авторитет батька, а формою правління – монархія або аристократична республіка;
- епоха людей, яка фіксує зрілість людського роду, де відносини між індивідами регулюються совістю, розумом, обов'язками, формою правління стає демократія, що ґрунтується на громадянській і політичній свободі; проте, досягнувши вищого рівня розвитку, людство знову опинилося на початку циклу, що відповідало середньовіччю.

Більш докладно цю концепцію свого часу розробляли російський біолог *Микола Данилевський* (1822 – 1885), німецький соціолог *Освальд Шпенглер* (1880 – 1936), англійський історик, соціолог *Арнольд Тойнбі* (1889 – 1975). Сутність концепції циклічного розвитку полягає в тому, що історія розвитку людства розглядалася як історія співіснування локальних, незалежних один від одного соціокультурних типів.

У 1882 р. М. Данилевський у своєму дослідженні «Росія і Європа» через учення про відмінність культурних типів доводить, що спільної культури немає. Дослідник визначає 10 самобутніх типів культур

(єгипетський, індійський, іранський, китайський, халдейський, грецький, римський, арабський, романо-германський, американо-перуанський) й окремо виділяє 11 тип – слов'янський – як найбільш виражений у російській культурі і за яким майбутнє. Джерелом розвитку кожної культури є прагнення народу до реалізації своїх життєвих сил, а її самотність – це особливий стан душі народу. Відносини між народами не можуть змінити душу і національні особливості народу. Логіка розвитку полягає в тому, що кожний історичний тип, виникаючи із «етнографічного матеріалу» (зародження), входить у період розвитку і розквіту (державна фаза) і після цього занепадає й гине (фаза цивілізації). Тому народ, котрий перебуває у стадії занепаду, вже нічого не може порятувати. Витративши свій культурний потенціал, людство переходить до цивілізації.

У 1913 р. у Німеччині була опублікована праця *О. Шпенглера* «Присмерк Європи», в якій дослідник обґрунтовує концепцію локальних культур і підтверджує існування великої кількості рівноцінних культур. О. Шпенглер заперечує тезу про те, що існує загальнолюдська культура, й доводить, що всесвітня історія складається з восьми замкнених у своєму розвитку великих культур (єгипетська, індійська, китайська, шумеро-вавилонська, греко-римська, візантійсько-арабська, західноєвропейська, культура майя, російсько-сибірська, що тільки виходила на історичну арену), кожна з яких – це «живий організм», що має свою історію і є по-своєму унікальним. Хоча вони мають певні спільні риси: кожна культура у своєму розвитку проходить чотири фази – становлення («дитинство»), розвиток («юність»), розквіт («зрілість»), занепад і смерть («старість»). Шпенглер порівнює ці фази з порами року: весна, літо, осінь, зима. Кожна культура має свою долю і час існування, який налічує 1200 – 1500 років. Потім культура помирає, а сліди її фіксуються у формі цивілізації. Цивілізація – це бездуховне життя, це перехід від літератури до вар'єте, від героїв до інженерів.

Розвиває ідеї О. Шпенглера англієць *Арнольд Тойнбі*. Він трактує історичний процес як круговорот локальних цивілізацій (їх кількість змінювалась від двадцяти однієї до тринадцяти, а потім і до п'яти). Вивченню цього питання дослідник присвятив дванадцятитомну працю «Дослідження історії». У розвитку кожної цивілізації А. Тойнбі виділяє чотири фази: виникнення, дорослішання, надлам, занепад. Якщо цивілізація не трансформується в щось нове, вона гине, а на її місці з'являється нова цивілізація. Рушійною силою розвитку цивілізації є діяльність «творчої меншини». Діяльність меншини, переродженої в панівний клас, супроводжується відчуженням від населення, актами насилля, що руйнує цивілізацію. На відміну від О. Шпенглера, А. Тойнбі виводить «закон культурної радіації», доводячи, що між цивілізаціями спостерігається різномірний взаємний вплив.

Сутність *соціологічної концепції культури* полягає в тому, що вона розглядає культуру як цілісне утворення і складну ієрархію соціокультурних систем. Так, російсько-американський соціолог *Пітирим Сорокін* (1889 – 1968) сформулював теорію суперсистем культури. Кожна форма культурної суперсистеми (зокрема, мова, мораль, релігія, філософія тощо) має свою першооснову, яка складає матеріальне й ідеальне начала. Саме ці начала і визначають тип культури і відповідний їй світогляд. П. Сорокін виділив три основні типи пізнання дійсності, які створюють підґрунтя суперсистеми: чуттєвий, раціональний, інтуїтивний. Тому саме культурну систему вчений розглядає як вихідний і визначальний чинник соціального розвитку. Обстоюючи принцип історичного круговороту суперсистем, П. Сорокін довів існування взаємозв'язків між культурами різних народів, зростання інтенсивності культурних контактів між народами. Дослідник також довів, що кожна культурна система і такі її форми, як мистецтво, наука, релігія, свідомість, мораль тощо, у своєму розвитку спираються на досягнення культур попередніх епох, використовуючи нові творчі можливості, але з

часом, вичерпавши свій внутрішній потенціал, гинуть і дають простір для нової культури.

П. Сорокін виокремлює три основні типи культури: *чуттєвий*, де переважає безпосереднє чуттєве сприйняття дійсності; *ідеаціональний*, в якому домінує раціональне мислення; *ідеалістичний*, де перевага належить інтуїтивному виду пізнання.

Ідеаціональна культура ґрунтується на принципах над чуттєвості і над розумності Бога, і тому у ній мало уваги приділяється особистості, а її головна мета – наблизити віруючого до Бога. Стиль цієї культури символічний, мистецтво релігійне, героями можуть бути боги, ангели, святі і грішники. Прикладом ідеаціональної культури є культура Брахманської Індії, буддистська культура і культура Середньовіччя.

Чуттєва культура почала розвиватися ще у XVI ст. її цінності – дійсність: земний світ, реальні дії; її герої – робітники, селяни, домогосподарки і навіть девіанти; її мета – принести насолоду і відпочинок, звільнитися від релігії, моралі; її стиль – природний, вільний від символізму.

Ідеалістична культура перебуває між ідеаціональною і чуттєвою, оскільки її цінності належать як Небу, так і Землі. Як приклад ідеалістичної культури вчений наводить культуру Греції у V – IV ст. до н. е. і культуру Західної Європи XIII – XIV ст.

П. Сорокін дійшов висновку, що чуттєва культура приречена на загибель. Однак трагедії в цьому соціолог не вбачав, оскільки вважав, що культура не помре до того часу, доки жива хоча б одна людина. Культура відновиться на принципах солідарності й альтруїзму. Тому криза сучасної західної культури – це предтеча появи іншої культурної системи.

Проблемою занепаду і кризи сучасної західної культури цікавилися німецько-американський філософ і соціолог *Герберт Маркузе* (1898 – 1969), німецький філософ, соціолог, музикознавець *Теодор Адорно* (1903 – 1969), іспанський філософ *Хосе Ортега-і-Гассет* (1882 – 1955) та ін. Ці дослідники пов'язують виникнення кризи із репресивністю, прагматизмом,

раціональністю. Так, *Г. Маркузе* вважав, що основи творчої діяльності людини, її чуттєво-емоційний світ були порушені через проникнення наукових методів у всі сфери знання, їх тотальну технізацію, руйнування традицій. Усе це призвело до появи глибоких внутрішніх суперечностей у сфері культури. А *Х. Ортега-і-Гассет* причину кризи сучасної культури вбачав у суперечностях, які виникали між елітарною і масовою культурою, з одного боку, і між самою культурою і наукою, яка з-поміж різних видів духовної діяльності людей виявилася найбільш стабільною і життєвою, з іншого.

Формаційну, або лінійну, **концепцію культури** представляють німецькі філософи *Карл Маркс* (1818 – 1883) і *Фрідріх Енгельс* (1820 – 1895). Їхню концепцію ще подеколи називають **трудовою концепцією**. Дослідники вважали, що основою формування висококультурної людини як суб'єкта суспільної діяльності виступає виробництво, оскільки культура – це елемент надбудови над базисом (матеріальне виробництво), а базис і надбудова перебувають у діалектичній єдності. У системі культури марксизм умовно виділяє два рівні – матеріальну і духовну культури, які дають цілісне уявлення про неї.

Принцип формаційного підходу до аналізу дозволяє *К. Марксу* і *Ф. Енгельсу* розглядати історію розвитку людства, поділяючи її на п'ять суспільно-економічних формацій: первісна, рабовласницька, феодальна, капіталістична, комуністична. Кожній формації властива своя культура. Отже у культурі кожної формації є дві культури: культура «панівної еліти» і культура «мовчазних рабів». Загальний розвиток культури здійснюється в динаміці боротьби між цими культурами, винятком при цьому є первісна і комуністична формації, де немає поділу суспільства на класи, і відповідно – поділу культур.

Сутність **теологічної концепції** полягає в тому, що основою розвитку культури є релігія. Ще німецький філософ і просвітник *С. Пуфендорф* у ХУІІ ст. вважав, що культура – це проміжна ланка між Богом і людьми. Саме за

велінням Бога культура впливає на природу людини, на її діяльність. Теоретичне підґрунтя теологічного розуміння культури створили відомі християнські богослови, філософи-схоласти, зокрема, *Августин Блаженний* (354 – 430), *Марк Боецій* (480 – 524), *П'єр Абеляр* (1079 – 1142), *Фома Аквінський* (1225 – 1274). Сучасні теологічні концепції культури (*Жак Маритен* (1882 – 1973), *Едуард Вінтер* (1896 – 1982)) ґрунтуються на тому, що культура є спадщиною божественного одкровення, а культурний процес – це спроба пізнати Божу мудрість і божественну першооснову світу. Воля Божа – це те, що забезпечує досягнення культури, особливо духовної.

Богослови вбачають в релігії панацею в порятунку сучасного світу. Так, *російські православні теологи* (*Микола Бердяєв* (1874 – 1948), *Павло Флоренський* (1882 – 1937), *Лев Карсавін* (1882 – 1952) та ін.) вважали, що:

- саме завдяки розвитку релігійності, яка є сутністю культурно-історичного процесу, можна врятувати західну цивілізацію;
- завдання православної культури в цьому плані є універсальним й індивідуально-національним (Л. Карсавін).

Протестантські теологи розглядали релігію як субстанцію духовної діяльності людини, як форму осмислення і правильного сприйняття культурних цінностей. Теза «Лише Бог є першоосновою виникнення і розвитку культури» є аксіомою. Відомий німецький теолог *Пауль Тилліх* (1886 – 1965) стверджував: оскільки культура містить релігійний досвід, то релігія виступає субстанцією культури, а культура, в свою чергу, є функцією релігії. Звідси випливає, що криза сучасної культури в тому, що стався розрив сутнісної єдності релігії і культури: з одного боку, в абсолютному підкоренні культури релігією, а з іншого, – секуляризації, тобто відмежування культури від релігії. Причину сучасної кризи П. Тилліх вбачав у відчуженні людини від Бога, від світу і від самої себе. Шукати Бога необхідно в «глибинах людського буття», а не у потойбічному світі. Отже, творча історія людства можлива лише в синтезі субстанції і форми, тобто релігії і культури.

Мусульманські теологи, розглядаючи культуру як явище, вважають що вирішальну роль в її розвитку відіграє Коран. Характерною рисою цього уявлення є протиставлення духовної культури матеріальній: духовна культура досягає свого високого розвитку тільки на основі релігії, бо вона осяяна світлом Божого розуму, а матеріальна культура уражена атеїзмом, що є причиною занепаду життя суспільства і гальмом її розвитку.

Наприкінці XIX– початку XX ст. концепції культури розвиваються на основі ірраціоналізму. З-поміж філософських систем і шкіл ірраціоналізму як значуща виділяється «філософія життя», прихильники якої прагнуть осмислити культуру, беручи за основу її функції. Один із найбільш яскравих представників «філософії життя» – німецький філософ **Фрідріх Ніцше** (1844 – 1900) – створив і обґрунтував **антихристиянську концепцію культури**, за якою основою життя є воля, але зрозуміти імпульс і характер волі можна лише за допомогою мистецтва: апполонівського – критичного й раціонального – і діонісійського – творчо-чуттєвого й ірраціонального. Підпорядкування Діоніса Апполону спричинило трагедію, яка охопила не лише мистецтво, а й людину. Трагічне світосприйняття, в основі якого боротьба апполонівського й діонісійського начал, дозволило, на думку Ф. Ніцше, досягти успіхів давнім грекам. Тому, як уважав філософ, відтворити трагічне світосприйняття необхідно для того, щоб дати людству заряд енергії.

Аналізуючи досвід XVIII – XIX ст., Ніцше дійшов висновку, що відбулося руйнування духовного життя Європи і внаслідок цього виник *нігілізм* (від латинського nihil – ніщо, заперечення загальноприйнятих цінностей), який виявився у знищенні вищих ідеалів, стадності моралі тощо. Ніцше говорить про те, що життя стає синонімом волі до влади, а сенс культури – формування Надлюдини. Що таке Надлюдина? Відповідаючи на це питання, німецький філософ стверджує, що це продукт трагічних епох, які характеризуються злетом мистецтва: Надлюдина, звільнена від суспільного впливу і моралі стада, несе відповідальність тільки перед собою, а її енергію

підтримує мистецтво (і аполонівське, і діонісійське). Погляди Ніцше на культуру були оцінені як «аристократичний неоцинізм», проте його філософія стосовно людини – це заклик до саморуйнування в ній тварного задля утвердження в ній творця, який буде називатися «Надлюдина». Тому в дилемі мораль чи свобода філософ обирає свободу, вважаючи, що традиційна мораль цивілізації, яка приписує людям жалість до хворих, співчуття до нещасних, ґрунтується на несвободі, оскільки вона не дозволяє гнобити останніх. Ніцше виступає проти моралі, яка прикриває духовну бідність, й обстоює мораль людини, якій властиве фізичне і моральне здоров'я, воля, цілеспрямованість у майбутнє.

Німецький соціолог *Георг Зиммель* (1858 – 1918) вважав, що поняття «життя» охоплює усі сторони буття. Життя – це єдина реальність, дана людині в її безпосередньому переживанні. Життя ірраціональне і самодостатнє. В органічному світі поширена боротьба за існування, мета якої – возвеличування життя заради самого життя. Але людська історія – це вже возвеличення життя до рівня культури. Проте трагедія культури в тому, що вона за своєю сутністю спричиняє конфлікт із життям. І цей конфлікт не можливо розв'язати.

Французький філософ *Анрі Бергсон* (1859 – 1941) – найбільш характерний представник «філософії життя» – виділяв відкриті і закриті культури. Закриті культури – це культури, де життя визначають інстинкти, відкриті – це культури, домінантою яких є духовність, прагнення спілкуватися з іншими культурами. Це виводить таку культуру за межі національності і державності, і саме в ній культивується святість індивідуальної волі і рівність усіх людей.

Позиції ірраціоналізму обстоює й **екзистенціальна концепція культури**, визначними представниками якої були *Жан-Поль Сартр* (1905 – 1980), *Альбер Камю* (1913 – 1960), *Мартін Хайдеггер* (1889 – 1976). Сутність екзистенціального розуміння культури в аналізі переживання людиною свого буття або безпосереднього існування в культурі. Це існування і є

екзистенцією. Людина переживає своє існування в культурі як «кинутість», як «примусову» належність до певного народу, соціальної групи. Однак межі «кинутості» визначає людина, і вони можуть бути подолані, хоча середовище, спілкування, виховання в цілому такі, що привчають людей до думки про природну «кинутість», про те, що це єдино можливий спосіб людського існування. Усвідомлюючи й переживаючи своє існування, людина звільняється для того, щоб бути собою, для художньої, філософської і релігійної творчості.

Викликає інтерес і *психоаналітична концепція культури*, яку створив австрійський лікар, психолог Зигмунд Фрейд (1856 – 1939). Основні засади цієї концепції дослідник виклав у таких працях, як «Тотем і табу», «Майбутнє однієї цивілізації», «Незадоволеність культурою» та ін. Теорія культури для З. Фрейда – це передусім психологія культури. Психіка людини, на думку З. Фрейда, являє собою єдність трьох систем – «Воно», «Я», «Над-Я». Якщо «Воно» – це несвідоме, успадковане людською організацією, яке відбиває підсвідомі бажання і пристрасті людини, то свідоме «Я» виступає посередником між «Воно» і зовнішнім світом. Призначення «Я» – урахування впливу зовнішнього світу на несвідому діяльність людини, пристосовування до зовнішнього світу. «Воно» підпорядковується принципу задоволення, а «Я» – принципу реальності. «Над-Я» – це інстанція, яка уподібнює імперативи того, що має бути, і різні заборони соціокультурного характеру. Його безпосередні функції – внутрішня цензура, совість.

Із погляду психоаналітики культура цілковито спирається на результати витіснення несвідомих потягів людини. Вона виступає у формі певних обмежень і заборон, які стримують індивіда у прояві його природних бажань і пристрастей. Мета культури – зовнішнє чи внутрішнє (через «Над-Я») пригнічення «первинних» потягів сексуального характеру. Й у зв'язку з тим, що психоаналітичне розуміння культурних досягнень людини ґрунтується на протиставленні несвідомих сексуальних потягів морально-

етичним імперативам, що виникають на ґрунті «окультурювання» людської природи, стає зрозумілим, чому З. Фрейд висуває положення, за яким кожна людина насправді виступає проти культури. У психоаналітичній філософії культура виступає певним чужорідним утворенням, яке не лише протистоїть людині, а й зумовлює виникнення конфліктних ситуацій, що часто переходять у психічні захворювання.

Але це лише аспект психоаналітичного розуміння культури, що свідчить про протиставлення індивіда культурним здобуткам людської цивілізації. Інший, не менш важливий, аспект полягає в тому, що вимоги культури, які розглянув З. Фрейд із погляду виникнення неврозів, дослідник трактує і як джерело позитивних результатів людської діяльності: сексуальні потяги людини, пригнічення яких культурою спричиняє неврози, беруть участь у створенні вищих духовних цінностей художнього й естетичного характеру.

Творчу діяльність З. Фрейд розглядає як один із способів примирення конфліктів у житті людей і підтримання їхньої психічної рівноваги, яка сприяє усуненню хворобливих симптомів. Таким є позитивне значення культури, оскільки дослідник вважає, що саме ця нездатність статевого потягу давати повне задоволення, тільки-но цей потяг підпорядкувався культурним вимогам, стає джерелом значних культурних досягнень, здійснюваних завдяки подальшому сублімуванню (від латинського переносити; перенесення енергії з нижчої мети на вищу, соціально значущу) компонентів цього потягу .

Таким чином, інтерпретація культури З. Фрейда характеризується певною двоїстістю. З одного боку, засновник психоаналізу сприймає культуру як засіб пригнічення «людської природи», а з іншого, – розглядає як стимул для творчого самовираження людини. Одні й ті самі сексуальні компоненти, відбиті через культуру, виявляються детермінантами як хворобливого, невротичного прояву людської істоти, так і її здорового,

творчого ставлення до світу. Отже, культура – це результат сублимації психобіологічного і сексуального в діяльності і творчості.

Однією з найбільш поширених концепцій культури вважають *ігрову концепцію*, яку заснував голландський історик, теоретик культури, професор *Йохан Хейзинга* (1872 – 1945). Учений стверджує, що культура – це продукт «людини, що грає», вона виникає в межах гри. При цьому дослідник не має на увазі те, що культура виникає із гри в результаті процесу еволюції. Культура не виникає із гри як живий плід, який відділяється від материнського тіла, а розвивається у грі і як гра. Філософ обґрунтовує наскрізне значення гри у розвитку основних культурних форм людства. Цю традицію продовжували іспанський філософ *Хосе Ортега-і-Гассет* (1883 – 1955) і німецький філософ *Ханс Георг Гадамер* (1900 – 2002).

Німецький філософ *Карл Ясперс* (1883 – 1969) розробив своєрідну концепцію розвитку культури – *концепцію «осьового часу»*, основні засади якої оприлюднив у праці «Сенс і призначення історії». Дослідник стверджує, що увесь шлях становлення культури поділяється на чотири послідовно змінювані періоди – доісторія, давні культури, період «осьового часу», технічний вік, – що різняться змістом, ступенем розвитку і самопізнання людини.

К. Ясперс уводить поняття «осьового часу», яке розуміє як певний історичний етап, коли відбувається своєрідне духовне піднесення, самоусвідомлення людини. Дослідник зазначає, що вісь світової історії може бути виявлена лише емпірично, як факт, вадливий для всіх людей. Учений уважав, що цю вісь слід шукати там, де виникли передумови, що дозволили людині стати такою, якою вона є зараз. *К. Ясперс* орієнтовно відносить її до 500 років до н. е., до духовного прогресу, який спостерігався між 800 і 200 рр. до н. е. Саме тоді відбувся найбільш різкий поворот в історії. З'явилася людина нового типу, яка збереглася до наших днів. У цю епоху були розроблені основні категорії, якими людина мислить донині, закладені

основи світових релігій, тобто відбулося усвідомлення людиною самої себе і всього буття в цілому.

Значний внесок у розвиток теорії культури зробили наші *співвітчизники*. Вони створили низку оригінальних концепцій, основною тезою яких була ідея самоцінності національної культури та її взаємозв'язку з культурами різних народів. Одним із перших теоретиків культури вважають Григорія Савича Сковороду (1722 – 1794), котрий запропонував символічне потрактування культури (*символічна, або семіотична концепція культури*). Відповідно до теорії українського філософа культура – це три світи. Перший світ – світ природи, учений назвав його «макркосмом», другий світ – світ окремої людини і світ людської спільноти, третій світ – світ Біблії або світ «символів». Відштовхуючись від того, що все у світі має двоїсту природу – зовнішню, видиму, або «матеріальну натуру», і внутрішню, або «духовну натуру», які являють собою дуалістичний світ вічного і тлінного, доброго і злого, величного й нищого тощо. У зв'язку з цим Г. Сковорода доходить висновку, що вся природа, тобто «макросвіт», відбивається і продовжується в «мікросвіті» – в людині. Третій, символічний, світ, в якому живе людина і частинами якого є мова, міфи, релігія, мистецтво, наука – це світ, який символізує Бога і який покликаний допомогти людині пізнати себе, своє місце і роль в навколишній дійсності.

Для Григорія Савича Сковороди Бог – це внутрішня сутність речей, закономірність світо устрою, тому все «нове» в природі і в людині необхідно шукати в самій людині, тому що все, що існує на небесах і на Землі, підпорядковується єдиним природним закономірностям.

Г.С. Сковорода створив основи розуміння культури як окремої, специфічної сфери буття, в якій усе божественне реалізується у символічних формах.

XIX – початок XX ст. – це новий етап розвитку української культури, що вирізняється формуванням феномена національної свідомості і більш рельєфним окресленням національної ідеї, що об'єднує навколо себе

субкультури різних соціальних прошарків в єдиний загальнонаціональний культурний потік.

Цементуючою основою цієї епохи був Т. Шевченко, котрий об'єднав західні й східні українські землі. За таких умов українська культура набувала загальнонаціональних рис, ставала більш розвиненою її структура, формувалася її професійний рівень.

Але в сучасному науковому розумінні виникнення власної концепції (*національної* чи *української*) культурно-історичного процесу розвитку українського народу слід віднести до *Кирило-Мефодіївського товариства* (1846 – 1847) і передусім до праць *Миколи Костомарова* (1817 – 1885) та *Пантелеймона Куліша* (1819 – 1897). Основні ідеї товариства були викладені у «Книзі буття українського народу», у зверненнях «До братів-українців», «До братів-росіян». Соціально-політична концепція Кирило-Мефодіївського товариства складалася із системи положень щодо розуміння культурно-історичного процесу, з-поміж яких основне – визнання рівних прав і можливостей усіх народів на національну самобутність, державну і політичну самостійність, вільний розвиток мови і національної культури. Однією з важливих складових концепції культурно-історичного процесу була думка про особливі риси українського народу і його культури: волелюбність, природний демократизм, поетичність, віротерпимість.

Неабияку роль у розвитку української культури і формування її концепції відіграли такі діячі, як *Михайло Драгоманов* (1841 – 1895), *Іван Франко* (1856 – 1916), *Леся Українка* (1871 – 1913), *Михайло Коцюбинський* (1864 – 1913). Вони стверджували, що:

- в умовах жорстоких антинаціональних утисків українська культура мала демократичну, глибоко гуманістичну спрямованість, віру в історичне майбутнє свого народу;
- були сформульовані основи народознавства як науки про історію української культури;

- українські учені гостро критикували як елітарні концепції культури, які проголошували необхідність демократизації суспільного життя й аристократизацію духовних цінностей, так і марксистську теорію класової боротьби в розвитку культури, які пізніше втілилася в ідеології пролеткульту і сталінізму, коли абсолютизувалася роль народний мас в культурі.

Українські вчені і діячі культури, особливо *Іван Франко*, *Леся Українка*, *Павло Грабовський* (1864 – 1902), підкреслювали необхідність об'єднання культури із життям і вимогами всього українського народу, її спрямованість на шлях служіння загальнонаціональним цінностям – демократії, соціальному прогресу. У зміст культури вони вкладали пріоритет науки над різними ідеологічними цінностями, обстоювали демократичне наповнення національної української культури., утверджували ідею її зв'язку з культурами різних народів.

Подальший розвиток української культурологічної думки пов'язують з іменами *Михайла Грушевського* (1865 – 1934; «На порозі нової України»), *Івана Лисяка-Рудницького* (1919 – 1985; «Україна між Сходом і Заходом»), *Євгена Маланюка* (1897 – 1968; «Нариси з історії нашої культури»). Ці вчені створили підґрунтя *геокультурної концепції*, де вперше здійснили історичний аналіз залежності української культури від географічного положення національної території, осмислили історію українського народу крізь призму двох площин геокультурного аналізу: «культура – природне оточення» і «культура – культура».

Вивчення історії української культури пов'язане і з ім'ям *Володимира Перетца* (1870 – 1935), який створив принципи дослідження українського літературознавства. Учений був активним популяризатором унікальної і самобутньої української культури, зініціював проект реформування вищої школи, запропонував організувати у Київському університеті св. Володимира кафедри української мови, літератури, історії, етнографії та ін.

За кордоном вивчення історії української культури продовжив *Іван Крип'якевич* (1886 – 1967). У 1937 р. у Львові за його редакцією була

опублікована книга «Історія української культури». Структурну основу цієї праці складав проблемно-хронологічний принцип. Культура розвивалася в рамках позитивізму і не виходила за межі історичного культуро знання.

У 1940 р. важливою подією в розвитку національної культурологічної думки було видання праці *Дмитра Антоновича* (1877 – 1945) «Українська культура». Учений дав визначення терміна «культура», розподілив культуру на матеріальну і духовну, уперше наголосив на особливостях українського гуманізму, визначив періодизацію культури, виступив проти замкненості культур, розробив тези про культурний взаємовплив як важливий принцип культурного розвитку будь-якої нації. Цим дослідник хотів знайти місце для української культури в європейському культурному просторі. Як механізм цього процесу Д. Антонович запропонував ідею перехрещення культурних впливів, творчого переосмислення культурних надбань інших народів. Такий підхід був дуже цінним, оскільки він дав ключ до пояснення особливостей національної культури, причин її високої життєвості й високої культурності народу. Для вченого було очевидним, що світова культура – це не протиставлення культурної ідентичності на рівні цивілізації. Загальнолюдське і національне взаємопов'язані, репрезентуючи світову єдність в національному різноманітті.

Подальший розвиток культурологічної думки в Україні пов'язаний з іменем *Івана Огієнка* (1882 – 1972). У 1918 р. побачила світ його праця «Українська культура», в якій дослідник обґрунтовує ідею трансляційної функції української культури, яка виявилася у двох площинах:

- самодостатності національного культурного розвитку для творчого опрацювання й осмислення європейських набутоків в наслідок геополітичного положення України і традиційної для неї відкритості до різних впливів: східних, західних, південних;
- передавання українським народом культурних набутоків на східнослов'янські землі.

Учений утверджував тезу про самотність і самодостатність української культури. Іван Огієнко обстоював позиції плюралізму культур: рівноправності окремих культур, які в своїй сукупності виявляються через їхнє різноманіття. Дослідник намагався розв'язати питання співвідношення культури і цивілізації: використовуючи універсалізм як загальнонауковий метод, він ніби розмикав національну культуру в історичному просторі, розглядав її як інтегроване явище, яке формується під впливом багатьох причин, а не існує у вигляді суми різних культурних форм. Також І. Огієнко, відчувши вплив М. Данилевського, переклав його вчення на український ґрунт, і, послуговуючись системним підходом до вивчення культурних явищ, знайшов ключ до вивчення закономірностей розвитку національної культури як культурно-історичного типу. Учений робить ще один крок у дослідженні української культури: приймаючи за головну ознаку культурної ідентичності мову, І. Огієнко виводить закон розвитку і життєвості культурних типів, які можна використовувати не лише стосовно української, але й стосовно інших локальних національних культур:

- племена, об'єднані однією мовою, репрезентують тип національної культури;
- кожне плем'я проходить етапи суспільного розвитку, які відповідають певній культурній формі;
- лише за умови утворення незалежної національної держави культура стає завершеною, здатною до повноцінного життя, набуває ознак культурно-історичного типу;
- якщо народ перебуває на рівні «етнографічної маси» (немає літературної мови), то його не можна назвати культурно інтегрованим: він розділений на групи, а тому легко може сприймати чужий вплив, а його творчий потенціал може бути використаний іншими народами;
- народи з дуже розвиненою духовною культурою навіть в умовах поневолення зберігають здатність до панування і культурного життя.

Важливим внеском І. Огієнка було те, що дослідник розкрив закономірність взаємозв'язку між державою і рівнем розвитку духовної культури, вказав на те, що становлення незалежної держави безпосередньо зумовлюється рівнем розвитку духовного чинника. Культура може пришвидшувати державотворчі процеси або, навпаки, гальмувати їх. Домінантою цього процесу є мова, через яку реалізується здатність до національного відтворення і до державного життя. Занепад державної мови призводить до занепаду національної культури, тому гине нація і гине державна ідеологія. Крім того, учений доводив, що розвиток єдиної загальнонаціональної літературної мови – це важливий момент для прискорення формування національної свідомості і відновлення державної незалежності.

І. Огієнко вважав культуру важливим інтегруючим чинником, оскільки вона може об'єднувати як національні сили, так і суспільство в цілому, а це, в свою чергу, впливає на формування національної ідентичності. У цьому процесі беруть участь усі прошарки населення залежно від історичних і суспільно-політичних умов, тому формування національної культури – це дуже складний і багатовекторний процес. Дослідник розширив у часовому вимірі межі функціонування національної культури, доводячи безперервність культурного розвитку і його еквівалентність генезису нації. І. Огієнко вперше порушив питання про ідентифікацію національної культури, шукаючи в її корені особливості національної ментальності і самовідчуття власної національно-культурної самобутності.

Сучасний етап розвитку української культури розпочався у 1991 р. Цей період пов'язаний із відродженням України як самостійної і незалежної держави. У зв'язку з цим дослідники української культури мають виконати такі завдання, як: перегляд періодизації національної культури, переосмислення її співвідношення з європейською і світовою культурами, подолання усталених методологічних підходів до інтерпретації культурних явищ. За нових умов з'явилися ґрунтовні праці з історії культури, філософії

культури, соціології культури, авторами яких є *Мирослав Попович* (нар. 1930), *Валерій Смолій* (нар. 1950), *Іван Дзюба* (нар. 1931), *Ярослав Ісаєвич* (1936 – 2010). У своїх дослідженнях учені інтерпретували українську культуру з урахуванням принципів світової культурологічної думки. Як підтвердження творчих пошуків у цьому напрямі були видрукувані чотири томи «Історії української культури» (заплановано п'ять), де культура розглядається як духовний феномен, як система зовнішніх «предметних» і внутрішніх «суб'єктивних» цінностей.

Імпульсом для подальших досліджень у галузі української культури виступають її проблеми і кризові явища. Пошук їх розв'язання – це креативність дослідників ХХІ ст.

1.2. Самовизначення українського етносу та чинники формування української культури

Українська культура формувалася у плідному діалозі з багатьма культурами: - європейськими та азійськими; - осілими і кочовими; - розвиненими і варварськими, творчо освоюючи і використовуючи їх надбання на власному етнокультурному ґрунті. Цей творчий діалог культур, їх розвиток відбувався за допомогою носія цих культур - певної людської спільності, а саме етносу. Етнос з грецької мови буквально означає народ. *Етнос* - це стійка природна й історично сформована на певній території динамічна людська спільність, яка має власну назву й усвідомлення своєї єдності, відрізняється від інших утворень стійкими своєрідними рисами культури, способом життя, етнічними стереотипами.

Представники етносу характеризуються зовнішнім виглядом і конституцією, психологічними особливостями, світосприйняттям, єдиними традиціями і звичаями, релігією, проживанням на одній території, мовою. Етнос - історичне явище. Він утворився в результаті етногенезу.

Етногенез - це сукупність історичних, біологічних, соціальних, культурних процесів, які проявляються при функціонуванні етносів від початку їх виникнення, на основі раніше існуючих компонентів, до складання обличчя етнічних спільнот та їх зникнення; це процес виникнення і становлення певної групи як етносу. Історичними формами соціальних спільнот, які передували етносу були:

- *рід* - це колектив кровних родичів, які ведуть походження від загального предка і носять спільне родове ім'я;

- *плем'я* - це тип етнічної спільності і соціальної організації епохи первіснообщинного ладу, якому властиві кровноспоріднені зв'язку між його членами, поділ на роди, спільність території, деяких елементів господарювання, самосвідомість і самоназва, звичаї і культури;

- *народність* - нестійка історично створена мовна, територіальна, економічна і культурна спільність людей, яка передує нації;

- *нація* - стійка історична спільність людей, яка складається в процесі формування спільності території, економічних зв'язків, літературної мови, деяких особливостей культури і характеру. Це соціокультурне буття людини. Зрозуміти, що скріплює народ в єдине ціле, можна тільки розглядаючи його в процесі історичного розвитку. Історичний підхід призводить до необхідності розвести два поняття: народ як етнічну (етногенетичну) спільність і народ як етносоціальну спільність. Тут етнічна культура - вихідний базис національної культури, джерело народної мови, що в національній культурі стає літературною мовою.

Етнічна культура - це культура людей, пов'язаних між собою спільністю історичного походження і територією проживання. Від традицій етнічної культури, що формуються століттями, багато в чому залежить своєрідність і неповторність національної культури. Характерні риси етнічної культури - консерватизм, наступність, орієнтація на збереження «коренів».

Національна культура - синтез культур різних класів, соціальних верств і груп суспільства. Але національна культура не зводиться до етнічної.

Вона розгортається на основі писемності та освіти, втілюється в літературі та мистецтві тощо. Кращі досягнення національної культури - це продукт творчості талановитих представників нації. Проте ставлення між етнічною та національною культурою складні і суперечливі. Етнічна культура консервує архаїчні, не відповідають сучасним умовам норми життя, їй чужі зміни і нововведення, в той час як національна культура сповнена руху і зміни, вона живе творчістю нового. Етнічна культура тяжіє до замкнутості, вона страждає ксенофобією - неприязню до всього чужого і незнайомого, тоді як національна культура відкрита для контакту з іншими культурами, стає багатшим від того, що вбирає в себе їх досягнення. Етнічна культура прагне зберегти відмінності між властивими окремим групам особливостями побуту, поведінки, вимови тощо, а в національній культурі ці відмінності нівелюються.

Формування етнічної культури нерозривно пов'язане з формуванням самого народу. Тому, розглядаючи українську культуру, не можна не зупинитися на проблемах етногенезу українців. У науковій літературі існує кілька презентацій даної проблеми:

по-перше, теорія «вічності» - українці існують стільки, скільки взагалі існує людина сучасного типу, тобто 30-40 тис. до 2-3 млн. років;

по-друге, теорія автохтонності, згідно з якою етнічну основу українців складало населення пізнього палеоліту, яке проживало на території України (Н. Грушевський);

по-третє, теорія «однієї колиски»: зародження і розвиток трьох близьких слов'янських народів з єдиної давньоруської народності;

по-четверте, теорія «незалежного розвитку окремих слов'янських народів», тобто українців, білорусів, росіян, яка має широке розповсюдження останнім часом.

Оскільки етнос - це історико-культурний феномен, який формується під впливом культур народів, з якими історично межує їх територія проживання, географічного середовища, що простежується в методах і

способах ведення господарства, то про слов'янський народ як про певну етнокультурної цілісності, достовірно відомо з другої пол. 1 тис. н.е. У VI-VII ст. н.е. існує Празько-Житомирська культура, яка об'єднує схожі слов'янські культури в межах Карпат і Дунайської низовини, півдня Польщі та лісостепу України, правого берега Прип'яті та Десни. Це територія стає вихідної спочатку «великого розселення» слов'ян у Східну і Південно-східну Європу. Ця територія вважається первісної «Славією». Саме зі Славії починається «велике переселення» слов'янських народів.

На територію сучасної України слов'янське населення збиралося зі Славії і асимілювалося з місцевим неслов'янським народом. Це було «строкате» заселення. Асиміляція - процес розчинення самостійного етносу або його частин в середовищі іншого, як правило, більшого етносу. Заселення українських земель почалося з півночі з Карпат. Сюди на півдні схили гір прийшли дреговичі. Землі на схід від Дніпра, басейни річок Сожу і Десни заселяються радимичами і в'ятичами. На річку Рось прийшли поляни з Польщі та асимілювалися з місцевим іраномовним населенням. На південь від р. Прип'ять слов'яни поселилися з балтами й асимілювали їх. На лівобережжі Дніпра розселяються сівери, які мають коріння іранського походження. Прикарпаття заселяється білими хорватами, які були предками іраноязичницьких степовиків Приазов'я, галами. В басейні Сіверського Дінця селяться алани, в причорноморських степах - печеніги і половці, а південні степи України заселяються тиверцями. «Російський літопис» свідчить про те, що племена слов'ян у X-XI ст. мають не тільки чіткі межі свого проживання, а й звичаї, психіку, культуру. Іншими словами, слов'янство - це різні племена, і, зокрема, східнослов'янський етнос не в готовому вигляді прийшов до України, він довго формувався з різних племен, що мали свої культурні традиції, а асиміляція неслов'янських народів надала цьому процесу, як культурного збагачення, так і антропоморфні зміни.

Якщо простежити етапи формування українського етносу, то слід виділити:

I етап: до XII ст. Це період заселення слов'янськими племенами території України. У IX-X ст. йде процес консолідації їх і утворення єдиного культурного простору, а також формування східнослов'янського етносу, який отримав назву давньоруського народу.

II етап: XII-XIII ст. Це період формування української народності. Територія, де йшов процес зародження українського етносу - це землі князівств Київського, Переяславського і Чернігово-Сіверського.

III етап: XIV - середина XVII ст. Це процес розвитку та консолідації української народності. Завойовуються нові території: Наддніпрянина, Слобожанщина, Запоріжжя. Центром консолідації української народності стає Запорозька Січ в особі українського козацтва.

IV етап: середина XVII - середина XIX ст. Період завершення формування української народності. Завершується процес формування української етнічної території. У XIX ст. відбувається об'єднання більшості українських земель, розширення єдиного ринку, що сприяє формуванню передумов виникнення української нації. Український народ об'єднується на основі зміцнення культурно-політичних, соціально-економічних, психологічних зв'язків між людьми.

V етап: друга половина XIX - XX ст. Це період формування та досягнення рівня утворення української нації із своєю територією, економікою, психологією, культурою, літературною мовою.

VI етап - кінець XX - XXI ст. Провідною тенденцією цього періоду є консолідація нації, зростання національної самосвідомості, зближення основних рис культури та побуту різних регіонів на основі національних традицій, згладжування різниці між регіональними діалектами, широкого використання літературної української мови.

Генезис українського етносу - тривалий процес, який тільки в 90-і рр. XX ст. завершився утворенням української нації.

Так, український етнос є носієм своєї культури. Проте цей феномен не виникає спонтанно. Його появу спричинили ряд чинників, які впливали на

формування української культури на протязі дуже значного часу. До них можна віднести історико-культурні, географічні, геополітичні та геопсихічні. У чому ж їх сутність?

Історико-культурні чинники – це такі чинники, в основі яких знаходився процес культурної асиміляції українців з іншими соціальними спільнотами, котрі проживали на їхній території. Тому взаємодія, взаємозбагачення та модифікація культур різних народів, що мешкали поряд з українцями, були потужним каталізатором у виникненні української культури. Українська культура – це культурний діалог з багатьма етносами, що наклало відбиток на формування як українського народу, так і його культури.

До історико-культурних чинників відноситься, перш за все, *трипільська археологічна культура*. Заселення правого берегу Дніпра й Придніпров'я у IV-III тис. до н.е. племенами трипільської археологічної культури, призвело до того, що українці отримали від них зовнішні ознаки матеріальної культури: будівлі, гончарство, обробку землі.

Антична культура, а саме грецька колонізація почалася у VII ст. до н.е. Вона поширилася на Північне Причорномор'я, де у VI-V ст. до н.е. засновуються на півдні України грецькі міста, такі як Ольвія, Пантікапей, Тіраса, Херсонес. Грецькі поліси вплинули на скіфів, котрі населяли північ Причорномор'я в VIII ст. до н.е. Індоевропейські культури скіфів та сарматів праарійських племен вплинули на антропологічну будову українського етносу та його архаїчний світогляд. У VI-IV ст. до н.е. скіфи створили державне об'єднання від Дунаю до Дону. Скіфи багато чого дали українській культурі, а саме у вжиток були запозичені деякі слова (курка, собака, хата, пернач, кістень), одяг, кінська зброя тощо.

У I ст. н.е. північ Причорномор'я підпадає під владу Риму. Це дало поштовх до розквіту ремесел, удосконаленню українського побуту: одягу, хатнього начиння, поховання тощо.

Культура готів. У III ст. Подністров'я, Причорномор'я були захоплені готами. Тому причорноморські міста варваризуються і приходять до занепаду. Готи засвоїли античну культуру та скифо-сорматську культуру, створили свій алфавіт. Саме готська експансія прискорила формування держави антів, котрі були нащадками слов'ян.

Культура гунів. Держава готів у IV ст. була зруйнована гунами. Гунська культура вплинула на формування української культури і нащадки українців стали носити довгі вуса та оселедець (довгий чуб).

Хазарська культура. На початку VII ст. у Старому Салтові був утворений Хазарський каганат. Він став важливим економічним та політичним партнером слов'ян. Саме через нього здійснювалися зв'язки із Азією.

Варяжська культура. У IX ст. варяги, котрі прийшли із Скандинавії, асимілювалися з місцевим населенням та їх культурою і привнесли на Русь свою модель держави.

Візантійська культура. З X ст. почалося активне взаємопроникнення і взаємодія з культурою Візантії. Цьому не тільки сприяли походи київських князів, а й те, що багато княжих воїнів таємно приймали християнство. Да і самі дружини київських князів бралися до шлюбу із візантійського Константинополя. З прийняттям християнства у 988 р. Русь запозичила у неї філософію, архітектуру, іконопис, художню літературу, ремесла, кам'яне будівництво

Болгарська культура. Завдяки Болгарському царстві (X ст.) в Україну прийшла писемність – кирилиця, що дала можливість долучитися до здобутків інших народів.

Кримськотатарська культура. У XIII-XVII ст. відбувається вплив татар на українську культуру. Остання сприйняла спосіб організації війська, тактику одиничного кінного бою, деякі види одягу, елементи світогляду, навіть слово «козак» має тюркське походження.

Польсько-литовська культура. Саме вона змінила вектор розвитку української культури у бік Європи. Через Польщу в Україну прийшло книгодрукування, братства, художні стилі бароко, рококо, класицизм, ідеї доби Просвітництва. Українська еліта сприйняла мову, побут, світосприйняття. Протягом XIV-XVII ст. Польща була посередником у культурному діалозі України із Західною Європою.

Російська культура. Із кінця XVIII ст. почалася взаємодія української та російської культур, їх взаємовплив та творчий обмін культурними цінностями.

Таким чином, українська культура:

- 1) розвивалася під впливом двох культурних середовищ – Заходу та Сходу;
- 2) активно використовувала культурну спадщину багатьох народів;
- 3) синтезувала та творчо пристосовувала чужу культуру до своїх потреб.

Географічні чинники – це чинники, які розкривають вплив території на проживання етносу на методи та способи життя, особливості ведення господарства. Ці чинники досліджували М. Грушевський, Д. Мечников, М. Данилевський. Ці чинники забезпечували тривкість етносу, що сприяє створенню нації, забезпечення національній приналежності, що сприяє оформленню держави.

Україна має три геокультурні смуги: лісову, лісостепову та степову.

Лісова смуга, що охоплює Полісся та Карпати характеризувалася тим, що землеробство майже відсутнє, а домінують промисли та мисливство. Населення жило ізольовано від культурного впливу інших народів і було захищене від культурного впливу інших народів. Це дало змогу: а) зберегти аутентичне культурне надбання; б) забезпечити безперервний розвиток культури у часі.

Степова смуга – це Херсон, Миколаїв, Одеса, Крим. Вона має гарний родючий ґрунт, багато сонця, тобто гарні можливості для ведення

землеробства. Проте відкрита місцевість робила її легкою здобиччю ворога. Тому населення цієї смуги має жорстку психологію, воно сміливе, стійке до виживання.

Лісостепова смуга. Це територія Волині, Галичини та Середнього Придніпров'я. Вона характеризується гарним чорноземом, помірним кліматом, достатньою вологістю, що робить цю смугу придатною для землеробства. Саме тут закладаються вогнища культурного життя. Але і відбувається інтенсивна міграція населення із степу у лісостеп і навпаки під час зовнішньої загрози.

Отже, міграція населення призводить до формування єдиної мови і культури з великою кількістю племінних діалектів. Формуються подібні культури, крім Карпат і Полісся, котрі були ізольованими в силу свого географічного розташування.

Геополітичні чинники – це чинники, які демонструють специфіку формування етнокультури через політичні та економічні зв'язки з іншими культурами, котрі стають можливими через географічне розташування земель етносу.

Геополітичні чинники формування українського етносу полягає в тому, що:

- 1) територія України займала проміжне положення між Центральною Європою та Азією;
- 2) по ній проходили транзитні торговельні шляхи із Малої Азії та країн Сходу у Південну та Західну Європу;
- 3) у доісторичні часи племена, які жили в Україні, мали зв'язки із державами Сходу: арабськими, турецькою, римською;
- 4) Україна була історичним вікном до Європи для Росії;
- 5) через Україну водними шляхами можна було потрапити на Схід: Індію, Близький Схід, країни Азії.

Геопсихічні чинники – це чинники, які надають можливість зрозуміти особливості етнопсихології у зв'язку з природними умовами проживання етносу.

Безумовно, щоб вижити, етнос має узгодити свої стосунки з природою, рельєфом, кліматом. Це зумовлює дуже багато моментів у житті народу, а саме тип житла, знаряддя праці, одяг, мирний чи войовничий спосіб життя, а також осілий чи кочовий. Все це разом обумовлює мету та форми виховання дітей, родинний устрій, моногамну чи полігамну сім'ю. Звідси витікає різноманіття у характері мешканців тієї чи іншої смуги:

- степняки (ті, хто проживає у степовій смузі) – уперті, терплячі селекціонери, землероби, воїни;

- помори (мешканці морського узбережжя) – мужні, суворі, динамічні торговці;

- горці (мешканці гір) – винахідливі, розраховують лише на самих себе, віддають перевагу своїй інтуїції;

- осілі народи – працьовиті, поважають природу, поважають чужу власність, миролюбні, їм притаманно громадощество;

- кочові народи – менш працьовиті, агресивні, мають ординський дух, не толерантні до чужих, безоглядні у використанні природи.

Таким чином: 1) природа впливає на геопсихічні чинники формування етносу;

2) взаємодія етносу і природи – це критерій духовної зрілості або убогості народу;

3) нехтування природою призводить до деформації етносу: втрата почуття господаря і почуття любові до землі.

Отже, підводячи підсумки, слід зазначити, що:

1) територія України знаходиться на перехресті світів, і це дало змогу у минулому статися діалогу культур, в якому українська культура сформувалася як оригінальний історичний феномен;

2) геоумови проживання етносу можна і треба вважати складовою у формуванні етнокультури.

Українська культура - це єдине ціле, створене українським народом в галузі матеріального та духовного виробництва. Як соціальний феномен вона має свої особливості формування. Ці особливості знаходяться на перехресті багатьох чинників, які мали як об'єктивний, так і суб'єктивний характер, а саме:

- участь усіх соціальних верств українського суспільства у створенні культури;
- важливе як спільне, що було запозичене в інших культурах, так і своє, національне;
- нерівномірність розвитку, відсутність прямолінійного, одночасного прогресу в усіх її видах, галузях, напрямках;
- перманентність розвитку.

Чинники формування української культури сприяли її появі та розвитку, яке можна виділити у наступну періодизацію.

I. *Українська культура дохристиянської доби* (1 млн. років потому — кінець X ст.). Це культура східнослов'янських племен. Вона характеризується існуванням трипільської культури, першим розподілом праці (появою скотарства). У II тис. до н. е. починається етногенез слов'ян. У I тис. до н. е. відбувається другий розподіл праці (поява ремесла). У II-III ст. н.е. — переселення народів, вторгнення гунів, готів, розгром скіфів, Боспорського царства. У цей час з'явилася Черняхівська культура, з якої починається справжня історія культури українців. В I тис. н.е. засновано Київ, відбулося об'єднання усіх слов'янських племен, уведено християнство. Все це дало змогу поставити український народ і його культуру в один ряд з культурами високо розвинутих культур народів Європи.

II. *Культура княжої доби* (X-XIV ст.). Це час культурного становлення і розвитку Київської Русі та Галицько-Волинського князівств,

час залучення українців до культурно-етнічних цінностей західної цивілізації.

III. *Культура литовсько-польської доби, або українська культура доби Відродження (XIV-XVII ст.)* — це період асиміляції української еліти з польською шляхтою, консолідація навколо православної церкви та поживлення культури, особливо в галузі шкільної освіти, друкарства, виникнення братств, створення Києво-Могилянської академії (1632 р.), час європейської переорієнтації української культури.

IV. *Культура козацько-гетманської доби, або українська культура Нового часу і доби Просвітництва (XVII-XVIII ст.)* — це період розквіту культури, що відбувалася в умовах переділу українських земель, тобто приєднання України до Росії. Домінувала культура бароко. Носієм культури стало козацтво.

V. *Період національно-культурного відродження (кінець XVIII — початок XX ст.)* — це час формування української нації, її самосвідомості, розвитку української мови як носія культури. Це загальноєвропейський процес самоідентифікації народу, котрий вивів українську націю в один ряд з самими розвинутими народами світу.

VI. *Культура радянського часу (початок XX — кінець 80-х рр. XX ст.)* — це період панування тоталітарної, адміністративно-командної системи в розвитку суспільства та культури, час репресій проти національної творчої еліти, відсторонення культури від світового культурного прогресу, поява рис провінційності.

VII. *Сучасна культура (кінець 80-х рр. XX ст. — по теперішній час)* — це період створення усіх умов для розвитку єдиної національної культури українців як далекого, так і ближнього зарубіжжя.

Отже, українська культура — національна культура, розвиток котрої був складним, а іноді і трагічним. Перший духовний злам відбувся у X-XI ст., коли відбулася християнізація Русі, другий духовний злам українського етносу відбувся під час експансії Російської імперії, де 300 років

продовжувалася русифікація українського народу, і третій духовний злам відбувся під час соціалістичної культурної революції, котра гальмувала розвиток самобутньої культури українців.

Розглядаючи етнічну культуру, слід відзначити, що будь-який етнос у процесі свого буття створюють духовну культуру.

1.3. Духовна культура українського етносу: особливості формування

Будь-який етнос, в тому числі і український, в процесі свого буття створює духовну культуру. Духовна культура - це одна з трьох складових культури: матеріальної, духовної і соціальної. До сфери духовної культури в тій чи іншій мірі належать такі галузі, як релігія, мистецтво, філософія, наука, мораль, право, політика. Духовну культуру народу утворюють норми, правила, еталони, моделі, норми поведінки, закони, цінності, ритуали, символи, міфи, знання, ідеї, звичаї, мову. Це його мрії і надії, світоглядні орієнтації та вірування, етичні й естетичні погляди, це світ відносин і традицій, який втілюється в релігії, моралі, художній творчості народу, його філософських роздумах і політико-правових відносинах. Вона є результатом діяльності людей, але творіння не їх рук, а розуму. Нематеріальні об'єкти не можна побачити, відчутти, почути, вони існують у свідомості і підтримуються людським спілкуванням. Будь-який об'єкт нематеріальної культури має свій матеріальний носій. Знання реалізуються через книги, а звичаї та ритуали - за допомогою невербальних і вербальних засобів спілкування. Ще давні греки сформували класичну тріаду духовної культури людства: істина - добро - краса. Відповідно були виділені три найважливіших ціннісних абсолюту людської духовності:

- *теоретизм*, з орієнтацією на істину і створенням особливого сутнісного буття, протилежного звичайним явищам життя;

- *етизм*, що підпорядковує моральному змісту життя всі інші людські устремління;

- *естетизм*, що досягає максимальної повноти життя з опорою на емоційно-чуттєве переживання.

Проблема духовності - це специфічна якість людини, спільноти, яка характеризує мотивацію й смисл поведінки. Духовність розглядають як певну позицію цілісної свідомості. У соціальному плані - це продукт і фундаментальне підґрунтя культури, це прояв «людського в людині». Поняття «духовність» вживається для позначення світоглядних мотивів поведінки.

Духовність - внутрішнє психічне життя людини, її моральний світ. Національна свідомість і національна культура - невід'ємною ознаки духовності народу. Тому якщо говорити про духовний світ етносу, про його духовну культуру, то, перш за все, необхідно говорити про його складові, які включають світогляд, національний характер, менталітет, людський ідеал.

Світогляд - система узагальнених знань про світ у цілому, про місце в ньому людини, про її ставлення до світу. Світогляд виступає як духовно-практичне явище і являє собою сплав знань, поведінкових установок, цінностей і переконань. Це питання ставлення людини до світу, про її місце і призначення в цьому світі. На основі вирішення цих питань людина виробляє життєву установку, якою керується у практичній діяльності. Світогляд є основоположним елементом будь-якої культурної системи. Світогляд - складна, напружена, суперечлива єдність світобачення (інтелектуальна основа світогляду) і світовідчуття (психоемоційна основа світогляду), знань і цінностей, інтелекту та емоцій, розумного обґрунтування і віри, переконань і сумнівів, суспільно значущого та особистісного, традиційного і творчого мислення.

Світогляд українського народу - це не одномоментний акт. Це складна система, що містить архаїчні або індоєвропейські, давньослов'янські та християнські уявлення.

Архаїчні світоглядні уявлення українців сягають своїм корінням в індоєвропейську стародавність, індоєвропейську міфологію, бо до приходу

слов'ян на територію України, в результаті «великого переселення» народів, тут жили племена іраноязичницького походження.

Унаслідок культурної асиміляції як і індоєвропейський, так і слов'янський міфологічний простір упорядковуються сакральними числами 2, 3, 4, 7, 12. Світ починають ділити за бінарним принципом, бінарною опозицією: гора - низ, праве - ліве, добре - погано, зле - добре - це один із найдавніших засобів упорядкування світобудови. Формується світоглядна дуалістична система, побудована на одночасному баченні «свого видимого - чужого - невидимого». Головним тут було відокремити «свій» світ від «чужого». «Своє» простір, де людина собі сам господар, - дім - відгороджується від світу «чужого» і кордон, межа, край «свого», освоєного світу відіграє виняткову роль. Можна рухатися по дому як завгодно, але коли переступаєш поріг, як край, межу, то повинен пам'ятати, що тут проходить межа між «своїм» і «чужим».

Космологічні погляди давніх слов'ян ґрунтуються на тому, що ці племена були землеробськими. На відміну від кочових племен, у них переважала потрійна класифікація світу - вертикаль, що розподіляла світ на три рівні: над Землею, на Землі, під Землею, яка доповнювалася домінуванням символу кола, як засобу відокремлення свого, освоєного світу від світу чужого, дикого, небезпечного. Існує гіпотеза, що в праслов'янську епоху поселення будувалися по колу (трипільська культура). У всіх слов'ян зафіксований звичай оборювання поселення магічним колом для боротьби з епідеміями і злом. Доречно вважати, що мова йде скоріше про магічний огороження по колу як засіб відмежування від зла.

Поділ світу на чотири сторони у слов'ян знайшов своє відображення в спорудженні житла, що також має відтворювати космічний акт організації творення. На території України ранні слов'янські землянки за планом – чотирикутні, орієнтовані за сторонами світу або стінами, або кутами.

У слов'ян, як і у індоєвропейців, світ був упорядкований: він оцінений по чотирьох координатах: земля, дві небесні сфери і підземно-водна частина,

що означало повноту сукупності просторових координат, повноту і цілісність Космосу.

Боги стародавніх індоєвропейців також трансформувалися в релігію давніх слов'ян, але не стільки в своїх конкретних іпостасях, скільки в ролях, які грали персонажі сивої давнини (Білобог і Чорнобог).

Давньослов'янські світоглядні уявлення були виключно язичницькими. *Язичництво* - це релігійна форма освоєння світу; це традиційне позначення не теїстичних релігій за їх протилежністю до теїзму. Іншими словами, - це політеїстична релігія. З поміж характерних рис світогляду язичництва були:

- синкретизм (не розчленованість) людини з природою;
- пантеїзм (Бог розчинений в природі);
- первісне ставлення людини до навколишнього світу, що можна назвати психологією дитини.

Основою язичницького світогляду були культу. Їх можна простежити за етапами розвитку язичницької культури.

На першому етапі розвитку язичницької культури обожнювалися сили природи - культ природи. Природу населяли духи, яких необхідно було умилостивити, щоб вони не шкодили людині, допомагали вижити. Слов'яни поклонялися Матері-Землі, досить розвинені були водяні культу. Вони вважали воду стихією, з якої утворився світ. Слов'яни населяли її різними божествами - русалками, водяними, присвячували їм свята. Шанували ліси і гаї: їх вважали оселями богів. Так як слов'яни думали, що їх родовід походить від богів, то вони поклонялися богу сонця - Дажбогу, богу вітру - Стрибогу тощо. Підтвердженням цьому є «Слово о полку Ігоровім», де давньоруський народ називали «Даждьбоговими онуками».

На другому етапі розвитку язичницької культури домінує культ предків і культ землі та родючості, тому шанували Рода - творця Всесвіту і Рожаниць - богинь родючості. Слов'яни вірили в потойбічний світ. Смерть сприймалася не як зникнення, а як перехід у потойбічний світ: смерть сприймали не як зникнення, а як перехід у підземний світ, тому трупи спалювали чи ховали в

землі. У першому випадку передбачалося, що після смерті жити залишається одна душа, в іншому - допускалося, що вони продовжують жити, але в іншому світі. Душа після спалення зберігала зв'язку з матеріальним світом, набуваючи іншого образу, вселяючись в нове тіло. Слов'яни вважали, що предки продовжували жити з ними і після смерті.

На третьому етапі розвитку язичницької культури з'являється «Бог богів», віддалений від світу. Це вже істота небесна, глава ієрархії богів. У XI ст. повелителем Всесвіту визнали бога-громовержця Перуна. Перуна сприймали як бога грози. Божества неба, землі і «білого світу» - Стрибог (бог вітру), Макошь (богиня землі і родючості), Дажбог (бог сонця). І додаткові божества - Хорс (божество сонячного світила) і Семаргл (божество насіння, паростків, коренів рослин). Пантеон язичницьких богів формується на основі матеріалістичного уявлення, що підкреслює зв'язок людини з навколишнім середовищем.

Особливо шанувалися жіночі божества. Слов'янські богині, починаючи від матері-землі, були дуже популярні у віруваннях і відображали природну першість усього живого на Землі. Поруч із Ладом-Живом завжди стояло жіноче божество Лада-Жива; зображення їх було символом продовження життя: дитина, повний колос, виноград, яблуко.

Язичництво як світоглядна система широко представлена в усній народній творчості та декоративно-ужитковому мистецтві: символи Сонця, фантастичні звірі, фігури воїнів, стилізовані хвилі. На язичницьких арках роботи майстра Костянтина в XII ст. відтворені три позиції руху Сонця по небосхилу: схід, зеніт, захід, тому на рівні землі розміщена язичницька фігурка бога рослин Семаргла, а внизу - велика голова ящірки (символ підземного світу). Такою бачили модель світобудови наші предки.

Світогляд слов'ян формувався під впливом язичницької обрядовості. Язичницька обрядовість - це організована, упорядкована система магичних дій, практична мета яких в тому, щоб впливати на навколишню природу, примусити її служити людині. Поклоніння богам супроводжувалося впливом

на психіку. Язичницька обрядовість включала й різні обереги, амулети, що давало владу над природою і оберігало від лиха і небезпек.

Християнські уявлення є також основою для формування духовної культури українського етносу. Прийняття християнства в Київській Русі надзвичайно вплинуло на світогляд давніх слов'ян, причому з боку деформаційних процесів. Християнство порушило цілісне сприйняття людини, яку трактувало як дихотомну істоту, розділену на душу і тіло, де тіло тлінне і є темницею для душі, яка виступає домінантою в цій ієрархії. Звідси головна мета людини - звільнити душу від тіла шляхом його умертвіння за допомогою аскетизму. Така роздвоєність порушувала гармонію людини і суперечила пракультурі предків. Уникнути труднощів світосприйняття допоміг компроміс між язичництвом і християнством. Це відбулося за допомогою синкретизму. *Синкретизм* (з грец. *synkretismos*) - це об'єднання незалежних елементів, що призводить до появи якісно нового утворення. Світоглядний синкретизм, як православно-язичницький - це об'єднання двох різних типів світогляду - язичницького і християнського, на якому сформувалася унікальна українська етнокультурна: світоглядний синкретизм ґрунтувався на християнській догматиці, а культ був збережений язичницький.

Навіть в обрядах християнство зуміло замінити тільки назва давніх богів на нові, що простежується в колядках, щедрівках, веснянках, петрівка, обжинкових та ін. Тому православно-язичницький синкретизм лежить в основі світосприйняття, менталітету, ціннісних орієнтацій, етичної та естетичної свідомості українського етносу. Саме народні свята, обряди, поезія творять сьогодні світогляд українського народу.

Важливою складовою духовного світу етносу є його національний характер. *Національний характер* - це специфічний склад душевного устрою нації, що проявляється в тому чи іншому рівні емоційного прояву, в громадських манерах, звичках, складі розуму; це зовнішній прояв особливостей духовних основ нації, її ставлення до себе, до інших народів,

природи, держави, влади. Відображується національний характер в традиціях, поведінці, культивуванні деяких якостей, праві, культурі, політиці. Особливості національного характеру українців полягають у превалюванні особистісної волі, непокорі, доброті, негативному реагуванні на утиски, в гарячій любові до своєї нації і вітчизни; в гостинності, привітності, у внутрішній релігійності, в мрійливості; в схильності до творчості. Реалізується національний характер у відношенні до свободи, у ставленні до історичного минулого, в національну гідність, самоповазі, творчості, витриманості.

Важливим елементом духовного світу етносу вважають і людський ідеал. *Людський ідеал* - це зразок, щось досконале, це вища мета прагнень; це формування деякого типу людини на основі історії та цінностей етнокультури. Ідеал української людини виражається в гостинності, ввічливості, релігійності, мужності, чесності, шанобливому ставленні до жінки і старших. Цей ідеал створювався упродовж усього історичного розвитку українського народу й обумовлений тими обставинами, які були пов'язані з відкриттям само цінного, очевидного й необхідного сенсу власного існування народу. Це також найвищий спосіб особистого існування, пов'язаного зі звільненням від тиску повсякденного життя, від спокуси потягів; це любов до досконалості усіх сфер життєдіяльності.

Крім того важливим елементом духовного світу етносу є його менталітет. *Менталітет* (від лат. mens) - буквально означає розум, мислення, спосіб мислення, душевний склад; глибинний рівень самосвідомості спільності, на якому формуються характерні тільки їй способи сприйняття світу, особливі форми мислення і поведінки; це також внутрішній код людини, спільноти, який обумовлює спосіб мислення, алгоритм світосприйняття та поведінки.

Менталітет являє собою цілісну сукупність думок, вірувань, що утворює якусь картину світу, від якої залежить світосприйняття, орієнтація і поведінка людей в реальному житті. Менталітет як соціальний феномен має

дуальну природу. З одного боку - це психічне, несвідоме, природне, біологічне, а з іншого - це соціальне, прищеплене вихованням і традицією. Це ті настанови, які визначають специфіку взаємодії народу, нації, окремих її членів з природним і соціальним оточенням. Зміст колективного несвідомого відображаються в архетипах. *Архетип* (з грец. arche-початок і typos) - універсальний образ або символ, який містить в колективному несвідомому і визначає певні почуття чи певний тип мислення. Він є одним із структурних складових ментальності.

Архетип - несвідомі колективні уявлення, які успадковуються біологічно і конкретизуються в образах і символах. Архетипи знаходять відображення у міфологічних уявленнях, в етнічній картині світу, у всіх сферах духовного життя. Вони відіграють в історії етносів конструктивну роль: оскільки вони забезпечують зв'язок між епохами, то завдяки їм зберігається цілісність етнічної культури.

Ментальність українців не є винятком. Вона характеризується наявністю своїх архетипів, а саме:

- архетип Матері – для українців є втіленням Землі, України, Жінки, Богородиці. Цей архетип став фундаментом шанобливого ставлення до жінки, визнання її провідної ролі в суспільстві та сім'ї. А що стосується Богородиці, то вона допомагає кожному і рятує всіх;

- архетип рівності синів і дочок своєї Матері-Батьківщини зумовив відсутність пріоритету старшинства і тому українці не бачать необхідності в жорсткій соціальній диференціації; вони бажають, щоб влада втілювала собою батька, який турбується за своїх дітей;

- архетип особистої свободи – відкидання нав'язаних авторитетів, посилення прагнення індивіда відмежуватися від суспільства, орієнтація на власні сили, на власну ініціативу;

- архетип едукативності - здатність вчитися життєвому покликанню, що орієнтує українців на пошук того, що допоможе їм реалізувати високі потенції, знайти нішу, яка забезпечить їм досягнення найвищих результатів;

- архетип домінування минулого над майбутнім - звернення до минулого як до зразка;

- архетип долі - забезпечення впевненості у тому, що в світі буде відбуватися все так, як має бути;

- архетип обрядовості - це орієнтація на ті традиції, які забезпечують комфорт, не вимагають творчості.

Архетипи проявляються через стереотипи поведінки, через реакції на навколишній світ.

Крім того, менталітет формується за допомогою природного середовища і соціального оточення. Так природа півдня України сприяла формуванню в українців почуття обережності, підозри, терплячості, формувала орієнтацію на боротьбу за життєвий простір. Що стосується лісостепової природної зони, то вона сприяла мрійливості, чуттєвості, пасивності, безтурботності, а також прагнення до свободи і анархії. А степ орієнтував на рух у нескінченність або відмову від руху взагалі. Усе разом це створювало основу для розвитку імпульсивності, непередбачуваності, запальності, що притаманне більшості українців.

Домінування землеробства в господарській діяльності українців було обумовлено природою. Саме землеробство найбільш масивно вплинуло на формування ментальних характеристик народу: обожнювання землі, ставлення до неї як до матері, як до святині. Це, в свою чергу, породило сентиментальність, почуття власної гідності.

Що стосується соціального оточення, то його особливості вплинули на формування таких специфічних рис менталітету як індивідуалізм, пріоритет сімейного життя, визначальну роль жінки.

Отже, ментально-психологічні риси українського етносу можна сконцентрувати в наступних ознаках:

- *емоціалізм* - домінування почуттів у структурі розум-воля-почуття й усвідомлення його як способу пізнання; саме емоційність є основою для відносин у соціальних спільнотах, що дає можливість створювати їх на

основі щедрості, прихильності, добропорядності або ж навпаки - сухості, безсердечності;

- *кордоцентризм* - серце є основою емоційного переживання буття, що є своєрідним світосприйняттям українців, їх презентацією власного життя: жити і діяти за покликом серця, інтуїтивно відчувати добро і зло; це визначило вектор руху українця: втеча від реального життя в життя душі; превалювання серця над розумом, над раціональними розрахунками, що визначає всі сфери людського буття;

- *інтровертність* - проекція власної активності на себе самого, що забезпечує меншу залежність людини від навколишнього середовища, орієнтує і направляє на зміни власного внутрішнього світу. Звідси у інтровертів спостерігається домінування минулого над майбутньому, а це значить, що вони байдужі до перспективи соціального розвитку. Вони шукають тільки власну правду і їм байдужа істина;

- *індивідуалізм* обумовлений обмеженістю, самозамкнутістю, локальністю, хутірським світоглядом більшості українців, що призвело до ізоляваності від суспільства, мінімізації зв'язків з навколишнім світом. Сформувався індивідуалізм, завдяки життю в малому колективі, в сім'ї, що окреслювала коло «своїх» від інших і «чужих»;

- *толерантність* - це терпиме ставлення до чужого способу життя, поведінки, вірувань, традицій, цінностей тощо; це здатність до діалогу, це шанобливе ставлення до оточуючих; це відсутність агресивності, своєрідна м'якість і поступливість характеру, що свідчить про гармонійність відносин Людина-Природа;

- *екзекутивність* - орієнтація людини на репродуктивно-відтворювальну, іммітативну діяльність, що заперечує креативність, нестандартність. Це виконавська діяльність, де відбувається концентрація уваги на другорядних речах. Що стосується особистого життя людини, то тут домінантою є послух, романтичність, незахищеність, наївність, потреба в силовому захисті;

- *демократизм* - домінування ідеї рівності у соціально-політичному та сімейного життя;

- *волелюбність, прагнення до свободи* - сутнісна риса українського народу, яка забезпечує боротьбу українців за незалежність, за особистісне «Я»;

- *антеїзм, селянськість* обумовлює орієнтацію на ідеал хлібороба, традиційність, консерватизм, злиття з природою, а разом з тим працьовитість і впертість. Саме зв'язок з землею і природою були компостом ліричності, сентиментальності, впевненості українців у свої власні сили;

- *гуманізм та оптимізм* - це ті якості, які пронизують всю духовну культуру українців. Вони фіксують любов до людей, віру в те, що в світі панує позитивне начало, добро; це впевненість у завтрашньому дні.

Менталітет обумовлює, визначає особливості душі, серця, розуму, він є серцевиною того, що називається національним характером і, що в значній мірі, робить людей українцями, євреями, німцями, японцями. Однак національний характер за даними етнопсихології формується 350-400 років. Українці значно довше перебували в підневільному стані, де їх гнобили, руйнували українську культуру, духовність. Багатовікова боротьба українського народу за своє визволення і проти татаро-монгол, і проти Речі Посполитої, і проти Австро-Угорщини, і проти Туреччини, і проти Росії призвела до того, що українці втратили віру в свої власні сили, почуття субдомінантного, орієнтації на чужі національні або космополітичні ідеї, прагнення ототожнити себе з «МИ» інших народів, зневажливе ставлення до своєї мови, до своєї національної приналежності, що все в сукупності призвело до денационалізації, а це прямий шлях до аморальності, підлоти, атмосфери брехні і насильства. Це, в свою чергу, породжує егоїзм, бездуховність, безвідповідальність, безпринципність, цинізм та хамство. В цьому плані виникає питання: що необхідно робити в цих умовах? Звичайно, вирішувати питання національного відродження можливо через відродження національної честі і національної самоповаги. А це атрибути національної

свідомості, тобто осмисленого, когнітивного ставлення до себе, свого народу, своєї держави, історії, культури, мові.

Національна свідомість - усвідомлення народом своєї спільності, національної своєрідності або, по відношенню до окремої людини, усвідомлення ним приналежності до певного народу, його культури, мови, усвідомлення свого місця і ролі у світовій цивілізації. Як бачимо, ментальність українців формувалася протягом століть у боротьбі за виживання, оскільки їх постійно оточували агресивні сили, яке притягувалися багатством української землі. Українці займали дуже складну на планеті еколого-соціальну нішу. У цій складній ситуації формувалася ментальність українця, яка акумулювала як елементи героїчного, так і пристосуванства. В процесі історичного розвитку співвідношення між цими елементами коливалися то в один бік, то в інший. І якщо в кінці ХХ ст. в ментальності українців простежується пристосуванство, то його не треба пов'язувати з генетичним виродженням. Необхідно бути терплячим до свого народу, який на зламі століть зберіг у своїй душі добро і милосердя, про які є спогади в давніх рукописах візантійського та арабського походження. Також не слід нарікати на ментальність українців, згадуючи далеке минуле. Таке ремствування ні до чого не призведе, крім прищеплення меншовартості теперішньому поколінню. Дуже важливо знати, як протистояти духовній агресії, витонченою у порівнянні з тією, що впливала на українців у минулому. Для цього необхідно спиратися на героїчне минуле нашого народу і на сьогоднішній день, що наповнений подією творення нашої сучасної історії.

Таким чином, духовний світ українського етносу різноманітний і багатолікий. Він формувався історично, маючи компостом архаїчні, давньослов'янські і християнські уявлення в світогляді, в світоглядному синкретизмі, що свідчить про нерозривність і наступність в ланцюжку становлення духовної культури українців.

1.4. Українська мова і духовність народу

Мова є душею нації. У ньому її велич і ментальність. Науковими дослідженнями встановлено, що українська мова є однією з найдавніших і наймелодійніших (посідає третє місце після італійської та грузинської). З великою впевненістю можна прогнозувати, що цивілізація на Землі зародилася на українських родючих землях, оскільки на території України були сприятливі екологічні умови для її розвитку. Тому і мова тут шліфувалася тисячоліттями у процесі безперервної боротьби наших предків за виживання і постійного перемішування різномовних народів.

Українська мова - це різновид слов'янської мови. Він, включаючи ще 12 мов, входить в індоєвропейську мовну систему. Свій базовий лексичний фонд вона успадкував від праслов'янської мови, який датується ХУІІ ст. до н.е. З кінця 1 тис. до н.е. і майже до ІІІ - ІV ст. н.е. відбуваються зміни в праслов'янській мовній системі: еволюціонує граматична будова, змінюється фонетична система, йде диференціація на діалекти, а з V ст. н.е. починається новий етап в розвитку праслов'янської мови у зв'язку з «великим переселенням» слов'янських народів.

З утворенням Київської Русі десь до середини ХІІІ ст. відбувається формування української мови як окремої системи в її архаїчному варіанті. Мовна ситуація у Київській Русі була дуже складною. Це було обумовлено наявністю великої кількості етнічних діалектів і феномена диглосії.

Диглосія - це явище, коли кожна мова вживається тільки в певній ролі і виконує певну функцію. Так, у Київській Русі існувало два типи мови: з одного боку, була нормована, культурна мова (церковнослов'янська), мова книжна та сакральна, а з іншого - побутова мову (мова племінних та етнічних діалектів). Така ситуація існувала аж до ХVІ ст.

У ХVІ ст. йде масований наступ на українську мову, освіту, культуру з боку католицької церкви. Для того щоб зберегти мову й освіту, а з ними і культуру, утворюються центри по їх збереженню. В основному при

монастирях (Почаївському, Пересопницькому, Загаєцькому тощо) відкриваються українські школи. Вони відкриваються з ініціативи і під патронажем української еліти, наприклад, княгині А. Чарторийська-Горностай, княгині Г. Гайської, княгині Р. Ярмолинецької. У цей же час захисну систему національної віри, мови і культури створює Запорізька Січ. У самій Січі відкриваються школи при полкових козацьких канцеляріях з вивченням української мови, також відкриваються при братствах школи з обов'язковим вивченням слов'яно-російської мови нарівні з грецькою та латиною. У цей період слов'яно-руською мовою пишуться наукові праці, а також підручники з арифметики, поетики, граматики, фізики, астрономії: «ГраMATика» Л. Зизанія, «ГраMATика» М. Смотрицького, словник «Лексис» Л. Зизанія та ін. Починається книгодрукування українською мовою. Друкарні почали працювати у Віленську, Острозькі, Львові, Києво-Печерській лаврі. Інтенсивний випуск книг свідчив про їх потрібність: із 1574 р. до 1612 р. було видано 84 книги.

Наступним захисним кроком української мови стала Гетьманщина (XVII ст.). Тут слід назвати цілу плеяду діячів Гетьманщини, які стояли на позиціях захисту української культури і в тому числі і мови. Це були П. Сагайдачний, митрополит В. Рутський, гетьмани Б. Хмельницький, І. Виговський, І. Мазепа, К. Розумовський. Особливу роль зіграв П. Могила, який у 1632 р. заснував славнозвісну Києво-Могилянську академію. Він забезпечив її фінансами, літературою та кадрами.

У XVIII ст. розпочалася масована колоніальна політика Російської імперії щодо України: зліквідовано Гетьманщину, в 1775 р. припиняє існування Запорізька Січ, у 1780 р. ліквіднуються залишки автономного управління, з 1781-1783 рр. - козацькі полки, а у 1786 р. втратила автономію українська церква. В цей період відбувається цілковита дискредитація української мови та української культури. Указами Російської імперії створюється ціла система заборон стосовна української мови та навчання нею:

- указ Петра 1720 р. про заборону книгодрукування українською мовою і вилучення текстів написаних українською мовою;
- указ Катерини II у 1753 р. про заборону викладання українською мовою в Києво-Могилянській академії;
- указ Святішого Синоду в 1769 р. про вилучення в населення українських букварів;
- указ 1775 р. про закриття українських шкіл при полкових козацьких канцеляріях;
- указ 1783 р. про заборону викладання в освітніх установах українською мовою і повний перехід на російську мову.

І за таких умов українську мову не знищили: нею пише окремі твори Г. Сковорода, створює безсмертну «Енеїду» І. Котляревський, котрий заснував літературну українську мову.

XVIII ст. поставило проблему мови українців у центр проблем прогресивної інтелігенції; це період національного відродження; час, коли в українській літературі з'являються П. Гулак-Артемівський, Г. Квітка-Основ'яненко, Є. Гребінка, Н. Шашкевич, А. Духнович. Особливе місце в національному відродженні займає Т. Шевченка, який став символом українського національного руху, став кумиром українців, які прикрашали свої хати його портрет в «червоному кутку». Практичним кроком у відродженні української мови було створення в 1857 р. «Граматики» П. Кулішем або «Кулішівки» - першого нормованого правопису української літературної мови. Це викликало занепокоєння царського уряду і з'являються нові циркуляри щодо заборони по української мови:

- 1852 р. - закриття недільних шкіл, де безкоштовно навчалися дорослі;
- 1863 р. - Валуєвський циркуляр про заборону видання книг українською мовою;
- 1875 р. - Емський указ про заборону ввезення українських книг з-за кордону, а також заборонялося видання текстів українських пісень, і був заборонений український театр;

- 1895 р. - заборона українських книг для дітей.

Після Жовтневої революції 1917 р. українська мова отримує статус державної, стає мовою освіти, науки, літератури. Однак 1926-1953 рр. - це роки сталінського терору проти української культури, і, зокрема, проти мови. Цей період отримав назву «Розстріляного відродження», що говорить саме за себе. І тільки події 1991 р. в Україну допомогли вирішити всі проблеми щодо української мови. У 1996 р. ст. 10 Конституції України узаконює статус української мови як державної.

Як бачимо українська мова формувалася, розвивалася в дуже пресингових умовах. Проте її розвиток не зупинено. Тільки в останньому тисячолітті українська мова поповнилася численними монгольськими, польськими, литовськими та російськими словами, оскільки імперії цих народів протягом століть впливали на наше економічне, соціальне і духовний розвиток. Разом з тим історичний досвід підтверджує, що країни, які стали на шлях незалежності, згодом позбавляються небажаних мовних трансформацій. В процесі історичного розвитку залишаються тільки ті слова, які збагачують мову корінного народу. Процес самоочищення української мови від монгольських, польських і литовських слів загалом закінчився. Можна сподіватися, що такий процес буде відбуватися і з засиллям нав'язаних нам слів і зворотів, навіть на Заході України, що призвело до небажаної трансформації - появи, так званого російсько-українського суржику. Забруднення мови (суржигом, лихослів'ям тощо), як забруднення навколишнього середовища, стримує духовний розвиток нації.

Мова - не тільки засіб спілкування і ознака незалежної держави. Це впливовий чинник зростання національної самосвідомості. Чим давніша мова, тим вона впливовіша, а мова українського народу одна з найдавніших. Сарматський історик Пріск, який у складі візантійської делегації побував на території України в VI ст., записав три слова, які в той час вживали наші далекі предки. Серед цих трьох слів два широко використовуються в сучасній українській мові - це «блюдо» і «мед». Все це дає можливість

стверджувати, що наша українська мова була, є і буде надійною опорою для духовного розвитку України.

Усі національні меншини на території України повинні усвідомлювати об'єктивну необхідність збереження мови корінного народу. Агресивна мовна політика, як і інші методи поневолення народів, безперспективна, оскільки стримує економічний і соціальний розвиток не тільки жертв агресії, а й самих агресорів. Це добре усвідомлюють сучасні далекоглядні політики. І лише заангажовані велико-імперськими амбіціями і з вивихнутою ментальністю шовіністи сподіваються на дивіденди від мовної агресивності. Не менш шкідливий мовний екстремізм, що проявляється в насадженні в українську мову невдалих діалектів та архаїчних, а часом, і спотворених слів, що призводить до її засмічення і дискредитації. У зв'язку з цим ідея захисту української мови від спотворення повинна мати державну підтримку. Сьогодні приймається у Верховній Раді закон про мову, що є надзвичайно актуально. Разом з тим треба усвідомлювати, що мова є душею нації. Вона, як і сама нація, має розвиватися і вдосконалюватися.

Література до розділу I.

1. Викторов В.В. Культурология. – М.: Экзамен, 2004.
2. Винниченко В.К. Відродження нації. У 3-х кн.. – Кн. 1. – К.: Наукова думка, 1990.
3. Грушевський М.С. На порозі нової України. – Е.: Наукова думка, 1991.
4. Гуревич П.С. Культурология. – М.: Гаадарики, 2007.
5. Етнічна та етнокультурна історія України: у 3 т. / В.Д. Баран [та ін.]. – К.: Наукова думка, 2005. – Т.1, кн. 2. – 511 с.
6. Іванова К.А., Лихвар В.Д. Культурология. Кредитно-модульний курс: навч. посіб. Для студ. Вищ. Навч. закладів/ К.А. Іванова, В.Д. Лихвар.- Х.: Вид-во НФаУ: Золоті сторінки, 2009. – 280 с.
7. Кононенко П.П. Українознавство. – К.: Заповіт, 1994.
8. Левяш И.Я. Культурология. – М.: Айрис-Пресс, 2004.

9. Макарчук С.А. Етнічна історія України: навч. посіб./ С.А. Макарчук. – К.: Знання, 2008. – 471 с.
10. Петров В.П. Этногенез украинского народа. – К.: Лебідь, 1992.
11. Радевич-Винницький Я. Україна: від мови до нації. – Дрогобич: Відродження, 1997.
12. Українська народність: Нариси соціально-економічної і етнополітичної історії. – К.: Наукова думка, 1990.
13. Українське народознавство: навч. посіб./ за ред. С.П. Павлюка, передм. М.Г. Жулинського. – 3-є вид., випр. – К.: Знання, 2006. – 586 с.

Розділ II. Особливості мови і мовлення періоду Київської Русі

2.1. Передумови творення розмовного та книжного слова на землях Київської Русі

Слово – найдивовижніший скарб, який викликає хвилювання, стимулює до рішучих дій, надихає до подвигів: «ну що б, здавалося, слова... Слова та голос – більш нічого, а серце б'ється, – ожива, як їх почує!..» (Т.Шевченко).

Слово посідає вагоме місце в мовленні, традиційно-світоглядних позиціях, соціально-правових взаєминах, науково-релігійному базисі, освіті, просвіті, співочо-театральній культурі, літературно-публіцистичній презентації. Усне мовлення наповнене численними креативними можливостями для вдосконалення базисної культури життєздатності людини, а також окраси соціальної культури взаємин кожного, воно є духовною молитвою, насиченою молоком матері.

Розповідний текстово-мовленнєвий ряд, і текст-опис події, і діалоги філософських роздумів, і обрядово-мовленнєве споглядання за явищами природи чи соціальними явищами, і спостереження за музично-співучою самореалізацією в сімейному, родовому чи вуличному середовищі, і міжіндивідуальне, і міжродове спілкування, і читання чи міжгруповий діалог, і міжчасовий діалог чи мовленнєве обігрування фольклорних сюжетів і притч, і чисельна поява нових притч та міфів чи інтерпретація явищ релігійного світу, і створення міфу про захоплюючу фігуру видатної людини чи аналіз історичних та родових героїчних фактів – це творення діалогових традиційно-обрядових моделей, інтерпретація ремеслознавчих зразків чи раціональне пояснення народних прикмет, це усвідомлення метафоричного контексту взаємодії у нормативно-звичаєвих діях, це констатація (чи також інтерпретація) біблійних переказів, це риторика чи молитва, це красномовство боянів, присяги воїнів, це заклички чи гукання до птахів, це

колисанка, забавлянка, лічилка тощо, це ті ключові методи, що сприяють організації мовно-життєкреативної діяльності людини та передачі спадкоємної дидактично-етичної соціалізованої дієвості наступним поколінням через переказ, легенду, притчу з орієнтацією на індивідуальну та групову соціалізуючу досконалість у подальші століття на розлогіх просторах часу та території України.

Мовленнєве слово жило у весільному та перед весільному театрі, у обрядовому, княжому, військовому, скоморошому театрах, у народному креативі колядок, щедрівок обрядових та військово-історичних пісень тощо. Воно обумовлювало своє призначення у випадках доцільного застосування того чи іншого ремесла або декоративно-прикладного мистецтва при оздобі храмів, храмових цінностей (срібне окантування чи позолота, різьба по дереві чи барельєфи, різьба по кості чи мармуру, ткацтво чи вишивка, теслярство чи гончарство, графіті чи орнаментування, цегляна чи кам'яна кладка, тощо). Нормативно-термінологічне застосування Слова коригувалось купцями, князями (Олег, Ігор, Святослав, Володимир, Ярослав, Мономах), монахами, ювелірами, лікарями, музиками (сурмачі, сопілкарі, флейтисти, гусярі, лютністи, бубністи-ударники, арфісти), живописцями-митцями (авторами книжкової мініатюри, мозаїк фресок, іконопису), княгинею Ольгою. Демократично-правова термінологія розвивалась на Віче, у податковій службі, закупах, торгах, заповітах. Пізнавально-інформативне слово жило в освіті (при ремісничих, приватних, зарубіжних школах, церквах, монастирях, книгописних майстернях, перекладній та науковій літературі (богослов'я, філософія, граматики, математика, світова історія, географія, астрономія, міжнародне право, приватне право, медицина, просвітництво).

Слово мовленнєве та слово літературне мають пізнавально-повчальний, етико-естетичний характер; фольклорне слово удосконалювалось у приповідках, приказках, легендах, казках, прислів'ях, билинах, звичаєві та релігійних піснях; слово, удосконалюючись, свідомою керувало громадсько-коригуючою практикою; так відбувалось у кожному столітті української

історії, починаючи від трипільської культури, де за допомогою слова славили Берегиню роду, квітучу Природу, надбання одноплемінників тощо.

Скіфи, за допомогою слова мовленнєвого уславляли і своїх полководців, і символ сили – Меча, і міфічних Матір-Землю, і Батька-Неба тощо.

Сарматська культура донесла нам спогади про легендарних амазонок, унікальних звичаїв воїнів, поховальні курганні традиції, фольклорні перекази про богиню Астрату, Бога Танаїса, царя Аспурга, містичні символи культу Коня (яке мало місце у ковальстві, бронзолivarстві, деревообробній та ювелірній культурі, декоративній знаковій системі звіриного стилю), у космічному розумінні дорогоцінного каміння (бірюза, сердолик, рубін, смарагд, корал, циркон, емаль), у мистецтві виготовлення та освячення високоякісної зброї.

Якщо в трипільців передача знань відбувалася через систему знаків, які повторювалися на кераміці, то скіфи та сармати уже знали письмо та навчалися у Древній Греції, чим спонукали нащадків до креативної спадкоємності епох.

Описове фольклорне мовлення Київської Русі (для прикладу, свято Ярівки) донесло нам тлумачення того, як одягалися дівчата, коли збиралися гукати Сонечко, чи опис виготовлених із тіста Жайворонів (свято Сорок-Сорок), або опис обрядових подій, які відбувалися при винесенні вулика весною (свято Теплого Олекси). Мова обрядової культури цього часу презентує нам зразки функціонування норм соціальної взаємодії, мова фольклорної культури стає оберегом дидактичних сімейних та ціннісно-громадських етноздобутків.

2.2. Вплив історичного хрещення Русі на формування книжного слова. Значення книжного слова після Хрещення Київської Русі

Хрещення Русі – важливий соціально-політичний, духовно-пізнавальний акт, що допоміг кожному стати сином Божим, а Русь, крім появи свого митрополита, стає причетною до низки ланок кардинальних реформ, серед яких була освітянська: отримала розквіт усебічна освіта (дітей усіх заможних громадян забирали примусово до навчання при монастирях та церквах, відкриваючи державні, приватні, ремеслознавчі школи; розквітає закордонна освіта), набирає обертів публіцистика (була актуальною для дидактичної корекції взаємин).

Перші спроби запровадження християнства на Київській Русі були здійснені ще київськими князями Аскольдом і Діром, але захоплення Києва варязьким князем Олегом посприяло поверненню до язичництва на довгі роки. Проте в Києві залишилася чимала християнська громада, підтримкою якої пізніше заручилася княгиня Ольга при веденні державних справ, зробивши остаточний вибір на користь включення Київської Русі до християнського світу: побудувавши дерев'яну Софію Київську, чим залучили русичів до оволодіння мовленнєво-молитовною культурою як на побутовому, так і церковному рівні.

Християнською релігією та Церквою, завдяки перекладній та оригінальній літературі, що стала розвиватися після реформи Володимира Великого, утверджуються етико-естетичні погляди, возвеличується «внутрішня» духовна краса людини, яка повинна жити за прикладом Христа, оскільки саме Бог є втіленням світла і творенням добра, обґрунтуванням правової справедливості та осмислення поняття «відповідальність».

Акт хрещення Русі - це духовно-правовий, культурно-просвітній та мовно-літературний поступ наших пращурів. Хрещення Русі – це духовний, правовий, мовленнєвий, літературно-фольклорний, книжково-продукуючий, митецький, просвітньо-дидактичний розвій.

У літературі того часу, крім етико-естетичної, дидактичної, філософської, історичної, правової та богословської тематики, значне місце посідає літературно-публіцистична, просвітницька та морально-духовна

культура; тут, на повчально-виховних позиціях, виокремлюється образ князя-воїна, хоробрість, мужність чи військова доблесть княжої дружини, що описано невідомим давньоруським письменником у славнозвісному творі «Слово о полку Ігоровім», де Ігор, князь Новгород-Сіверський бореться за свободу рідної землі.

Домінуючі етико-естетичні ідеї Київської Русі знайшли своє відображення в такій визначній пам'ятці культури цього періоду, як «Повість минулих літ» Нестора-Літописця.

Переглядаючи літературно-публіцистичні та філософсько-освітні надбання XI ст., варто наголосити, що на цей час припадає всебічний розквіт риторики, просвітньої культури щодо засвоєння духовно-правової інформації, цілеспрямованої самоорганізаційної поведінки та спілкування при храмах, творчого підходу до моральних цінностей, норм, ідеалів та еталонів нової професійної компетентності Київської Русі (поцінуються публіцисти, живописці, архітектори, педагоги, співаки, літописці, правознавці, перекладачі, воїни), що виокремлюється у наймогутнішій державі Східної Європи, війська якої здатні були захищати країни Західної Європи від натиску кочовиків із Півдня та Сходу.

У перших відомих філософсько-богословських текстах того періоду було порушено питання моралі та естетики; підтвердження цьому знаходимо в перекладених творах «Діалектика» Іоанна Дамаскіна, «Шестиднев» Іоанна Екзарха Болгарського, «Діоптра» Пилипа Пустинника.

Хрещення Київської Русі – ключовий етап у розвитку як перекладної, так й оригінальної літератури. Серед останньої, що впливала на етику взаємин, просвіту, мовлення назвемо два збірники статей «Ізборника 1073 і 1076 рр.», що є найдавнішими пам'ятками писемності Київської Русі й містять тексти переважно етичного характеру з духовно-моральними повчаннями, а також матеріали з поезики та риторики. Необхідно наголосити на тому, що «Ізборник» (1073 р.) був першим датованим збірником-енциклопедією, яка містила близько 380 статей з філософії та історії й

використовувалася як підручник, а це означає, що вже в ті часи надавалося чимало уваги питанням освіти та виховання молодого покоління.

Поширеними жанрами оригінальної літератури були слово, послання, повчання та інші. Відомими працями оригінальної літератури давньоруських філософів (у яких було висвітлено правові, етичні та естетичні думки), є: «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона, «Послання» Никифора до Володимира Мономаха, «Послання» митрополита Климентія Смолятича, «Послання» і «Слова» Кирила Туровського, «Моленіє» Данила Заточника, твори Феодосія Печерського тощо. В цих творах відображено уявлення наших пращурів про художню, духовну, природну красу та мистецтво креативного світобачення.

Відкриття державних, приватних, церковних шкіл стимулювало появу нового літературного жанру – літописання, яке мало місце аж до XVII-XVIII століть, зокрема «Синопис», і презентувало не тільки широту творчої думки, мислення, образність мислення, а й розквіт історіографії.

Духовна краса та літературно-мистецька велич культури Київської Русі періоду Ярослава Мудрого втілилися в архітектурі, бібліотечній справі, літописній просвіті та живописі Софійського собору, побудованому в 1037 р., який став не тільки центром християнської, а й осередком естетичної культури східних слов'ян. При ньому було відкрито не тільки школи, а й першу бібліотеку. Бібліотечна справа – форма просвіти та освіти народу, фактор розвитку демократично-правових, політично-соціальних взаємин, а що найголовніше це удосконалення мовно-мовленнєвої культури; тут виокремлюються етико-естетичні смаки, демократичні стосунки, формуються нові професійні знання (аналітичність, критичність, творче мислення) засобами книги. Бібліотечні фонди стають засобом виокремлення актуальних дидактично-правових взаємин у період поширення знань про Творця світу та в час установа міждержавних зв'язків русичів із іншими народами.

Відомий публіцист, теоретик осмислення поступу етико-етичних основ на Русі — *Іларіон*, фіксує духовно-моральні та естетичні аспекти реформацій Хрестителя, виділяє важливість книги і процвітання книгописання. Тут була література богословська, історична, етична, історична, художня, публіцистична, правова, що загалом визначало основи поступу україно-руської мови. Попитом користується оригінальна та перекладна література.

Важливою реформацією в переліку культурно-освітніх здобутків Київської Русі є увага до правової й мовної писемної наукової позиції, зокрема, правил орфографії, створення демократичних основ «Руської Правди», «Слова про Закон і Благодать».

Увага до просвіти, загальної й наукової культури були поштовхом до розвитку процесу перекладної діяльності та вдосконалення власної мовно-мовленнєвої культури.

Якщо перші розділи літопису «Повість минулих літ» формувалися під впливом перекладної літератури, то друга половина спиралася на мовно-мовленнєвий креатив, пов'язаний із вітчизняною тематикою: тут старослов'янська мова зовсім відтісняється, а використовуються народні звороти, образні вислови, загальнозрозумілий словниковий склад мови Київської Русі.

У «Повісті минулих літ» сказано, що Ярослав Мудрий у 1019 р. «зібрав багато писців, і перекладали вони із грецької на словенську і написали вони багато книг». Князі Київської Русі повсякчас, як мудрі державники, дбали про завтрашній день. Доказом цьому є приклад із життя Ярослава Мудрого, який закликав цінувати не тільки саму книгу, а й передбачати регулярне навчання читанню, що є основою до самовдосконалення. Він говорив: «Той, хто часто читає книги, той з Богом бесідує..».

Слід зазначити, що не лише Ярослав Мудрий стимулював увагу до бажання навчатися читати, публіцисти, духовенство також дбали про розвиток розмовного та книжного слова на рідних землях.

2.3. Єдність усного народного мовлення та літературно-писемної мови.

Першопочатково україно-руська мова формувалася під впливом перекладної літератури. Далі стала активно розвиватись оригінальна література. До зразків оригінальної літератури слід зарахувати ізборники, перші з яких датуються 1073 р. Ізборники - це різновид пізнавальної енциклопедії не тільки про історію, а і про життя людей і природні явища. Ізборники в Київській Русі були дидактичним засобом формування уваги як до книги, так і до читання. Давньокиївська літературно-писемна мова регулювала етико-естетичні смаки наших предків, адже передбачала світські поради щодо уміння читати книги, здатність плідної роботи над собою. Про це свідчить спеціальне «вступне слово», яке пропонував читачам ігумен-публіцист Іоанн, що, звичайно, активізувало розвиток творчих потенціалів читачів. Але слід наголосити, що, будучи книжником, Іоанн вживав усне народне мовлення. Це не було випадковістю, адже численні діалектні варіанти та публіцистика стали тією основою, на якій сформувалися дві літературно-писемні мови: церковнослов'янська та давньокиївська. Якщо давньокиївська мова користувалася літерами у вигляді «рис і різьби», то після хрещення Русі активно стала вживатися церковнослов'янська мова, яка розквітала при церквах та монастирях.

Храми на Русі були центрами поширення освіти, перепису та створення книг духовно-богоугодних справ. Розбудовуються по всій Київській державі не тільки церкви, зазначав Іларіон, а й монастирі, при яких зразково процвітає освіта, просвіта, літописання, співи, живопис, духовність, практичні принципи милосердя. Завдяки літописам множиться Боже натхнення, культ Софії Премудрої, соціально-правова справедливість; найсправедливішим є те, що повсюдно «навчають населення Божим справам та етико-правовим нормам: від найвищих верств до ремісників, дітей, жінок. Літописи – це базис розквіту літературного процесу на Русі, уваги до якостей

інтелекту: самопізнання, ерудиція, мовно-мовленнєва культура. При монастирях отримують мовленнєво-духовні знання майбутні духовні отці, при церквах – княжа дружина та всі бажаючі навчатися письму: поширюється слава про Слово Боже. Завдяки оригінальній літературі відбувається єдність усного народного мовлення та літературно-писемної мови.

Нерозривність поступу розвитку літературного та духовноосвітянського процесу на землях Київської Русі.

Знання грамоти стає причиною корекції правових законів; обов'язковою право виховною наукою є освіта для всіх заможних людей, що мають славу руську множити. Зі «Слова про закон та благодать» Іларіона можна отримати детальні відомості про роботу монастирів; тут ідеться про діяльність Києво-Печерського монастиря, який стає важливим осередком як православ'я, так і освіти, культури, уваги до правосуддя. Правові взаємини дидактично розтлумачуються і при Софіївському соборі, де був розроблений та затверджений збірник законів «Устав», визнаний як доповнення до юридичного кодексу першої руської конституції «Руська Правда».

Важливим мовленнєво-освітянським змістом культури та науки в Київській Русі були: увага до *мови* (кількома мовами володіли Ярослав, Всеволод Ярославович, Мономах); турбота про створення наукової основи освітянського спрямування (цю основу становили ключові науки: риторика, граматики, красномовство, філософія, богослов'я, домінантні підходи до церковного служіння, дидактика етичних повчань руських публіцистів, нестримний креатив у пізнанні античної філософії). Духовно-досконалим вважалось визнання в освіті необхідності вивчення античної літератури (Геродота, Сократа, Платона, Піфагора, Аристотеля, Аврелія тощо). Серед базових осередків мови, освіти в Київській Русі були церкви, монастирі, приватні учителі; мали вагу тут вища школа та жіноча освіта.

Митрополит Русі, а пізніше митрополит Галицько-волинської держави Клим Смолятич, у своїх працях демонструє глибокий аналіз античної

літератури, філософські знання Аристотеля, Платона. Ідеєю його гуманістично-творчого надбання є створення зразкового образу високоморальної, всебічно досконалої людини. Концептуально-духовною основою самовдосконалення К. Смолятича була увага до духовно-моральної культури, в основі якої лежить людська досконалість: щоб стати духовно-досконалим, необхідно, для початку, назавжди відректися від стяжательства, самозакоханості, корисливості, властолюбства, егоїстичності, а також бути зацікавленим в актуалізації Слова Божого.

Публіцисти, духовенство, князі стимулювали розвиток літературного процесу, динаміку освіти, наукового самопізнання. Центрами не тільки освіти, а й всебічної культури Київської Русі були саме монастирі та церкви; православ'я визначало основи морально-етичної освіти, просвіти, книжної справи. Книжково-продукуючий аспект був спрямований на оригінальну, перекладну, паломницьку літературу та літописання. Книги перекладні найчастіше переписувалися монахами, духовенством. Оригінальна (вітчизняна) література, як і паломницька, мала декілька жанрів.

Змістовим осередком духовноосвітнянської культури був Києво-Печерський монастир, що представляв і зразок літописання, й умову розмноження мистецьких спрямувань, наукову першооснову тогочасної медицини. Змістовним наповненням літописання було попереднє фольклорне надбання (сказання, билини, перекази), посольські нотатки, легенди, листування, в якому йшлося про торгівлю Києва з Галичем та іншими землями, опис-фіксація походів руських князів на половців. Монахи часто були презентантами як освіти, так і нових філософсько-релігійних напрямів у літературному процесі того часу.

Зокрема, із літературно-публіцистичних оповідей митрополита Іларіона можна дізнатися про культурно поступальні діяння на Русі, які він називає благодатними. Уславляє Іларіон молитвами як учинки-діяння Володимира Хрестителя, так і правління княгині Ольги. Володимир Хреститель – славний онук княгині, зазначає він. Як і Ольга, Володимир Хреститель отримав

хрещення у Візантії. Онук княгині Ольги славно продовжив її справу. Іларіон наголошує: «Ти з бабусею своєю Ольгою приніс на Русь хрест святий із Єрусалима». «Якщо Ольга воздвигала хрест на храмах, то Володимир навчив людей хрест у душі мати». Церковний діяч, крім того, що наголошує на появі молитовності на руських землях, коротко подає історичне значення прийняття біблійних основ, які визначали в ті часи духовні спрямування місії Спасителя; Іларіон привертає увагу до абсолютних цінностей величі Богородиці, практикує риторично-публіцистичні звернення до неї. Яскраво та красномовно розтлумачуючи «благословенні Богом учинки Ярослава Мудрого», Іларіон одночасно зафіксує поступ культурної величі руського народу, його духовної гідної слави серед інших народів, адже, прийнявши християнство, з честю стали множитись православні «сім справ милосердя», серед яких є увага до десятини, розвиваються освіта, просвіта, красномовство, книжна та бібліотечна справи, виховно-дидактична культура, а також літописання.

Креатив красномовства на землях Київської Русі.

Митрополит Іларіон, у своїй духовно-правовій літературі, славить духовенство, відзначаючи, що воно, разом із князями, причетне до масштабної розбудови Києва; князь Ярослав Мудрий дуже посприяв посиленню й поширенню християнської виховно-дидактичної культури серед свого народу та поваги інших народів. При Ярославі церковно-культурні, «освітньо-премудрі» та морально-етичні здобутки стали основою освіченості як духовенства, й наближених до князів осіб, так й ремісників, купців, княжих дружин (жінок); більше примножилися зрізи саморегулятивної поведінки відвідувачів церков, монастирів. «Ярослав привів землю Руську до квітучого стану, вишуканості споруд, наснаженості добротою сердець, гідними й милосердними учинками для унаслідувань». «Досконалий та Богоугодний Ярослав у повноті сповняв Божий закон і тримав у порядку церковні справи», – так писали про князя літописи. Сім справ милосердя – важливі практичні напрями духовної людини, що впорядковували як

церковно-моральної, так й особисті справи, що запроваджували й Володимир Хреститель, і митрополит Іларіон, і Ярослав Мудрий. Сім справ милосердя навчали вибачатися, прощати, вислуховувати запити нужденних, молитися до Матері Божої.

Застосовуючи прийоми красномовства, славлячи Богородицю-заступницю усіх людей, Іларіон зазначає, що закони Володимира та святість життя Богородиці не тільки прийнялись, а й благодатно тривають у часі на Руській землі, а християнство повсякчас множить духовно-матеріальну квітучість Русі. Публіцистика, літописання – гордість руської культури, що з'явилися після введення християнства. Перший літопис, укладений у X столітті, був покликаний проілюструвати історію Русі, духовно політичні перемоги Хрестителя, зафіксувати культурні блоки успішного державного поступу.

Любов до ідеального стала критерієм успішного храмобудування, іконописання, літописання та перекладного книгописання. Молитовна заданість на єдність із Творцем світу стимулювала до витворення оригінальної літератури. Побутово-поточні життєві потреби активізували інформаційний голод. Народ молився не тільки у храмах, а у традиційно-повсякденному креативі, готуючись до посту, сповіді, причастя. Літературно-освічена верхівка, оцінюючи здобутки життя, писала літописні праці. До значимого державного здобутку належала освітянська культура.

До вагомих фактів освіченості на давньоруській землі варто зарахувати такі: просвіченими були керманічі древньої держави Ольга, Ярослав, Мономах, Рюрик Ростиславович, які направляли змістовну культуру моралі та етики, базові основи християнських повчань в регулюючо-правову платформу русичів, князі переймалися проблемами освіти своїх підлеглих (Хреститель, Ярослав).

Задані християнські цілі, що були зафіксовані київськими публіцистами спрямовувались на одухотворення життя, ставали величними в історичному значенні. Поява нових духовних професій – фактор успішного

вирішення первинно заданих християнських цілей, які стали базисом для майбутніх моделей саморозвитку українця.

Письменниками та публіцистами ставали, звичайно, духовні особи: монахи, рядове духовенство, єпископи, митрополити; знали письмо ремісники, адже на їхніх виробках, навіть цеглі, були підписи й афористичні вислови. Мораль, Слово Боже домінували в основі взаємин (чого надалі так боялись ті «сусідоньки», які, лякаючись високої культури взаємин, твердили, що людина пішла від мавпи).

Від часів Київської Русі дійшло до нас успадкування величного Слова Божого, яке обов'язково мало корекційне право на самоутвердження людини в Різдво, Великдень, Трійцю, Покрову та, звичайно, перед їжею, навчанням, роботою, перед сном, після сну тощо.

Слово Боже спрямовувало на різноманітні форми презентації Господньої науки, зокрема: повчання, учинок, чудеса, розмови, бесіди, проповіді, передбачення, важливі оповіді-речі, суперечки-діалоги; Слово Боже жило, розвивалось у кожному зі зрізів культури в подальші століття, це був стимул до високого креативу, демократичних взаємин (оскільки назване було відсутнє в «лукаво-доброго сусіда», то він, окупувавши українські землі, висунув теорію меншовартості Слова Божого, а величчю креативу називав підтримку його («доброго сусіда»), його запитів; усе, що стосувалося релігійного, не вважалося за культурні надбання в «лукаво-доброго сусіда»). Однак до окупації московітами українських земель (у 1654 р.) Слово Боже повнокровно розвивалося, розтлумачувалося при читанні Євангелія, ознайомлення зі словом Матфея, Марка, Луки, Іоанна тощо.

Слово було основою морально-виховної та літературно митецької культури. Слово Боже закликало людину до совісливості, допомагало прийти до покаяння, стимулювало до здатності відчувати страждання ближнього, бути спроможним до співстраждання. Слово Боже надавало й надає Віру в своє призначення – бути співтворцем життя на Землі.

Утвердження Слова Божого відбувалося через молитву, церковно-театральні дієства при храмах. Мовно-виховна релігійна культура початково була запроваджена Мономахом і успадковувалася його морально-етичною працею «Повчання», де всі морально-етичні категорії подаються з осмисленням їх значення. Продовжили цей спадок храми у, так званих, виховно-повчальних днях під назвою «Храмове свято», коли і в Церкві, й поза нею конкретизувалося Слово Боже, його Заповіді. Перевірявся рівень обов'язків християнина під час традицій підготовки до храмових свят, що було започатковане в Київській Русі та активно впроваджувалося на землях Галицько-Волинської держави, а успадковувалося із подвійною силою в часи Ренесансу, Бароко. Тяжкі часи припали на успадкування Слова Божого після так званого воз'єднання; засилля продовжувалося аж до утворення незалежної України, яка своїми вільними правами відразу утвердила Слово Боже на Різдво, Великдень, Трійцю, Покрову, зробивши їх державними святами.

Українці запровадили обов'язкове використання Слова Божого, створеного Спасителем: «Отче наш», що навчає кожного шукати в собі совісне, допомагає зрозуміти помилку (що від лукавого йде), дає осмислення необхідності прощення. Слово Боже (найчастіше це Заповіді Божі, вірші із «Нового Завіту», слова молитви «Отче наш»), згідно з історичними традиціями та релігійно-мовленнєвою культурою, вивчали під час діалогів-роздумів до свята Введення Марії у храм, Великодня на період від Київської Русі та Галицько-Волинської держави, а також Ренесанс та Бароко. Слово удосконалювалося через молитву, позитивно впливаючи на мотивацію вчинків людини. Кожен віруючий, через слово-молитву, набирав своєї людяності, а література, наповнюючись цими надбаннями, ставала все більш пошанованою.

Давньокиївська мова, зокрема писемна, є фактором просвіти не тільки русичів, а і громадян інших держав. Так, перші пам'ятки книжної мови України-Руси представляють перекладні релігійні праці. Зокрема

перекладним частинами Біблії було Євангеліє (Рамейське), вивезене з Києва дочкою Ярослава до Франції в 1048 р.: на ньому французькі королі присягалися на життєспроможність аж до ХІХ ст.; до цього переліку слід включити Остромирове Євангеліє (1056 р.), що використовувалося для корекції демократичних стосунків у древньому Новгороді.

2.4. Джерела духовно-естетичного та фольклорно-мовленнєвого креативу

Духовно-естетичний фольклорно-мовленнєвий креатив бере початок ще з дохристиянських часів. Це культура східнослов'янських племен. Деякі історики надають особливого значення трипільській культурі, яку вважають однією з прадавніх українських культур з високим рівнем як виробничої майстерності, техніки виготовлення кераміки, суспільної організації, так і духовно-мовленнєвої культури. На думку інших дослідників, неабиякий вплив на дану культуру, її традиції та побут мала багата на звичаї, традиції, міфологію скіфська культура. Після розгрому Боспорського царства та Малої Скіфії відбулося велике переселення слов'янських племен на територію сучасної України. Українські племена, що зайняли тоді вже чорноморське узбережжя від Дністра до Азовського моря, виступають в історичних джерелах окремо під назвою «анти», примножили надбання попередніх століть.

Відомо, що в дохристиянські часи на теренах сучасної України жили слов'янські племена, які займалися різноманітними ремеслами, будували дерев'яні хати, обробляли землю, вирощували хліб, пряли, ткали, шили, розвивали навички різьблення по дереву, столярства, гончарства, в'язання, шевства, кували метал, виготовляли зброю (списи, луки), воювали, і все це знаходило відбиття у звичаєво-традиційній культурі. Разом із уміннями та навичками, яких вимагало життя, стародавні слов'яни розвивали духовно-світоглядні погляди, возвеличували природу, фіксуючи досвід надбаного

словниковим запасом та удосконалюючи його. Натомість виступала на перше місце ритуально-естетична, духовно-творча функція народної життєдайної фантазії, яка через звичаї набувала вищо-естетичних, художньо фольклорних форм.

Фольклор – це той феномен, за допомогою якого задовольнялися духовно-художні потреби народу; через мовленнєвий креатив висловлювалось етико-естетичне ставлення до навколишньої дійсності. Ментально-емоційне захоплення красою природи стає поштовхом до розвитку народної поезії. Завдяки їй у дітей формувалося доброзичливе ставлення до безмежного світу краси (заклички до Сонця, Весни, птахів, тварин, звертання до комах, дерев), утверджувалося позитивне життєтворення, викликалося бажання оспівувати Воду, Росу, Капіжиків, Березину Брама Вирію тощо.

Серед древнього фольклору зафіксовані колядки, що уславлювали народження Сонця. Сонячна міфологія доводить, що за уявленнями древніх (зокрема трипільців), Сонце мало вік, як у людини. Зимою воно було в пелюшках-хмарах: таке Сонце називали Колом, що зародилось у космічних водах (Коло-Да). Весною Сонце мало дорослішати. Ранньою весною повинно вийти з пелюшок і навчитися ходити по небу: ритуально зображували його в якості жовтавого сиру в тістечковому кружечку (вареники з сиром, налисники з сиром чи просто млинці-пелюшки, які мали відійти від Сонечка). Таке дійство відбувалось на Масляну (звертали до Сонця із закликком полишити пелюшки-хмари та вийти на небо). Пізніше Сонце могло вже приступити до своїх обов'язків: зігрівати землю, любовно опікуватися нею.

Весною наші предки виконували чисельні заклички до весняного Сонця. Збереглись заклички на день Сонця (День Яри), тут його просять заглянути у віконце кожної оселі, зігріти землю, щоб була травичка корівці, бикові, коню, адже без травички не тільки помре тварина, а й не буде шансів

вижити для людини у сніговій постелі: таке Сонце називали Життєздатним, тобто Яри.

Улітку Яри-Сонце ставало дорослим і його називали Семи-Яри (сім раз життєздатне). Семи-Яри величали закличками вранці на Івана Купала, у його честь запалювали ватру. Восени Сонце мало назву Світовид, що, за міфами, означало його насиченість променистим світлом, яке можна відчутити та побачити, але воно було уже майже не Яри, тобто стареньким. Міфологія про Сонце була дидактичною для дітей: навчала орієнтації на людську вікову відповідальність.

Заклички застосовувались і до інших природних явищ, зокрема до Весни, Братів-Місяців, Березині Брами-Вирію, до птахів, до бджіл, до Ночі, до віночка, до вогню (все назване збереглося й донині).

Заклички до Весни застосовувалися також на День Яри (14 березня), заклички до Березині Брами Вирію - на Сорок Сорок (22 березня). На Стрітєння (14-15 лютого) та День Яри, коли зверталися до Братів Місяців, улаштовувалися ігри, змагання. Уславлення осінніх місяців відбувалося на День Світовиди (14 жовтня), тут у метафоричній формі змальовувався кожен осінній місяць. Воду та Росу оспівували на Юрія, Івана Купала. Заклички, звертання, пісня до персонажу «Кінь» виконувалися упродовж року.

Найбільш поширеним мовленнєвим процесом, його постійним удосконаленням було колисанкове та забавлянкове дійство, які отримали інші назви. Колисанка – материнське слово, яке наповнювало підсвідомість кожного з материнським молоком; забавлянка – батьківське слово, що навчало пізнавати навколишній світ.

2.5. Декоративно-лексичні мовні та дидактично-просвітницькі елементи україно-руської художньо-літературної творчості на теренах Київської Русі

На теренах Київської Русі існувала літературна мова, яку, як відомо, позначають терміном «давньокиївська літературно-писемна мова». Її прийнято характеризувати як монументальну, оскільки визначалася патріотичним піднесенням та мала таку особливість, як посилено духовно урочиста й мала презентацію, рівносильну ренесансній патетиці (часто це нагромадження гіпербол чи алітерацій).

Давньокиївська мова вирізнялася насиченою символікою (що в подальшому було характерним для українського бароко). Прикладом до сказаного є і «Житіє Бориса та Гліба», легендарні описи мандрівників чи паломників та, звичайно, апокрифи; тут зафіксована висока форма образності.

Апокрифи були дуже поширеними серед читачів, оскільки розкривали своїм змістом сюжетні розповіді про святих.

Церква не визнавала апокрифів, однак вони мали попит у народ. Українці зацікавлено ставились до таких літературних оповідей, завдяки дотепній інтерпретації явищ релігійної культури, її надбань. Апокрифи, обростаючи новими фактами, перетворювались у народні перекази, міфи, яких було так багато, що вони дійшли до наших днів.

До дидактично-просвітницьких елементів відносять одні з перших книг Київської Русі.

Перші писані книги містили в собі тексти не тільки наповнені мовною образністю, а й дидактику та просвітницько-пізнавальне спрямування, таку думку фіксує наступний перелік поширеної *давньокиївської літературної традиції*, зокрема:

- морально-виховного досвіду;
- ціннісного патріотичного змісту;
- емоційно-естетичної напруги;
- героїчного пафосу;
- напрацювань філософсько-просвітницької акцентуації. Такі приклади древньої *літературної традиції* можна знайти в «Ізборнику» Святослава

(1073), де запропоновано читачам перелік книг, серед яких названі «істинні і брехливі» літературні тексти; сказане є просвітницькою та дидактичною традицією русичів протягом кількох століть на землях Київської Русі.

Особливості давньокиївської літературно-писемної мови.

Якщо мовленнєва (розмовна) культура мала креативні основи й формувалася завдяки постійному фольклорно-обрядовому вдосконаленню, то монументальна літературно-писемна мова насичувалася декоративно-лексичними мовними елементами в публіцистиці та літописанні. Для того, щоб залучити народ до літературного всеобучу, використовувалися своєрідні дидактичні поради. Зокрема, в «Ізборнику» Святослава подавався перелік рекомендованих для читання книг, серед яких, як уже зазначалося, не було апокрифів.

Літературні пам'ятки Київської Русі, такі, як «Повчання» Мономаха», «Руська правда» Ярослава Мудрого, важливі для сьогодення з позицій розуміння розвою розмовної мови та використання декоративно-лексичних мовних елементів. У них представлені розповідний текстово-мовленнєвий ряд, і текст-опис події, і філософські тексти-роздуми, спостереження за явищами природи чи соціальними явищами розмовною мовою. Використання старослов'янської мови практично незначне. У літературних морально-правових пам'ятках Київської Русі домінує не книжно-світська мова, а переважно розмовна, яка була характерна для етнічного середовища України-Руси.

Давньокиївська мова літературно-писемних пам'яток «Повчання» Мономаха, «Руська правда», «Повість минулих літ» цікава також з багатьох позицій, адже базувалася на образному мисленні, уже сформованій писемності (давньокиївській) зі своїм синтаксисом, доступним лексичним складом, враховувала традиції місцевої міфології, надбання фольклору.

У першій половині XII століття літературно-писемна мова набуває ознак *орнаменталізму*: мова насичується декоративно-лексичними елементами і на кінець XIII століття набуває потужного креативу, завдяки як

дидактично-виховним, так й образно-естетичним словесним мереживам, які застосовувалися для увиразнення змісту (у ренесансний період такі образні засоби мали назву «плетіння словес»). Орнаментальний характер літературно-писемної мови сприяв креативу в освіті, просвітянському процесі.

Ранньому орнаменталізмові сприяв народнорозмовний стиль, з властивому йому вишуканістю мови та мовлення. Особливістю образності літературно-писемної мови Київської Русі є патетичність, яка набуває статичності при звертанні до християнських мотивів.

Образною ознакою статичності раннього орнаменталізму є звернення до релігійного надбання, використання народнорозмовних порівнянь, особливо в описах природи.

У світській літературі домінує навіть образність при характеристиці людей. Протягом XII - XV століття спостерігається активізація щодо використання епітетів, нагромадження алітерацій, порівнянь, гіпербол, що збагачувало чуттєвий елемент осмислення життя людиною-громадянином.

Деякі жанрові характеристики давньокиївської літератури, її етико-естетичні та художньо-ідейні особливості.

Апокрифи, літописи були поширеними у народі презентантами історичних явищ, цікавою морально-етичною інформацією. Серед улюблених народом жанрів давньокиївської літератури особливе місце посідав апокриф. Цей жанр давньокиївської літератури був надзвичайно популярним, оскільки змістом нагадував був казкові сюжети. Назване явище фіксує значне зацікавлення русичів образами святих, зокрема постатей Спасителя, Богородиці, святих пророків. А це стимулювало словесний креатив, множення релігійних міфів у традиційній релігійній культурі. Апокриф – яскравий презентант україно-руської художньої літературної мови. Історія не зберегла імена їх авторів, що наближає цей жанр до фольклору.

Літопис – важливий різновид оригінальної літератури Київської Русі. Літописи Київської Русі мали філософсько-історичний характер і були наповнені морально-виховною думкою та численними фольклорними украпленнями. Домінантність етико-естетичних та художніх ідей найбільше характеризує літописи Київської Русі. Літописи – це тексти, що презентували увагу до історичного поступу русичів і були насичені авторською художньою позицією, наповнені деталізацією подій про минувшину чи розвиток мистецтва. Літописи – це вдале використання легенд, які передували рішенню Хрестителя про прийняття християнства. Важливою характеристикою давньокиївських літописів є дидактична спрямованість тих розділів, де йдеться про історичні факти прийняття Хрещення Русі, дотичності русичів до Слова Божого. Літописи насичені елементами декоративно-лексичних, художньо-мовних прикрас. Літописи – це задана на декілька століть динаміка духовно-регулятивної успішності українського етносу.

Мовно-образна характеристика давньокиївських літературно-писемних надбань.

Літературно-писемна дидактична думка – основа давньоруської літературної традиції. Філософсько-дидактична думка, морально-виховний зріз, патріотична спрямованість дидактики, політико-правові та демократичні процеси – домінуюча характеристика давньокиївських літературно-писемних надбань. Книжні твори України-Руси не уявляються без фольклорної традиції, твердженням цьому є «Повість минулих літ», «Слово про Ігорів похід».

Давно-київська українська мова в названих творах містить слова й словосполучення, які виникли в період існування праслов'янської мови; це приблизно IV-VI століття н.е.

Україно-руська мова розвивалася потенційно та креативно як завдяки фольклорній філософській думці, так і літературній традиції. Після Хрещення Русі потенції набирає літературна традиція, що закладена була

україно-руськими боянами. Талановитий безіменний автор «Слова про Ігорів похід» залишив літературні роздуми про творчість Бояна та митецько-мовні намагання його послідовників не втратити основи давньокиївської літературно-писемної мови як базової етнотрадиційної давньокиївської літературно-писемної культури.

Народно-філософська думка, як зазначалося, була креативно-мовною традицією. Міфологічні тексти, заклички, гукалки, народні казки, балади, думи несуть у собі естетично-психологічний заряд, який засвідчує інтерес до життя та емоцій людини. Народна художня думка стає корінням літератури, про що свідчить текст «Слова про Ігорів похід» та пізніші Галицько-Волинські літописи.

Міфи про слов'янських богів (Даждьбог, Род, Рожаниця, Сварог, Стрибог, Семаргл, Перун, Хорс, Мокоша, Цур, Пек, Волос) є природною основою Роденя, тобто життя народу. Про цих богів згадано у книжника-монаха Нестора, що свідчить про тісні зв'язки розмовної давньоукраїнської мови з літературно-писемною мовою. Надалі літературно-писемне надбання все глибше пускає коріння в літературно-мовленнєвий процес. Мова та мовлення виступають взаємодоповнюючим естетично-психологічним зарядом для креативу подальших століть

Міфи, казки виокремлюють високе-моральне, розрізняють добро та зло, обов'язок чи безвідповідальність.

Міфи про Змія, а також ковалів Кузьму й Дем'яна, Ілля-шевця, Кирила Кожум'яка, що мають місце в літописах та родових переказах, фіксують природне зростання людської неповторності в її соціально-моральному прояві.

Головна думка, що християнська порядність, етноморальна наснага мають силу щодо перемоги над злом, переконує, що художня думка безперервна, їй немає кінця.

Давньокиївське літературно-писемне надбання, як і усні передання Боянів, є основою для вивчення народознавства, виокремлення основ українознавства, конкретизації краєзнавства.

Як фольклорні перекази, так і літературні факти Київської Русі фіксують топонімічні, історичні особливості життя та побуту русичів, наприклад, «Змієві вали» (спорудженні у X-XII ст.). Мрія, фантазія, сподівання, пророцтво наших предків живе в казках різної виховно-дидактичної тематики, зокрема, «Про Долю», «Про Жито», про «Дні тижня», «Про братів-місяців», про «Батька-Неба» та «Матір-Землю». І дійшли вони до нас завдяки усному та літературно-писемному слову.

Попереднє літературно-фольклорне творіння — це джерело духовно-естетичного мовленнєвого креативу. Фольклор допомагає конкретизувати питання спадкоємності давньокиївських літературно-писемних надбань з попередньою літературно-писемною етнотрадицією та корінням літературного процесу.

Разом із землеробськими уміннями, живописними та декоративно-прикладними навичками, яких вимагало життя, стародавні слов'яни (зокрема, трипільці, скіфи, сармати) розвивали первинні духовно-релігійні погляди, возвеличуючи Природу, поклоняючись Сонцю, Воді, Землі, Небу тощо. Вони влаштовували різноманітні святкування й обряди, які супроводжувалися піснями та музикою. Русичі не тільки вірили в чародійство й ворожіння, а особливого значення надавали могутності слова, яке виражалося в численних замовляннях і шептаннях. Уся їхня майстерність і знання передавалися від покоління до покоління через живопис, слово, обряд, символіку, а філософсько-естетичне мислення розвивалося на основі міфологічного та язичницького світогляду, усних народних переказів і легенд. Філософсько-естетичне мислення яскраво відображає мовно-образну характеристику давньокиївських літературно-писемних надбань.

Завдяки міфології ми дізнаємося про глибинні витoki духовності та вірувань наших предків. Саме слов'янська міфологія найсуттєвішими своїми

елементами ввійшла в так званий синкретизм культури, де поступово втрачалися її релігійно-світоглядні ознаки у своєму первинному значенні й натомість виступала на перше місце ритуально-естетична, духовно-творча функція народної життєдайної фантазії та звичаїв. Міфологічні релігійно-світоглядні ознаки невпинно презентують нерозривність поступу розвитку літературного та духовно-освітянського процесу на землях Київської Русі. Креатив красномовства набирає поступального характеру від давніх київських часів, аж до сьогодні.

Серед древнього фольклору (народна красномовна поезія) щонайбільше зафіксовано колядок, що уславляли народження Сонця чи пошанованість воїна-дружинника; тут, що цікаво, збережено:

- й ораторство;
- і речитатив;
- і звертання;
- і величально-пісенна естетика.

Народну красномовну поезію, що величала природні явища, живу та неживу природу (зокрема Весну, Братів-Місяців, Берекію Брама-Вирію, птахів, бджіл, тварин (щонайбільше коня), Воду, Росу, Вогонь тощо) характеризує емоційно наснажена мовленнєва творчість.

До мовленнєво-пісенного процесу, що постійно вдосконалювався, зараховують колісанкове та забавлянкове дійство; перше (материнська) та друге (батьківська) були результатом колективної дидактики, які у просторі та часі не тільки не загубились, а стали базисом сімейновиховної культури у наступні століття.

Народно-мовленнєва творчість та староукраїнський епос.

Староукраїнський епос дійшов до нас у вигляді численних приказок та прислів'їв. Як сконцентрована колективна творчість вони витікають із прадавніх билин та давніх літописів, зберігаючи морально-дидактичне значення і для сучасної людини.

Джерелом давньо-естетичного та красномовного креативу була древня колядка.

Мрія та щонайкращі народні сподівання прийшли до нас із колядкою. Колядка, на думку літературознавців, народознавців, дійшла до нас з лицарсько-дружинного часу. Серед мотивів ранньої княжої доби були: фіксація обстановки княжого двору, порядок взаємин боярського двору, що відбивало пошану до воєнної верстви дружинників, їх боротьби зі степовиками. Ф. Колеса у наступних століттях нараховує безліч колядково-оповідних дійств, приказок ранньої княжої доби. Тематика їхня різноманітна: взаємодопомога військової дружини, переправа (чи похід), сподівання дружинників по завершенню тривалих походів, характерні особливості дружинної служби в Царгороді. Тут також і дружинний епос про відзнаки та нагороди; зустрічаються оповіді про поведінку молодих лицарів-дружинників на мисливських ловах.

Серед древньої народної словесної творчості є голосіння або плачі-голосіння, які мали речитативний характер оплакування долі чи душі померлого. Дослідники народної творчості, зокрема Ф. Колеса, вважають, що думи також мають древнє етновідлуння — емоційно-пошанований жаль про втрату, а особливо втрату героя.

Дуже давнім креативним поетичним словом є міфічне наділення надзвичайною силою героя-захисника, героя-велета.

Билини наших предків мали на меті зафіксувати події героїчного характеру, пов'язані з часом Київської Русі. Билинні сюжети мали місце в оповідях про сміливого Котигорошка (хоч малий зростом, але має надзвичайну силу духу), про перемогу Змія мудрістю тощо.

Україно-руська мова, удосконалюючи повчальний зміст билини, сприяє переростанню її у казку чи речитатив боянів. Так, збереглися залишки билинного речитативу про Михайлика, про Муромця, де творці билин, удаючись до давніх сталих образів-символів («чисте поле», «битий шлях»), намагалися зафіксувати у свідомості нащадків зразки високих духовних

взаємин, пробудити небайдужість до ближнього, відчайдушність, любов до рідної землі тощо.

Билинний епос Київської Русі свідчить про органічну цілісність української поетичної мови та її спадкоємності з літературно київським надбанням («красне сонце», «високі могили»), розповідає нащадками про гідне та нище. На ґрунті билин розвинувся жанр думи. Д. Чижевський зазначає, що в XVI столітті ще були відомі перекази про цар-богатирів володимирського періоду.

Мабуть, найдавнішим фактором мовленнєво-народної творчості давньокиївської мови є казка, яка упродовж століть, шліфуючись мовленнєво, скомпонувалась у метафоричну таїну, що зближує її із загадкою. Казка, особливо формально, також зближена із билиною. Адже виконавці билини звалися «сказателями», а казка також твір, який мовиться чи переказується.

Християнські надбання — фактор творення мовної культури русичів.

Серед важливих факторів творення древньої мовленнєвої культури були молитва, псалми, житійні літературні праці, паломницька література, християнська притча.

Християнська мораль була започаткована та орієнтована на довгострокову пам'ять дидактичного спрямування, виокремлюючи базовий рівень життєвого самоосмислення. Завдяки мотиваційній установці, про що можна прочитати у Мономаха, «Бог — є Світло»; людина намагається вийти із п'тьми, зменшуючи кількість життєвих помилок, здійснюючи тим самим свій морально-етичний вибір. Господня світлоносна підтримка допомагає перемогти тьму, а значить — зло.

Розрізненню добра та зла, як наголошували публіцисти Київської Русі, їй (людині) допомагає читання псалмів, співання молитов, єднання душ у храмі, осмислення Слова Божого (під час служби церковної) та дотичність (як уже зазначалось) до церковних Таїнств.

Читання молитов, піснеспіви – важлива форма християнсько-духовної співдії, що презентується як осмислена, особистісна, дієво-удосконалюючи людська самооцінка (життєве самоосмислення), що є дуже важливим у протидії суєти-суєт та має місце в Україні, ще від часів Київської Русі. Дорогу до такої протидію показав русичам Володимир Хреститель. Бог для русича став запорукою допомоги виведення з пільми егоїстично-емоційного самовияву: адже Бог – є Любов і Світло; кожен осмислював, що молитва спрямовує до множення любові, виводить із прірви зла. Морально-духовне світло у душі стимулювало до естетичної насолоди, всеосяжної краси. Живопис, храмобудування, освіта, книг описання, співи супроводжували духовно-натхненну людину повсякчас.

Будування церков, відвідування Церкви супроводжувалося, завдяки молитві, отриманням спокою на душі, упорядкуванню думок, позитивної конкретизації вчинку.

Житійні твори Київської Русі, паломницька література утверджували зміцнення духовної віри, здатність до милосердя, милостині, покаяння. Житія «Про Василя Буслаєва», «Житіє й ходіння Данила», «Книга-паломник», «Странник», що датуються 1200-1204 рр., ставали базисом зацікавленості до книжного та мовленнєвого слова.

Цікавим *духовним словом-засобом* Київської Русі є «Моленія», різновидом молінь є «Слово» («Слова Кирила Туровського»), «Послання» («Послання Никифора»), що творилися на межі дванадцятого-тринадцятого століть, сюди можна зарахувати і твір «Моленія Данила Заточника». У кожному з названих творів домінує символічний підхід до викладеної Богонатхненної теми.

Засобом увінчання Божого промислу в русичів було і слово, і пісня, і живопис, і скульптурний рельєф, і християнсько-ціннісне спілкування - все, що започатковано «Сіячами Божої науки», мало подальших послідовників-сіячів, позитивно впливало на формування самосвідомості, моральні взаємини, правильний життєвий вибір християнських цінностей, що

допомагало осмислити повчальні Засоби Блаженства, проявити увагу до виховних алегорій притч, які були на слуху.

Християнська притча виокремлює основи етичних категорій, що їх має упровадити в життя Людина, залучає людину (засобом християнських традицій) до морально-етичного самовияву через етику взаємодії, етику спілкування. Серед традицій, що були первинними, варто назвати такі, які залучають до сімейного читання притч, псалмів, молитов; таке відбувається у дні підготовки до особливо важливих подій із життя Спасителя, Богородиці, святих, що продовжили їхнє вчення. Християнсько-етичне спілкування позитивно впливало на формування самосвідомості, моральних взаємин, сприяло правильному життєвому виборі цінностей, допомагало осмислити повчальні релігійні традиції, проявити увагу до виховних алегорій притчі (що посідають значне місце у Христовій духовній культурі).

Христові притчі запровадила у життя ще княгиня Ольга, вони мають властивість стимулювати вчинки до виокремлення самооцінки, реалізації етично-моральних ідеалів поведінки, а також спрямовувати на активне створення системи вимог щодо вироблення моральних якостей особистості (активізують людину до реалізації християнсько-моральних зразків). Христові притчі – це духовні ідеальні орієнтири. Моральні ідеали, діяння Спасителя, Його вчинки, мають орієнтовне спрямування на свідоме самовиховання у кожному столітті, що удосконалюється спілкуванням у родині, через бесіду з духовним сповідником.

Християнсько-ціннісне спілкування активно відбувається на свята, присвячені Матері Божій. Серед них можна назвати такі, як: Введення до храму, Святий вечір, Різдво, Благовіщення, Різдво Богородиці, Покрови, а також свято Софії та її дітей; такий підхід пояснюється відповідальністю родини щодо успадкування Божої науки. Названі тут етноукраїнські древньо-моральні свята пов'язувалися між собою певною обрядовою культурою, що орієнтувала націю на повагу до Матері – Березині Роду, Матінки-Землі й загалом жінки на всіх вікових етапах її життя. Така національна культура, що

започаткована ще в часи Київської Русі, активізувала культ Софії премудрості Божої, сприяла зростанню майбутнього захисника своєї культури на Заповідях Божих. Надалі, духовне служіння ідеям Господа, Віри, Матері-Вітчизни оберталось готовністю віддати життя за свою культуру, релігію та землю, а також за родові традиції, а головне – за Матір-Україну.

Християнсько-ціннісне спілкування відбувалося також у Церкві, яка спільно з християнською культурою, виховувала уважливості до своїх героїв, адже це були зразки ціннісного впровадження в життя Дарів Святого Духа, Заповідей Блаженства, успадкованих від Діра, Іллі, юродивих, блаженних. Надалі публіцисти Київської Русі, князі, правознавці привертають увагу русичів до символічної дидактики Христа-Спасителя. Руські митрополити, монахи, розшифровують значення Слова через повчання Сина Божого.

Ісус у своїх притчах, символічних фразах використовує порівняння, життєві образи, навіть зразки зі звичайного життя, розповідаючи людині про видиме й невидиме в людському поступі (з позиції непересічної людини). Спаситель наголошує, що варто проаналізувати все, що планується, навіть на рівні вимовленого, випущеного слова; значної ваги Спаситель надає питанням вироблення моральної позиції.

Символічно-логічний підтекст притч, символічних фраз із уст Спасителя спонукає кожного робити висновки, примушує людину задуматися над своїм життям. Притчі, духовно-етична література формували не тільки подвижництво ченців, а й духовно-етичне самовираження русича, яке успадковано діє в кожному столітті через обрядове слово, патріотичний учинок.

Прикладом у духовно-правовій літературі слугують дидактично-спрямовані дані щодо виконання Божих заповідей Володимиром Хрестителем та рівноапостольною Ольгою. *Житійна література* осмислює діяння Бориса та Гліба, Михайла Чернігівського тощо. На особливу увагу заслуговує література, зокрема жанр «Послання», завдяки чому київські ченці *Симон, Полікарп, Нестор, Феодосій* тримали зв'язок із соціумом зі стін

Києво-Печерської лаври. Монахи намагалися передати людові зразки чеснот виконання Господніх заповітів у київських храмах, зокрема, в Києво-Печерському монастирі, та неабиякої аури святості в ньому.

Літературні праці-слова, як перекладні, так й оригінальні (серед останніх жанрів маємо: «Послання», «Чтеніє», «Житія»), розповідають про подвижництво ченців, про духовні ідеали, значимість слова, зверненого до Бога та діяльнісно-духовних учинків віруючих; про позицію діяльнісної, відповідальної поведінки віруючих людей, монахів, про життя такого морального рівня, яке заслуговує в кінці життєвого шляху на зустріч з ангелами, Духом Святим, а не мук у пеклі. Житійні твори, паломницька література утверджували зміцнення духовної віри, «слово чисте».

Боже слово в житійних творах, паломницькій та етично-публіцистичній літературі давало розуміння причин пришествя Христа-Спасителя. Християнське надбання утверджувало, що кожне слово про віру дається через Святого Духа; так було уже, коли Він наділив здатністю людину володіти усіма мовами. Усе сказане становить підмурівок благодатних цінностей, дарованих Святою Трійцею, починаючись з любові Божої, а завершуючись перебуванням у Христі в Царстві Божому; сказане невіддільне від високої культури витривалості, зокрема у вияву вольових зусиль (і реалізація Божого слова, і сповідування духовного меча, і самореалізація через Святого Духа, і самокорекція у дні випробувань та посту).

Виразником відсутності вольових зусиль є грішник. Він, як і правопорушник, визначається відсутністю вольової витривалості та мудрості у вірі, але йому достатньо тільки відректися (відсіктися) від своїх помилок і Господь буде радіти «блудному синові». Насичений силою Віри може протистояти нечестивостям, плотським утіхам. Укладаючи слова в речення, віруючі стають проповідниками. Згідно нової віри, кожен християнин, наповнений Божим словом, трепетно оберігає власні уста, удосконалює індивідуальне слово-звернення на кожному кроці чи то в храмі, чи в побуті (змінюється у позитивну сторону словниковий запас: перевірити може кожен

після вдумливого читання псалмів). Слово у власних устах має різну силу, наголошували ченці-публіцисти Симон, Полікарп, Нестор, Феодосій.

У праці «Слово про закон і благодать», поширюється думка, що християнин, насичений силою Божого слова та Віри, через наявність Божественного начала, розуміє значимість своєї мовленнєвої діяльності, а значить підпорядковується загальному порядку життя і виявляє здатність врятувати себе та інших. Ті, хто зі Святим Духом, – завжди проявляють намагання примножувати духовне, праведне, давати зразки іншим про наявність володіння людськими чеснотами, а найвищими серед них є Віра, Надія, Любов.

Важливим духовним рівнем для витривалого християнина є поклик вести духовне життя в силі Святого Духа; останнє означає бути стійким у стражданнях, послідовним у сприянні миру, милосердним у розумінні одне одного. Насичення силою Віри найбільше відбувається у дні посту, при підготовці до сповіді. У дні посту від людини вимагається абсолютна самокорекція поведінки, думки, слова; у дні посту вчинки мають бути більш осмислені, ніж у звичайної дні; тому найбільше проявляється можливість перевірити вольові зусилля людини саме в період підготовки до релігійних свят.

Віруюча людина, оберігаючи свої уста, орієнтується на біблійні твердження:

- «Одному дається Святим Духом Слово Мудрості..., тим же Духом іншому дається Віра; тим же Духом деяким – Дари зцілення» (1.Кор.12:8).
- «Деякому – чудо творіння (дається Духом), іншому пророцтвом, ще іншому розрізненням духів, наступному – розрізнення мов, деяким – тлумаченням слова; все сказане надає один й той же Дух, розподіляючи кожному особисто, що кому належить» (1.Кор.12:10-11).

Завдяки уважності до Святої Трійці, виявом якої є Святий Дух, українець, від часів Хрещення Русі, береже та удосконалює Слово. Спираючись на праці перших публіцистів, спадкоємно українець цінує Слово.

У кожному столітті українці намагаються залучати молоде покоління до Заповідей Божих, Дарів Святого Духа. Церква, разом із сімейною виховною культурою, сповідувала необхідність сіяти (через слово, вчинок) Любов, добро, аби не потрапити в пастку тьми. «Сіяти» добро - означає моральну дію, як це робив Христос. Обов'язок християнина – не стати на шлях байдужого, бездіяльного; діяльний навчає перейти на такий бік життя, де є вище моральне, де є «Світло» (Світло – це Бог). Сіяти добро треба завжди; у народі слово Боже сіяли традиційно на Різдво: сіяли з побажаннями щирими, підсилюючи моральну дію не тільки у якості побажань добра ближньому, а й фактичними символічними атрибутами, які Христос назвав зернами добрих справ; зерна пшениці – алегоричний презентант фактора, що спрямовує (декого стимулює) до необхідності здійснення гідного вчинку не тільки на слові, думці, а через можливості чистого серця. Духовно-етична культура, починаючи від діянь Хрестителя, виокремлювалась у ідеальну поведінково-соціальну норму, яка зародилась у конкретних сімейних святах, церковних датах, вітаннях; назване дійшло до наших днів.

Нині ми маємо досить духовних особливих подій, релігійних традицій, що навчають красі спілкування, толерантності, однак варто зазначити, що навчання володіння словом розпочалося з різноманітних підходів до вітання.

Власне толерантний підхід до привітання ближнього лежав в основі дієвості виховних напрямів християнської культури. Форми вітання мають глибокий символічний зміст; на Різдво Словом проголошується: «Христос Рождається!»; на Великдень – «Христос воскрес!»; у повсякденному житті відбувається утвердження віри в Господню науку фразою — «Ісусу слава!» Ще глибший зміст вкладається в символічні відповіді на привітання, сутність яких полягає в нагадуванні людині про слово та промисел Божий. Вітання

релігійної людини супроводжується жестом «хресне знамення», воно необхідне в усіх випадках життя (скрута, радість): під час молитви, при вході в церкву; хресне знамення має особливу силу в перемозі над злом, у презентації толерантної позиції для ближнього. Заповіді Блаженства навчали, що за віру варто уміти постояти, а не виставляти себе лицемірно чи фальшиво.

Заповіді Блаженства – це спрямування життя на добрі діла, якими забезпечується дорога до Царства Божого. Четвертою стежиною, що веде до щастя, є дорога праведників.

Заповіді Блаженства, орієнтуючи людину на уміння не порушувати угоду (договір) із Богом, попереджають про можливі наслідки. Зрадивши Божі заповіді, людина зраджує Істину, виявляє відсутність власної гідності, душевну бідність, вибирає шлях до пекла. Дорогу до Бога варто шукати у святах, що є підготовкою до державно-релігійних свят; у такій діяльності виявляється самообман, коригується Істина. Аналізу Заповідей Блаженства сприяли храми, які фіксували дані про життя святих, апостолів, зокрема храми Миколая-чудотворця, Андрія Первозваного, що є окрасою сучасного Києва та сприяють удосконаленню міжлюдських взаємин через храмові свята та підготовки до них через численні традиції.

Найвідомішими є традиції Святого Вечора, які позитивно впливали і на дошкільнят, і молодших школярів, і підлітків за вдяки такому звичаю, як «носіння вечері». Назване коригувало міжлюдські взаємин, стимулювало духовне самовираження людини, створеної за Образом Божим, навчало слову-звертанню, слову-подяці, слову-науці. Усі традиції названих свят – це навчання нести добро, любов у світ Божий, чути, як множитья добро, брати участь у множенні добра тощо.

Древні християнські традиції навчали використовувати етичне слово двічі під час колядування; для прикладу, побажання-вітання до колядки та побажання-віншування після неї; така традиція була відома у час зажинок: на початку та після закінчення жнивних робіт. Слово жило не тільки у

привітання, а й у пісні. Різноманітні пісні для різного вікового періоду дають розуміння схованого всередині значення - людина народжується для добра. Етнокультурні рівні традиції Різдва, Водохреща удосконалювали сімейні стосунки виховання молоді засобами сімейно-громадського контролю, спрямовували на віру в Благого, Всепрощаючого Бога-Вседержителя; традиції підготовки до Різдва, Трійці навчали життєві недоліки ближнього корегувати гумором, піснею, гукалками, вдячливими звертаннями; традиції підготовки до Великодня активізували питання виховання юнаків цілісною системою громадянського контролю; найважливіша увага тут надавалася мовленнєвій культурі, корекційно-діагностичній, морально-етичній культурі спілкування та креативній взаємодії. Древні традиції формували спрямованість на взаємоповажливність, терпимість, а значить, толерантну культуру самовияву. Названі традиції не загубили свого значення й сьогодні.

2.6. Літературне слово як повчання нащадкам

На культурно-соціальний пласт освіти, самоосвіти, просвіти, звичаїв, традицій мовленнєвої культури руської людини впливала літературна думка. Стимулятором до християнсько-ціннісної, демократично-правової літературної самоактуалізації Київської Русі мала сильний вплив Візантія, де загально важливим освітньо-просвітницьким базисом стала увага до релігійного самоосмислення, необхідного для навчання людей християнсько-православної віри, а також для проведення церковного богослужіння. Загалом, для початку, була дуже поширена паломницька й перекладна різножанрова література. Це збірники текстів під назвами «Паремійники», літературні місячні Мінеї, Тріоді, Служебники, Требники, Часослови, Псалтир. Серед жанрів перекладної літератури можна виокремити церковні піснеспіви, кондаки, «стихирі», «ікоси», «житіє», повісті, що стимулювали появу оригінального духовно-писемного Слова.

Центром освітньо-просвітницького базису Київської Русі були бібліотеки, життєвість яких підтримували князі, монахи, митрополити. Бібліотеки – духовно-освітній фактор, що сприяв появі розквіту широкої мережі професійної орієнтації, як у книжній справі, так й духовно-правовій та соціально-культурній. Основою живлення літературного поступу, зокрема літописів, були легенди, перекази, що охоплювали широке поле історичної давнини.

Народно-мовленнєвий креатив зберіг до сьогодні перекази, легенди часів Київської Русі про Ярослава Мудрого, його сподвижників. Перекази торкаються і часів монгольської навали. У них ідеться про Холодний Яр та Мотронинський монастир, заснований ще до монгольського нашестя. Тоді там стояла фортеця Мирослава – улюбленого воєводи Ярослава Мудрого. Повертаючись 1036 р. після розгрому печенігів, Мирослав вирішив перевірити охорону фортеці й вишукував свої човни в бойовому порядку. Вирішивши, що човни ворожі (адже чоловік у поході), дружина воєводи Мотрона наказала атакувати їх і вбила Мирослава. Дізнавшись про страшну помилку, Мотрона прийняла чернецтво й заснувала монастир, названий Мотронинським.

Перша письмова згадка про монастир датується 1198 роком у Симеонівському літописі (записи переяславського єпископа Павла). А за іншим переказом, 1085 року саме переяславський єпископ Павло заклав у Мотронинському монастирі ще один храм – церкву Іоанна Предтечі.

Передаються з уст в уста спогади про монастир і в часи монголо-татарської навали; вони підтверджуються церковними хроніками, де згадують, що 1240 р. орди монголо-татар під керівництвом Батия вщент спалюють і знищують названий монастир. Довгі роки він стояв пустою. Потім тут знову з'являються монахи, що жили без церков як «пустельники». Вони розбудовують печери та келії. Згодом монастир успішно відроджується монахами та за допомогою віруючих людей, що називалися Члени Братств,

засновуюють монастирську школу, що була наповнена не тільки людьми, а й Божим Диханням.

Збереглася ще одна древня легенда. У часи монголо-татарської навали в лісових хащах над річкою Сріблянкою заховалася молода мама Меланка Холодна з дітьми. З часом до неї приєдналися інші жінки та втікачі, і виникло поселення з назвою Холодне. Ніби відтоді й ліси навколо нього назвали Холодноярськими.

Давньокиївська літературно-писемна мова, що наповнювалась усними переказами, завжди була способом залучення людини до ідеального, саме нею, зокрема, написано літературний шедевр «Повість минулих літ». Автори шанобливо ставляться до повчальної енциклопедично-дидактичної літописної культури. Цей літопис об'єднує декілька літописних книг й укладався протягом 1112 - 1119 рр.. Зводила цей літопис група натхненних Богом авторів, а відповідально-ведучим був книжник Нестор. Праця фіксує, як високу освіченість наших предків, так і фактор корекційно-пізнавального орієнтиру релігійної культури в період переходу від язичницької культури, до християнства.

Факт вивчення змісту Святого письма та процес прийняття християнства книжник Нестор зараховує до завершального періоду благодатного оформлення руських земель. Він наголошує, що християнські повчально-етичні настанови Спасителя сприяють адаптуванню людини до життєвих обставин; християнська мораль була здатна тлумачити підхід до біблійних понять, самокорегованих Істиною. Релігійний контекст входив у життя руської людини не тільки через призму прийняття його, а аналізу Святого письма публіцистами, князями, ченцями, духовними світилами того часу. Питання засвоєння основ Слова Божого, як духовно-етичного букваря, вдало розкрито у «Повчанні» Мономаха».

Завдячуючи символічному релігійного контексту, на прикладі повчань Ісуса, людина навчалась осмислено отримувати закодовану мовну інформацію про те, що вчинки й душа, мають бути наповнені Любов'ю.

«Повчання» Мономаха» тлумачить науку Вищого Духовного Учителя, адже слова-повчання Учителя-Христа пропонує усе наповнювати Божим диханням. Отже, прийняття християнства, з точки зору древніх книжників, можна оцінити як ціннісний спадкоємний Дар — етичний кодекс людської життєдіяльності, запропонований до дії за свободою вибору, адже за вибором є два шляхи - до Блаженства чи до пекла. Залучення до пізнання вищої Істини відбувається через Слово Боже, притчу, згустки-символи про «обов'язок бути людиною», що означає керування основами людського щастя. Книжні інформаційні відомості ченців, духовних осіб, князів, літописців привертають увагу до символічного слова-повчання Христа, який орієнтує на неприйняття гріха, спрямовує на споживання їжі духовної, що є базисом усього буття. Різноманітне благодатно-духовне писемне Слово русичів-книжників допомагало людині, згідно із внутрішнім наповненням, отримувати зовнішню інформаційну дидактику, не руйнуючи і не вносячи істотного розладу в душевне життя (так як якийсь один жанр, теоретично. міг викликати когнітивний бар'єр, чи, можливо, повну пасивність). Духовне писемне Слово, що виливалось благодаттю із різних писемних джерел, наповнювало душу людини самосприйняттям абсолютно нових цінностей, що, звичайно, змінювало усталену модель поведінки, і, зрештою, координувало саморозвиток (доказом до сказаного була підвищена зацікавленість до паломницької та життійної літератури, часословів, требників).

Найвагоміші повчаннями-відомості, на думку Нестора, - це отримання русичами благословення від Бога; благодатною Вірою Нестор називає християнську культуру, яка оселилася на руських землях. Літопис Нестора, що має жанрові ознаки повісті, схвально подає характеристику письмового заповіту нащадкам князя Ярослава, розкриває фрагменти духовного спадку наших пращурів, особливості турботи князів про зміцнення державності, а також про основи моральних взаємин співвітчизників.

Руські літописці, крім інноваційної етнооригінальності, подають факти історичних помилок, вони вважали за необхідне зафіксувати негідне в державницькій політиці князів Київської Русі, особливо негативно вони поставились до міжусобних чвар, аморальної боротьби за престол (убивство Бориса та Гліба, осліплення молодого князя Василька).

Живе Слово Київської Русі виступало основою самовияву та взаємозбагачення індивідів, формування моральної правосвідомої та креативної особистості.

Важливою основою світської літератури, що характеризує епоху Київської Русі, можна назвати публіцистичний, філософський та богословський книжно-дидактичний напрями, спрямовані на утвердження громадянськості та соціальності мас.

Завдяки різноманітному смислового наповненню писемного слова, русичами були зафіксовані всі здобутки та проблеми окресленого часу. Світська література стимулювала задатки індивіда та етносу до саморегулятивної поведінки, для прикладу, «Повчання Мономаха». Комунікативна компетентність публіцистів-русичів дозволяла впливати на основи порозуміння між людьми, діалогічні навички спілкування, зокрема різножанрова література монахів. Історичні надбання, у тому числі літописи, впливали на чинники розвитку мовно-мовленнєвої культури і особистості, і сім'ї, і родини, і освітянських інституцій (їх було більше п'яти), і більш широких верств населення, зокрема купців, ремісників. Перекладна література обумовлювала успішність процесів соціалізації, а особливо культуризації. Оригінальна література, зокрема етично-правова, була новітнім чинником щодо розвитку потреб, мотивів, інтересів, орієнтацій, різних особистісних здібностей. Житійна література, враховуючи інтенсивні прагнення до її осмислення, корегувала самоорганізацію, різноманітні прояви самовдосконалення.

Література до II розділу:

1. Закувала зозуленька / Уп. М. Шумада. - К. : Веселка, 1989. - С. 5-34.

2. Идейно-философское наследие Иллариона Киевского. Ч.1. – М., 1986. – С. 45–58.
3. Культурологія / За ред. М. Заковича. - К. : Знання, 2004. – С. 301–414.
4. Літопис руський (Нестор Літописець) / Пер. Л. Махновця. - К., 1989. – С. 4-99.
5. Наєнко М. Художня література України. - К. : Просвіта, 2005. С. 3-95.
6. Стефанюк С. Сопілкова магія. - Х. : Кроссруд, 2010. - С. 3-42.
7. Стефанюк С., Бутенко В. Гра - це важливо. - Х. : Крок, 2008. – С. 3-69.
8. Стефанюк С., Голянчук Р. Християнська педагогіка: плекання кращих людських чеснот. – Х., 2010. - С. 13-267.
9. Стефанюк С., Грищенко В. Корегування духовно-патріотичного світобачення. Книга друга. - Полтава-Харків : ФОП Никонова Б., 2015. - С. 114-151.
10. Стефанюк С., Грищенко В. Корегування духовно-патріотичного світобачення. - Полтава-Харків : ФОП Никонова Б., 2015. - С. 151-153.
11. Стефанюк С., Мигаль В. Деякі аспекти культурного поступу нації. - Харків-Полтава :ФОП Гаража М., 2016. - С. 6-42.
12. Стефанюк С., Орлов А. Звичаєво-традиційний зріз історії української культури. – Харків : ФОП Никонова Б., 2015. - С. 7-13.
13. Стефанюк С., Орлов А. Звичаєво-традиційний зріз історії української культури. – Харків : ФОП Никонова Б., 2015. - С. 71-16.
14. Стефанюк С., Орлов А. Науково-освітні сторінки історії української культури. – Харків : ФОП Никонова Б., 2016. - С. 5-18.
15. Стефанюк С., Орлов А. Науково-освітні сторінки історії української культури. – Харків : ФОП Никонова Б., 2016. - С. 18-27.
16. Стефанюк С., Орлов А. Особистість в освітньому просторі. – Харків : ФОП Никонова Б., 2015. - С. 7-95.

17. Стефанюк С., Орлов А. Фольклорне дійство. – Х. : Кроссроуд, 2010. - С. 3-87.
18. Стефанюк С., Тимошевський В. Християнська педагогіка. – Х. : Кроссроуд, 2010. - С. 10-66
19. Стефанюк С.К. Виглянь, сонечко! Народознавче видання. – Харків : Крок, 1994. – С. 4-49.
20. Стефанюк С.К. Свято-урок: Навчальне видання. – К., 1995. – С. 3-49.
21. Тимошевський В., Стефанюк С. Сценографія. - Х. : ХНПУ ім. Г. Сковороди, 2006. - С. 3-88.
22. Чижевський Д. Історія української літератури. - К., 2003. - С. 42-43.
23. Стефанюк С., Омеляненко А. Повчання Духовного Учителя. – Х.:ТОВ «ЮКА-ОПТИМА», 2017. - С. 3-199.

Розділ III. Художня оригінальність руської мови Галицько-Волинської держави

3.1. Особливості побутування розмовного та книжного слова на землях Галицько-Волинської держави

Боже Слово на землях Галицько-Волинської держави було базисом корекції взаємин та фактором попередження конфліктів між князями. Боже Слово слугувало також важливою опорою в протистоянні спокусам та гріхам, вибудові нової морально-правової ідеології, воно посилювало роль держави, заклало фундамент для розвитку мистецтва, архітектури, освіти, активізувало просвітницьку етнокультуру, творче переусвідомлення метафоричного контексту взаємодії традиційно-звичаєвих дійств у поєднанні з красномовством боянів та утвердженням, так званого, стилю книжної мови під назвою «орнаменталізм».

Починаючи від періоду Київської Русі, Слово вважалося Божим надбанням, воно було рівносильне правовим законам: «Слово Боже, справа Божа, даровані для Любові, спасіння, а не для богохульства», – уважав Мономах, твори якого вшановувалися тогочасним читачем на землях і Київської Русі, і Галицько-Волинської держави. Найтяжчий гріхом, зазначено в третій Заповіді Божій, уважалися блюзнірство, богохульство, кощунство: («Хто на це пустився, той став на бік сатани, став ворогом Божим; слугою диявола; безумствує той, хто таке робить» (Мтф. 12, 31-32). У церковних та монастирських школах принципово навчали, що не прощається Творцем неповага до Слова, що з уст православного виходить.

Боже Слово виокремлюється в українців, особливо у XI- XII століттях, як Заповіт, щодо самовияву морально-етичних позицій: «Нехай не буде в тебе інших богів» (Вих. 20: 3); «Шануй батька і матір» (Вих. 20: 12); «Не свідчи неправдиво» (Вих. 20: 16).

Боже Слово виступає корекцією на стриманість: «Бережись, щоб не обманулось серце твоє» (Втор. 6:12); «Не має бути слово засобом осквернення всього суцього на землі» (Чис. 35:34); «Не оскверняй себе нічим» (Лев. 18:24). Тобто, в Київській Русі та Галицько-Волинській державі Слово плекалось, адже воно було в Бога на рівні творення світу та організації буття людини. Уважалося, що Слово та Бог нерозривні.

Мовленнєві надбання та етико-естетична культура, що базувались на Слові Божому — важливе опертя у протистоянні спокусам та гріхам періоду Київської Русі та Галицько-Волинської держави.

Естетичні та митецькі погляди русичів періоду середньовіччя нічим не відрізнялися від країн Західної Європи; проповідуючи Словом образ ідеального, божественного світу, де за допомогою літературної творчості та величних храмів, оздоблених неперевершеними мозаїками, фресками, іконами, виховували молоде покоління духовно величними людьми.

Література цього періоду була також христоцентричною, вона, крім уславлення Бога, створила нову морально правову ідеологію, посилила роль держави, заклала фундамент для розвитку мистецтва, архітектури та освіти, вивела етнокультурну просвіту на широкі простори світової цивілізації, поставивши її в один ряд з найрозвинутішими тогочасними культурами.

Тексти-описи історичних подій, розлогі філософські роздуми, мовленнєве споглядання за соціальними явищами, спостереження за музично-співучою, театральнo-дружинною, театральнo-княжою самореалізацією в літописах, обрядово-вуличне дійство, традиційно-мовленнєве обігрування фольклорних сюжетів, притч, інтерпретація явищ релігійного світу, творче переусвідомлення метафоричного контексту взаємодії традиційно-звичаєвих дійств, обрядової риторики з красномовством боянів, гукання до явищ природи тощо, – це ті ключові засоби розвою мовлення, що сприяли організації мовно-життєкреативної діяльності людності часів Галицько-Волинської держави.

Для літературного Галицько-Волинський періоду було характерним «плетіння слів» (що надалі, спадкоємно перейшло до ренесансної культури), яке у працях літературознавців позначене поняттям «орнаменталізм», свідченням чому є тогочасні літописи. Укладалися вони кількома (переважно п'ятьма) авторами. Це були вже не монахи, а світські люди, що походили з князівського оточення. Метою літописців була не так презентація історичного аспекту, як літературно-митецьке творче самовиявлення душі. Тому галицько-волинським літописам властива відточена образність, що споріднює їх з культурою Ренесансу. Літописці часто використовують авторську символізацію, вдало застосовують чисельні легенди, оповіді, зразки народного стилю мовлення, зокрема про «шолом», «про мисливські лови», «прицільні стріли»; рясніє тут прийом порівняння з використанням сполучника «аніж», що свідчить про зближення писемно-книжного та усного мовлення.

3.2. Історико-креативні риси розвитку книжного слова культури Галицько-Волинської держави

Галицько-Волинська держава історично розвивалася у двох напрямках: південно-західний – із центром у Галицько-Волинському князівстві, північно-східний – із центром у Володимиро-Суздальському князівстві та північно-західний із центром у Новгороді. На всій території Галицько-Волинської держави всі зрізи освітньо-духовного світогляду були на першому плані (що відбивало тенденції раннього Ренесансу); важливою також була модернізація державно-правової організації взаємин (зокрема «Віче») та розширення сфери взаємодії західноєвропейської та русько-київської (у наступництві галицько-волинської) культур (поєднання готичної, романської естетики з нормативами Київської Русі та вимогами галицько-волинської живописної, літературної та архітектурної шкіл).

Галицько-Волинська держава мала чималі досягнення у галузі освіти.

Тут з кожним роком зростали в своїй кількості початкові школи, де, крім письма, арифметики, приділялась увага хоровому співу, корекції поведінки, згідно основ християнської моралі, основам православної віри, а у деяких школах – основам іконопису. При князівських дворах у Холмі, Галичі, Володимирі-Волинському були закладені освітні заклади вищого ступеня, де викладались елементи риторики, філософсько-правових знань, основи книгопису, про що свідчать археологічні знахідки у містах Перемишлі, Галичі, Бересті, Львові. Виховно-літописна, книжно-оповідна література того часу була спрямована на ідеї єдності Русі, любові до неї, оборони її від зовнішніх ворогів. Культура Галицько-Волинської держави характеризувалась рисами самобутності та оригінальності.

Стимулювання уваги до культурного креативу спрягло появі мистецько-комунікативного діалогу митців та населення.

Нащадок Мономаха Роман Мстиславович докладав чимало зусиль, щоб жоден ворог не ступив на землю його гордого та волелюбного народу, сприяв тому, щоб кожен день на цій духовно-демократичній території народжувався новий музикант, скульптор, поет, публіцист, архітектор тощо, здатен примножувати славу та здобутки русичів. Незважаючи на те, що Галицько-Волинська наслідувала культуру Київської Русі, за період самобутньої діяльності державника Романа вона залишила для майбуття чимало особливих рис в архітектурі, літературі, живописі, скульптурі, праві, освіті тощо; збагативши цим не тільки власне українську, а і європейську культуру.

Галицько-Волинська держава за князя Романа була відкритою для впливу західних і східних культур, не втрачаючи про цьому своєї східнослов'янської специфіки. Загалом, завдяки мудрій політиці князя Романа, до складу Галицько-Волинської держави увійшли галицькі, перемишльські, звенигородські, теребовлянські, володимирські, луцькі, белзькі, холмські землі, що посприяло приєднанню інших територій, зокрема земель сучасного Поділля, Бессарабії. При цьому наголосимо, що кожна територія вела свої літописи, що згодом увійшли до єдиного Галицько-

Волинський. У ньому ж наголошувалося, що князі (від Романа до Васильковича) поступально вели міжнародні взаємини, підтримуючи древні дипломатичні традиції взаємоудосконалення, утверджуючи взаєморозуміння.

Міжнародні взаємини потребували чимало освічених людей, що відповідало освітянській традиції Київської Русі — навчання писаному слову. Освіта поширювалась через церковні, монастирські школи, єпископські кафедри, пошанованим було приватне та закордонне навчання. На допомогу просвітянській культурі на Галицько-Волинських землях засновувалися *бібліотеки* при монастирях та князівських палатах. Були також тут центри множення літератури; відомо, що такий центр книгозбірні та переписування заснував князь Володимир Василькович, якого літописи називають «наймудрішим тих часів й уславленим на багато століть уперед».

Галицько-Волинський літопис зберігає традицію давньоруських літописів: укладалися світські «житія», конкретні історичні факти узгоджувалися з літописними фактами інших країн і, все це доповнювалося народною творчістю та світськими оповідями.

Галицько-Волинський літопис, що охоплює події 1201 – 1292 рр. складає третю частину Іпатіївського літопису. Факти, описані тут, свідчать, що в літописі було використано старовинні візантійські «хронічки» та окремі літописні записи, які були раніше викладені в містах: Володимирі, Галичі, Холмі, Пінську, Любомлі. У Галицько-Волинському літописі містяться історичні оповідання (наприклад, бій під Калкою), народні перекази, дружинний епос, пісні, регіональні казання, прислів'я. Характерним для літопису є те, що тут подано хронологічний перелік основних історичних подій. Основна ідея літопису – обґрунтування прав князя Галицько-Волинської держави на володіння Києвом та Південною Руссю (відтворено події на південно-руських землях від Аскольда та Діра до намісника Данила).

3.3. Відбиття у слові етико-естетичних уподобань українців

Літописання підтримувалося державниками та духовенством, де влада розподілялась майже рівномірно-пропорційно. Власно український мовно-мовленнєвий духовний самопоступ відбувається завдяки Слову Божому, що є вищим шаблоном у володінні культурним багатством світу, яку сповідував митрополит Клим Смолятич та князі, будуючи численні храми.

Для Галицько-Волинської мовно-мовленнєвої культури власне характерне розповсюдження міфології про видатних осіб, метафоричний аналіз історичних та родових героїчних фактів, фіксація картин подій сусідських земель (Угорщина, Польща Литва), а найбільше – інтерпретація біблійних сюжетів і притч, чисельна поява нових притч та міфів.

У часи правління Осьмомисла домінують інформаційно-повчальні діяння літописців, сільська та міська оповідно-патріотична література. Книжна справа є невіддільною від освіти, просвіти; спеціально для такої справи вибудовано було книжкову майстерню. Оповідно-патріотична література відзначається високими літературними якостями, зокрема емоційність та ліризм викладу, чимала кількість зворотів, прислів'їв з давньоукраїнської мови, щире уславлення руської зброї, архітектурних споруд та Русино-Руських земель, захватом перед звиятно-будівничою справою князів (першим мурованим храмом кінця IX - початку X ст., українським архітектурним школам XII століття: неодноразово надається увага шестистопно-величному Успенському собору у Володимирі-Волинському, що споруджений князем Мстиславом, та чотиристопному Успенському собору у Галичі, що забудований Осмомислом з численним галереями та білокамінною різьбою; у Галичі було забудовано близько 30 споруд, що були виразниками галицької архітектурної школи, де використовувалась керамічна плитка, арки, вітражі, чисельні рельєфи на теми міфології, військової тематики, біологічної органіки та геометричний стиль; скульптурні прикраси були оздоблені золотом, міддю, оловом, а фрески та

ікони – дорогоцінним камінням, золотим бісером; мозаїки та фрески використовувались у князівських палацах, етновеличаво-дивовижні були фортеці, башти та укріплення). Мистецтво Галицько-Волинської демонструвало істину: Бог — Творець, а людина має творити за подобою Божою.

Богопошанування діяло повсюдно і сприяло самоствердженню, самореалізації й гуманізації взаємин тогочасної людини із суспільством, що видно через скульптуру, що розвивалась у вигляді рельєфу, такою презентується, для прикладу, увага до святого Дмитра; храмове мистецтво ушлявляло Іоанна Хрестителя, Іоанна Златоуста, цілителя Пантелеймона.

Оволодіння знаннями про Боже Слово попереджало відсутність мовленнєвого етикету чи низький рівень основ морально-виховних принципів. Засобами передачі духовно-моральної уваги до особливо важливих подій із життя Спасителя та святих були: розповідний тексто-мовленнєвий ряд, опис події (із життя Богородиці, Спасителя, апостолів, святих), філософсько-духовні роздуми про вищі абсолютні цінності, стосовно свят: Пилипа, Пантелеймона, Введення, Варвари, Миколая, Спаса, Різдва, Трійці, Іоанна Златоуста. Слово та пізнання Істини життя за образом Божим стимулювали позитивні суспільні відносини, турботу про душу та завтрашній день, єдність духовного та естетичного, красивого та нормативно-правильного.

Боже ім'я народна дидактика забороняла вживати в час суєти, пустих розмовах. «Не взивай намарне імені Господа Бога твого» (Вих. 20: 7). У той же час Євангеліє, Біблія забороняють Словом Божим гратися в повсякденному житті, а Боже ім'я вживати в порожніх розмовах, тому духовна книга, крім пізнавально-навчальної, розвивальної, виховної функцій, несла одночасно культуро-творчу функцію. *Книжна мініатюра* визначається як високопрофесійний ціннісно-мистецький зразок Галицько-Волинської держави, її регіональних традицій, для прикладу «Добрилове Євангеліє» (1164 р.), де містяться мініатюри євангелістів, що розкривають образ

Духовного Учителя, його вчинки; архирейський «Службник» з Перемишля (XIII ст.) орієнтований на єдність слова, думки, вчинку, декорований дрібними деталями, зокрема, заставками, кінцівками, ініціалами, орнаментаціями, організацією аркушів, що також виконувало ціннісно-зосереджену функцію.

Шанування Бога передбачало об'єднаний процес слова та дії, детального й цілеспрямованого пізнання духовного надбання арсеналу Божого провидіння: це іконописання, книжна мініатюра, скульптура, архітектура. Назване інформувало про єдність божественного й земного, творчого й відповідального, для прикладу ікони, що їх виростання було посилено презентовано для молитовного самозаглиблення. Концентрацію людини на особисту відповідальність несли естетично-насичені, блоково-розташовані Галицько-Волинські іконостаси, які, доречно, презентувались власною іконостасною школою та фіксували легку сюжетну лінію системного пізнання Закону Божого: це, зокрема, ікона «Богородиця Одигітрія», що прикрашена елементами народного мистецтва, збагачуючи уяву близьким-зрозумілим та високодуховним; таку об'ємність думки презентує образ «Юрія змієборця», що відображає глибоке відчуття загальної гармонійності та врівноваженості життя, що наповнене ритмічним рухом, виразною індивідуальністю світовідчуттів. Популярними були ікони Миколая-чудотворця, мучеників Дмитрія, Лавра, Бориса, Гліба, які спонукали задумуватися про роль Слова Божого, надаючи Віру в своє гуманістичне призначення: «Хто дотримується слова Його (Божого), в тому любов Бога звершиться» (1.Ін. 2:5).

Українці слово Господнє використовували в етнопедагогіці, адже воно було спрямоване на самовизначення дитини: «Діти, поважайте своїх батьків, цього вимагає справедливість» (Еф. 6:1-4); «Дітям належить Царство Боже» (Мк.10:14); «У всьому має бути послух дітей» (Ісх.4:22); «Пам'ятай, що Господня послана турбота про ненароджених» (Ісх: 21:22); «Благословенна

Господня любов до дітей» (Втор. 10:18). Ці заповіді звучали у дні святкування Пилипа, Пантелеймона, Миколая, Введення, Софії.

Слово пульсувало від материнської колиски до глибокої старості у фольклорному креативі, у християнських та народних святах, особливої ваги воно набирало у молитві до Бога.

Слово нерозривне від культуро-творчої функції, разом із мистецьким креативом стає основою морально-виховного релігійного нормативу у храмових святах та житті. Слово Боже закликає українця до совісливості, добротності, допомагає людині прийти до самовизначення, самокорекції, зокрема, покаяння, стимулює до здатності відчувати страждання ближнього.

3.4. Самопоступ українського слова на землях Галицько-Волинської держави

Протягом усього існування Галицько-Волинської держави простежувалася тенденція толерантного ставлення до різних мов. Це проявилось в особливостях проведеннях віче (народних зборів) та в підходах до підготовки тогочасних лінгвістів (літописці, перекладачі).

Періоду всього мовленнєво-книжного креативу Галицько-Волинської держави наділялась увага порівняльній лексиці різних мов, особливо це видно через літописання; чинне місце посідала ділова комунікація у дні народних зборів (Віче).

Комунікативна потреба втілюється у предметі комунікативної обрядової діяльності - думка стає внутрішнім мотивом цієї діяльності. Формування комунікативної потреби нерозривні з набуттям соціальних та духовних знань, удосконалення умінь і навичок ефективного міжіндивідуального спілкування, спілкування у групі. Прагнення до особистісної самореалізації в обрядово-традиційній культурі, пізнавально-креативний інтерес до традиційно-звичаєвої взаємодії є провідним мотивом щодо набуття виразності, логічності мовлення, немаловажну роль у цьому

процесі відіграє зміст успадкованої звичаєвої діяльності і процес реалізації обрядово-традиційної культури. Так, древня обрядова діяльність зберегла слова-гукалки до птахів, заклички до братів-місяців, звертання до Ниви та Серпика, які удосконалювались у низці обрядових традицій: «Гукати Сонечко», «Гукати Тепло», «Гукати птахів», «День Джерела», «День врожаю» тощо.

Народно-обрядовий театр у цьому вимагав певної техніки мовлення: володіння силою чи тембром голосу, чіткістю дикції, наявності темпу чи паузи, ритму мовлення у поєднанні з жестом, поставою.

Галицько-Волинська держава мала тісні культурно-комунікативні взаємозв'язки з країнами Західної Європи, завдяки чому відбувався обмін духовно-культурними цінностями. Надзвичайно щирі стосунки простежуються, наприклад, між Галицько-Волинською державою та Великим Новгородом.

Мовленнєво-комунікативна культура мала місце у давньообрядовій діяльності волхвів, про що можна знайти дані у дослідженнях академіка Б.Рибакова; він розкопав залишки дохристиянського святилища в селі Лепесівці Білогір'ївського району Хмельницької області: в одній із будівель розкопаного селища стояв жертovníк, споруджений з глини; орнамент на вазах, що тут використовувались був зафіксований давній землеробський календар, поділений на 12 секцій, у кожній з яких зображені характерні явища для конкретного місяця пір року, що орієнтували на сільськогосподарські роботи, які необхідно проводити у певні пори року. Культіві приміщення наших предків заохочували населення до креативно-обрядових дійств, де, звичайно, були замовляння до бджіл, риби, коня, дерев та представників певних ремісничих професій, уславлення їх роботи; орієнтували на мовленнєво-комунікативну обрядову культуру наших предків – волхви (мудреці); сивочолі мудреці лікували словом хворих, пророкували майбуття, яке залежало від уважливої поведінки людини до навколишнього, дбали (звичаєвою культурою) про дотримання законів вселенсько-етичної

рівноваги. Ще від тих часів, людина вірила в чудодійну силу Слова, що може чи нашкодити, чи принести добро (на уламках посудин виявлено грецькі та латинські літери: можливо тут використовувались давні молитви).

3.5. Особливості побутування книжного слова на землях Галицько-Волинської держави

Літературно-книжна справа в Галицько-Волинській державі була на почесному місці, в основі якої були перекладні твори, започатковані ще Ярославом Мудрим (на цьому свого часу наголошував історик І. Крип'якевич). Пізніше на землях Галицько-Волинської держави процвітає й невпинно удосконалюється творчий літературний процес. Особливо тут виділяється перекладна, літописна, релігійна література, а також поступального характеру набирає такий літературний жанр, як «житіє» (опис життя князів Романа та Данила Галицьких, Володимира Васильковича, Осьмомисла).

Окремо писалися книги під назвою «Житіє святих». Літописна культура – важлива сторінка літературного процесу на Україні, зокрема на Галицько-Волинських землях. Літописи – спадкоємна культура Київської, Русі, що надалі розвивається в Галичині, Волині. Виникають літературні та художні центри накопичення митецьких та духовних цінностей, зокрема вони діють у Белзі, Володимирі, Галичі, Дорогочині, Перемишлі, Кременці, Луцьку, Холмі, Острозі тощо, у цих населених пунктах звертається увага на пізнання та знання різних мов, філософсько-духовне осмислення життя, презентацію церковного права, корекцію усіх зрізів освітянсько-просвітянської величі, високоморальних та патріотичних рис поведінки. Літописання – важливий напрямок як уваги до своєї, так і чужої культури, історії; тут факти історичного, освітянсько-наукового поступу.

Галицько-Волинський літопис спирається як на літописи інших міст Галицько-Волинської держави, так і на візантійські хроніки. Крім того,

автори використовували народні оповідання, розповіді про історичні битви, народні сказання, ратний епос, пісні, приказки, легенди про найголовніші події виникнення тієї чи іншої назви населеного пункту.

У державі була також поширена оригінальна та паломницька література. Важливою тут є ораторська, побутова проза, зацікавлення викликає також, названа вище, паломницька проза. Поширеними є літературні збірники, перекладні повісті. Важливою характеристикою літературного процесу Галицько-Волинської держави є увага до соціально-громадських, релігійних та естетичних переживань, майже відсутній інтерес до особистих емоцій. В усній народній творчості цього періоду побутують казки, новели, легенди, притчі, прислів'я, приказки. Поширені легенди про нашестя Батия, боротьбу київських князів проти половців (улюбленим персонажем є князь Михайло), поширеними є патріотичні пісні.

Відомо, що усна народна творчість – це форма духовної діяльності. Різноманітна усна народна творчість часто групується за циклічним принципом, що відповідало тій чи іншій порі року. Так, у театральній обрядовій культурі відомі певні слова, які сприяють натхненню. Деякі тексти притягають енергію життєтворчості. Деякі стимулюють до стійкості, мужності або любові. Є тексти, які можуть приносити спокій. Народна культура навчає, що використання слів не у визначений час (пори року) може зробити людину більш занепокоєною, тривожною. Духовне значення слів, тексту в колядковій, веснянковій театральній обрядовій діяльності свідчить про те, що їх не можна представляти як шоу (не вивчаючи їхнього значення та позитивної дії на той чи інший період їх використання). Це все одно, як їсти овочі чи фрукти до їхнього повного дозрівання. Людина, яка повторює день у день певні слова, в яких захована особлива таємниця (наприклад, «Отче наш» тощо), осягає секрет щасливого життя. Не тільки використанню усної народної творчості, а й молитов навчають театральні дійства Введення, Миколая, Пантелеймона, Благовіщення.

Однак визначним писемно-літературним зразком того часу, що мав історико-соціальний, духовно-моральний характер, дослідники називають Галицько-Волинський звід, який, крім уже зазначеного, подав опис подій 1201–1292 рр. Праця несе глибокий аналіз культурних, соціальних, політичних, історичних, правових, літературних, міжнародних процесів, подається аналіз тогочасних центрів культури.

Поети, співці, музики (використовувалися такі інструменти, як гуслі, труби) не тільки оспівували красу землі, моральні взаємини, а й діяльність своїх керманичів, зокрема поцінювалися дипломатичні здібності, що сприяли збереженню миру в країні. Ратні успіхи, політично-дипломатичні надбання, культурне будівництво презентувалось не лише кобзарями (Митуса), а й літописцями, публіцистами (Тимофій).

До оригінальної літератури того часу варто зарахувати повчальні, етичні, релігійні, пісенні твори. Вони часто приурочувалися питанням корекції духовного світогляду або життю відомих князів того часу: Данилу, Васильку, Мстиславу, Володимирі Васильовичу; епічна література возвеличувала героїчні подвиги в боях з половцями, печенігами, татарами.

Поширеними в багатьох містах були духовні, сільські, світські повісті, збірники приповідок, а також апокрифічні твори, що мали яскраво виражені ознаки раннього гуманізму.

Галицько-Волинський літопис та інші літописи виокремлюють глибоку повагу до носіїв і меценатів культури. Ключовою основною Галицько-Волинського літопису є багатоджерельність, важливою ознакою – висока освіченість літописців. Власне Галицько-Волинський літопис – презентант розвитку різноманітного культурного процесу: історичного, духовного, демократично-правового, освітньо-виховного тощо.

Якщо звернути увагу на звідну основу Галицько-Волинського літопису, то варто зазначити, що, згідно з дослідженнями, він мав 5 редакцій, залишаючись при цьому цілісним твором (належить до однієї літописної школи). Галицько-Волинський літопис має характер історичної

культурологічно-виховної енциклопедії й аналізує історично-культурні події від правління Мономаха до XIII століття.

3.6. Конкретизація літописної культури

Як відомо, літописання запроваджено було у кожному із міст русичів. У літописах різних міст насамперед з повагою подається роль духовенства (попередження соціальних негараздів, здатність зупинити конфлікти, налагоджувати мирні контакти між князями, забезпечення освітнього розвитку, аналіз причин можливого занепаду культури), сповідується терпимість серед населення, державно-культурна позиція верхівки держави.

Галицько-Волинські літописи, як і літописи Київської Русі, мали патріотично-виховне спрямування, аналіз культурно-економічного зростання. Звідний Галицько-Волинський літопис, на відміну від літописів Київської Русі, являє собою жваву розповідь, характерну для світського викладення матеріалу.

Місцеві Галицько-Волинські літописи звертають увагу на здатність державників до розбудови соціально-культурних мереж краю. На період 1199р. (це відзначено в літописах), зростають культура та економіка, основним прибутком населення є зерно, тваринництво (вівчарство, конярство), мисливство, бортництво, риболовство. Починають зростати міста: Берестя, Белз, Берлаз, Василів, Володимир-Волинськ, Галич, Дорогобуж, Звенигород, Корець, Кременець, Луцьк, Перемишль, Пересипниця, Тереховля, Ушиця, Товмач.

У літописах простежуються спроби подати опис поточних та історичних подій з опертям на короткий проміжок часу. Яскравим твором словесності цього часу є «Слово про погибель Руської землі», що подає факти татаро-монгольського нашествия і привертає увагу вагомими літературними характеристиками та драматизмом подій. Цей твір сильний своїм патріотичним звучанням.

Книжно-літописна Галицько-Волинська культура подає також факти про єдність економічного розвитку з правовою просвітою. Літописці акцентують увагу на розвиткові економічних взаємин, зокрема на виробництві кахлів, обробці шкіри й деревини, актуальності деяких промислах, множинності бортництва, оздобах на виробах зброярства й удосконаленні ремесла гончарства, вирощуванні льону, зерна, що було важливо для економіки та культури того часу. Як зазначають літописи, невпинно зростає обсяг торгівлі: на міжнародних торгах продаються віск, сіль, хутро, різноманітні художні вироби. Літописи подають дані, що приїжджі купці надто дивувались архітектурною величчю міст Галицько-Волинської держави.

Літописці відображають найголовніші події і виникнення, і розвитку, і занепаду Галицько-Волинської держави, факти освіти, просвіти, поширення етико-моральних взаємин (традиції Успенського храму в Володимирі, Покровської церкви в селі Сутківці, етику храмової культури в Перемишлі, Звенигороді, Галичі, Холмі), славлять унікальні митецькі надбаня церкви Храму Іоанна Хрестителя (особливо виконання внутрішнього помосту із литої міді та чистого золота, унікальних вітражів, оздоблених бань, порталів), конкретно називають перлини будівництва фортець (п'ятиповерхова наскальна фортеця IX – XIV століть Тустань у Карпатах, кам'яні церкви-фортеці, розраховані на тривалу оборону з мініатюрними вежами для бійців), фіксують унікальність іконописної Галицької школи (ритм ліній, поєднання динамізму з гармонійною врівноваженістю окремих елементів композиції, втрата колишньої нерухомості), зафіксують усе, що стосується культурного надбання українців, презентують знання нашого минулого, здатності державників проектувати майбутнє, знаходити задоволення від творення теперішнього. Окремі місцеві літописи входили до складу державно-зведеного літопису.

Зведений Галицько-Волинський літопис мав характеристики літературно-історичного Зводу, тобто енциклопедичного документа про плин

історичних дат, визначних подій, непересічних особистостей, які ставали заслуженими героями того часу. Він складався з даних, що велися літописцями різних міст Галицько-Волинської держави. З Галицько-Волинського літопису можна дізнатися про постійне будівництво міст, фортець, державних споруд (ратуші), мурованих будівель (храми, палаци, замки, укріплення), про увагу до естетичного оформлення міст та повагу населення до композиторів-бардів, архітекторів, скульпторів, митців слова; літопис також визначає значеність тих чи інших кроків керівників держави, засуджує деяких бояр, що дбають про власну користь, коментує, навіть визначає питання корекції міжнародних стосунків. Зведений Галицько-Волинський літопис, окрім художньої самобутності, характеризується глибоким історично-повчальним змістом. З літописних даних можна дізнатися, що конкретно поцінювалося народом, часом та історією. Цей літературний твір подає широку палітру подій не тільки своєї держави, а й інших земель (більше 5), тут також можна знайти відомості про ординців. Літопис, поряд із виокремленням важливих тогочасних подій та державних справ, якими опікувались князі, подає факти про визначних митців краю, що примножували його велич, на сторінках літопису згадуються скульптурні шедеври в Галичі, Перемишлі та інших землях, а також ідеться про декоративне мистецтво, особливо в обробці зброї, військових знарядь, оздоблення церков. Із літопису можна дізнатись про славних музик (Митуса – славетний співець історії), публіцистів-книжників (Тимофій – премудрий художник життя та історичних подій), скульптурних справ майстрів (Авдій-умілець), митців архітектурних споруд (Олекса-хитрець – майстер).

Галицько-Волинський літопис, крім історично-географічних фактів, подає досить багато народних оповідей, оповідань, повістей, що побутували на території краю. У літописних довідках можна знайти цікавинки не тільки про одяг, взуття, дозвілля, освіту, релігію, живопис, декоративно-прикладне мистецтво, архітектуру, а й про державницькі набутки й життя князів, діяльність інших верств населення.

Тексти літописів міст Галицько-Волинської держави визначаються ліризмом, поетикою, вони насичені фразеологізмами, прислів'ями, містять звороти, характерні для давньоукраїнської мови. І в цьому виявляється вираження любові до своєї землі, гордість за власну культуру. Загалом літописці славлять Руську землю, руських воїнів, уміння захисників держави володіти зброєю.

Літописи, книги на Галицько-Волинських землях особливо поцінювались, вони прикрашалися коштовним камінням, різьбою по дереву, дорогоцінною тканиною.

У середині XIII століття центром книгописання та літописання стає місто Холм. Загалом же літературний процес, порівняно з культурою Київської Русі, характеризується значно ширшим діапазоном оглядового матеріалу, більш високою освіченістю творців літописів, набагато вищим рівнем художньої подачі літературного матеріалу, що мав наближення до художніх творів, актуальністю тематики. Вітчизняне літописання, креатив літературного процесу успадковувалося козаками, вивчалось у козацьких навчальних закладах, народно мистецькі та поетичні здобутки удосконалювались, кристалізувались носіями слова у добу Бароко.

Слово та його життєвість в усній народній творчості.

До різновиду літературного процесу належить народна творчість, що містить багатющий матеріал з питань етноосмислення етики, моралі, естетики, народної дидактики, історії, природознавства, народознавства. Народна творчість надає значні можливості для досконалішого пізнання особливостей навколишнього світу, світоглядних уявлень наших предків, древніх знань про космос, природні явища, суспільні відносини, власне психологію людини та, через все назване, вдосконалення характеру та самоспостереження.

Чимало фольклорних творів приурочено збору врожаю. Це жнивварські пісні (зародилися ще в трипільській культурі), заклички, звернені до серпика, бочечки з водою, нивки. Народна творчість показує, що у спеку, почуття

спраги допомагали тамувати і бочечки з водою, і кухлики, і хмароньки, до яких звертались як до помічників; власне «Серпики» були великими помічниками, яких називали «золотими помічниками».

Образи «Нивки», «Сонечка» теж виступали помічниками людини, про що йдеться у піснях «Бувай здорова нива», «Ой добрая», «Перепілонько».

Багато народнопоетичних творів пов'язані із уявленнями про те, що померлий пішов у інший світ, але його (померлого) зв'язки з близькими завжди тривають, про що теж є чимало фольклору. Часто, проводжаючи покійника в останню путь, зверталися до нього формі голосінь: «До татуня», «Сину мій», «Дитятко моє» тощо.

Фольклорне надбання фіксує уявлення про структуру психологічної сутності людини, соціально-пізнавальну самосвідомість. Багато явищ природи, що обмежують людську діяльність у різні пори року виступали моделлю рефлексії, схемами поведінкових конструктів індивідуальної свідомості. Це Мороз, Віхола, Русалка, Семик, Паводок, що презентували мотиваційно-ціннісну, інтелектуальні сфери комунікативної самосвідомості. Народ у такому випадку не так пошановував цих фантастичних персонажів, як практично-дієво задобрював їх: Мороза - на Святий вечір, Віхолу - на Стрітєння, Русалку та Семика - на Трійцю, Паводок на Сорок-Сорок; назване визначало тогочасну психологічно-вмотивовану технологію індивідуальної та соціальної самокорекції.

Літературно-фольклорні надбання змістовно описували сутність тогочасної традиційно-звичаєвої діяльності, переплетіння старих світоглядно-язичницьких уявлень та взаємозв'язок з новим духовно-християнським. Усі древні свята, що особливо ревно оберігаються на Галицько-Волинських землях, мали астральний характер. У народній поезії українця Сонце вбачалось на рівні першодвигуна життя, його джерелом; Сонце у поетично-пісенній творчості величають «ясним», «праведним», «чистим», «святим». Весільний коровай, навіть сьогодні, порівнюють із сонячним колом та Божим творчо-благословенним знаком. У колядках, що

дійшли до нас, три товариші започатковують Рік: «Ясний Місяченько, «Любо-Світле Сонечко», «Бог-Творець». Колядкова культура переносить космічні знаки, їх особливості на сімейні стосунки: Сонце – жінка, Місяць — чоловік, Зірки – «дрібні діточки».

Народні прикмети також тісно прив'язані до змін у космічному циклі видозмін Сонця, Місяця. Люди вірили, що все, що оточує їх — живе: як й людина народжується, помирає, відчуває, бореться за своє існування. Спостерігаючи за небесними світилами, відмічали, згідно їх розташуванням, зміни в порах року чи в кліматичних явищах. Спостереження були практичними, адже пов'язані були з працею.

Наші предки, ще від культури сарматів, пошановано реагували на Вогонь, Воду, Землю, Небо, з трепетом сприймали надзвичайну силу Сонця, Місяця, Зірок. Сонце опредмечувало людині Великий Закон колообігу, Земля та Сонце координували незворотний Закон Видозмін у житті Матері-Природи. До наших днів Сонце пошановується 4-и рази на рік, що змінює свій образ відповідно віку (дитинство, юнацтво, вікова зрілість, старість): зимою (Коло-Да), весною (Ярило), літом (Семи-Яри), восени (Ясновид); позитивно-адаптаційні зв'язки Сонця та Води відзначались на Івана Купала (Вранішнє Сонце купається у Вранішній Воді й відповідні традиції, що мають місце й нині). Збереглися залишки конструктивного відзначення культу Землі (дійства до свята Меланки) та оцінки сили Неба (традиції свята Василя зимового).

Подружжя Сонця-Води, мало тодішню назву Ра-Да (сонце і вода: нині Лада), які за допомогою своїх діток Лелі та Полелі слідкували за порядком Законів Світобудови.

Лада (Ра-Да) — кореляційний вияв Верховного Закону Гармонії в природі, надійних любовних стосунків серед людей, що відповідають за благість життя народів від імені Творця Світу (Творець-Бог доручив їм оберігати Першопчатки Всесвіту в непорушності); допомагають Ладі їх діти: Леля (Життедайна Вода) і Полеля (Життедайне Світло). Український

учений О. Потебня фольклорні тексти, приурочені Ладі, Лелі та Полелі датує IV тисячоліттям до н.е.

Явища природи служили людині взірцем нормативної взаємоповаги. Наші предки вірили що Пори року також ведуть між собою певні нормативні взаємини, при їх порушенні, ображені можуть нанести відповідний удар; для прикладу Зима може дати відсіч Весні, якщо та прийде до людей раніш встановленого Закону Взаємин (традиції свята Стрітіння); коригуючи взаємини мають місце між Днями тижня (дні святкування Масляної) та Нічкою і Днем (традиції свята Сорока святих, колись воно мало назву «Сорок-Сорок»). Багато легенд та міфів було складено про птахів.

Наші діди й прадіди приносили дари річкам, озерам, криницям, розмовляли з деревами та квітами. Колись вклонялись дубу, липі (нині Вербі та Калині) чи окремим гаям. Сьогодні, на свято Купала збереглась етнотрадиція кидати букетики лікарських рослин у джерельця, криниці тощо, а на Зелену неділю – водити хороводи навколо дерев. Про дерева існує багато легенд, деякі з них мають місце нині у етнотрадиціях Свят Катерини-святої та Варвароньки-великоречниці. Дерева, за легендами, не тільки живі елементи природи, а й мають кров, як і квіти, розмовляють на Трійцю з Богом-Творцем. Всі згадані фольклорні перлини були прив'язані до трудових основ хліборобства.

Місяченько вважався символом множення Роду, у звичаєво-фольклорних переданнях та міфах він символізувався Снопом Пшениці – Дідухом.

Фольклорно-звичаєві традиції мають конкретні природоохоронні, морально-етичні спрямування і, звичайно, та зокрема, – сімейно-коригуючи, соціально-психологічні параметри.

Серед русальних пісень відомі «Сиділа русалка», «Ой, приведу»; серед купальських збереглися «Проти Івана Сонце грало», «На Івана», «Підемо, дівки»; серед названих літературно-фольклорних перлин зафіксовані факти серйозної уваги до природного середовища та охорони його.

Питання любовних та родинних взаємин також мали місце у культурі мовленнєво-фольклорного креативу. Пісні про кохання — найбагатший мовленнєвий дар: «Іванку, Іванку», «Світи, світи Місяченьку», «Та вже третій вечір». Відзначаються вони надзвичайною поетичністю образів. Чимало створено пісень про родинне життя, в яких передаються смуток, щастя, краса материнства, горе сироти, сімейна злагода: «Ой дала мя моя мати», «Налетіли журавлі», «Ой, Вербо, Вербо».

Нині також поширено багато древніх весільних пісень: «Коло світлоньки», «Де дівчина ходила», «Оце тобі, ненько».

Стандартизація діяльнісно-життєвих взаємин Людини та Природи фіксувалася словом; тут були й порівняння, й увага до розбіжностей між живою та неживою природою. Образні фольклорні вислови активізували як еталонні інформаційні значення, так і відхилення від них. Фольклорний креатив *привертав також увагу* до неприпустимого в ланці суспільних систем взаємокорекції.

Короткі влучні вислови супроводжували людину у всіх випадках життя, стимулюючи її до мовленнєвого індивідуального креативу. Прислів'я та приказки підкреслюють вдачу народу, психічний стан, життєвий досвід: «Такий мороз, аж зорі скачуть», «В марець не замерзне і старець», «Де цвіток, там медок», «Усе тєє пригодиться, що на полі корениться», «Чим розумний стидається, тим дурний пишається», «Сказав би словечко, та піч у хаті», «Погибоша, яки обре», «Краса, як майова роса».

Древнє етнослово, у певній видозміні, здатне аналізувати розумовий процес, що перетворює ситуативний факт у багатоваріативність подій. Вигадлива метафоричність, образність порівнянь характеризують загадку: «Золотий пішов, а срібний знайшов», «Летить — пищить, сяде — мовчить». Оригінальний засіб художнього вираження презентують скоромовки: «Не клюй, курко, крупку, не кури, турко, трубку», «Ходить Прокіп — руками тіп».

Словесний етнокреатив – основа охорони та збереження соціально-духовної Божої Істини в Галицько-Волинській державі.

Фольклорне та християнське спілкування, що стимулюється народною мудрістю, є одночасно і дотичністю, і відштовхуванням від назрілих проблем, які потребують морально-духовного вирішення. Рух до пізнання себе та закономірностей існування світу взаємин відбувається через нові соціальні контакти; знайти можливість пошуку спільних ланок дотику до тих чи інших життєвих орієнтирів допомагає етнодипломатія, що базована на релігійно-традиційних мовленнєвих засобах, а також Господніх Заповітах, що утверджуються, поряд з язичництвом, у культурі Галицько-Волинської держави.

Зразки використання Господніх Заповітів також наявні у фольклорі та традиціях Галицько-Волинської держави (уже відомі традиції апостола Андрія, Миколая-чудотворця, свят Різдва, Стрітєння, Великодня).

Обрядово-традиційна система язичницької та релігійної взаємодії процедурно (найчастіше) діє на рівні міжіндивідуальних та міжродових взаємин від 14 до 35 років. Алгоритм сімейних, підлітково-молодіжних об'єднань (центрів) – це вулиця: тут є можливість, під пильним оком народного контролю, родової мудрості, Церкви отримати взаємну підтримку та самовираження. З іншого боку, осмислення проблемних чи подібних ситуацій коригується через пісню, усну народну творчість, де формування порядку денного відбувається не через нав'язування іншого погляду, а в різноманітних формах та моделях ініціативно-творчого простору. Обрядово-традиційна система творення поетичного слова прив'язана до релігійних свят та перебування чималої кількості населення певного ареалу в міжіндивідуальному спілкуванні, у творчих мовленнєвих майстернях та спостереженнях, побудованих на етнородинному обміні досвідом.

Одним креативним простором багатьох релігійних свят є театральні сценки, суть яких – установити горизонтальні контакти через етнодипломатію. В етнокультурі Галицько-Волинської держави такий

простір побутував навколо храмових свят, приурочених життю Богородиці, Спасителя, а також апостола Андрія, Миколая-чудотворця, Стрітєння, Великодня. Обрядові релігійно-обрядові університети сприяли обміну секретами саморозвитку та вияву широкого спектру різних рівнів креативу.

Важливим напрямом дійств підготовки до Різдва, Великодня було визначення морально-етичних пріоритетів, що підтримуються громадою, Церквою. Реалізація проектів міжродового спілкування здійснювалось в межах декількох релігійних свят чи навіть одного: все залежало від уже напрацьованої церковної моделі святкування, що переносилась на сімейний традиційно-креативний рівень самовдосконалення духовних відносин (молодіжно-родинне святкування свята Миколая-чудотворця, молодіжне відзначення свята Стрітєння, всенародне гуляння на дні Великодня тощо). Сутністю культури обрядово-релігійних дійств було навчання умінню знаходити добродійно-контактне партнерство чи милосердну взаємодію. У Галицько-Волинській державі ця мовленнєво-культурна система успішно працювала, адже тут діяв девіз: «Прикрашати своє життя за Господнім прикладом».

Слово в Галицько-Волинській державі було умовою креативної спадкоємності епох.

В основі поступальності української мовно-мовленнєвої культури Галицько-Волинської держави було бажання глибше виявити орієнтир як на пізнання того, що створено Господом чи дотримання Божих Заповідей, а також вивчення історії предків та мовних надбань інших народів, про що можна дізнатись із Галицько-Волинського літопису.

Крім предметного пізнання та відображення естетики буття, художньо-фольклорного вдосконалення мовно-мовленнєвого процесу (див. Галицько-Волинський літопис), дана епоха була зорієнтована на покращення світу внутрішніх моральних етновзаємин, освіти, просвіти, а також уваги до історично-просторової сусідсько-демократичної орієнтації з опорою на незаперечний соціально-психологічний фактор, що людина — це вольова та

розумна істота, прикладом тому є міжнародні взаємини (про що можна дізнатись із літописів, створених у різних містах).

Фольклорно-звичаєва культура та народні оповідання спирались тут на аналіз обов'язків людини, що спряло сучасному розумінню господарської діяльності, інноваційного пошуку до осмислення освітньої проблематики, християнсько-моральних етновзаємин, пошуку дієвих шляхів до проблем формування людини-особистості, що оберігає все, що уже надбане предками.

Видатні особистості часу, співці, бояни, публіцисти, церковники, митці привертають увагу до парадигми ролі державників, які мають бути і джерелом інформації, і організації життєвого середовища людини, і виокремлювачів завдань щодо управлінням етномистецтвом, навчанням, просвітою, захистом прав людини та кордонів, здатних оберігати, уже накреслені часом, процеси успішного здійснення інтелектуального, духовного, правового, соціального розвитку населення, володіючи належною управлінською функцією.

Широкий діапазон мовно-мовленнєвої культури Галицько-Волинської держави передбачав озброєння соціуму знаннями про світ, професійні уміння видатних осіб, сприяв створенню умов для змін у світогляді індивідів та професійно-духовній орієнтації, надавав простір для здійснення мотиваційної корекції щодо пошуків змісту, форм освоєння навичок групової взаємодії, корекції навичок вербального й невербального спілкування, вияву ціннісних почуттів і самоцінності, сприйняття людини, як Творця та коректора свого життя.

Література до розділу III:

1. Грінченко Г. Хрестоматія з історії української культури. - К.: Юрайт, 1988. – 669 с.
2. Дмитренко М. Українська фольклористика. - К.: Просвіта, 2001. - С. 120-128.

3. Історія української культури / За ред. І. Крип'якевича. - К.: Либідь, 1994. – 566 с.
4. Лозко Г. Етнологія України. - К.: АртЕк, 2001. – 304 с.
5. Наєнко М. Художня література України. - К. : Просвіта, 2005. - С. 95-120.
6. Огієнко І. Українська культура. - К.: Абрис, 1991. - С. 3-60.
7. Стефанюк С. Із національних джерел. –Х.: Крок, 1997. – 135 с.
8. Стефанюк С. Формування творчої особистості засобами етнопедагогіки. - К.: ВІПОЛ, 1995. - С. 3-145.
9. Стефанюк С., Бутенко А. Гра – це важливо. - Х.: Крок, 2008. – С. 3-60.
10. Стефанюк С., Гаркавець В. Морально-правові основи національної педагогіки. - Х.: Кроссрууд, 2009.
11. Стефанюк С., Коваленко О. Народний театр в Україні. - Х., 2015. -С. 15-129.
12. Стефанюк С., Мигаль В. Деякі аспекти культурного поступу нації. - Харків-Полтава: ФОП Гаража М., 2016. - С. 42-80.
13. Стефанюк С., Гура С. Християнська педагогіка: основи етично-морального виховання. - Х.: Кроссрууд, 2010. – 331 с.
14. Стефанюк С.К. Етнографія козацької культури. - Х.: Крок, 2002. – С. 3-100.
15. Стефанюк С.К. Регіональні обряди – засоби етнопедагогіки: Навч. посібник. – Харків: ХДПУ, 1994. – С. 244-254.
16. Стефанюк С.К. Третє народження: Народознавче видання. – Харків: Крок, 1995. - С. 3- 34.
17. Стефанюк С.К. Українська етнопсихологія. - Х.: ХНПУ ім. Г. Сковороди, 2003. – С. 10-135.
18. Стефанюк С.К. Фактори соціалізації. – Х.: Крок, 2000. – С. 3-60.
19. Стефанюк С. На допомогу вчителю народознавства. - К.: ВІПОЛ, 1995. - С. 225-271.

Розділ ІУ. Ренесансна мовно-мовленнєва культура в Україні: соціально-політична полеміка

4.1. Способи ідеального, духовно-мовленнєвого етновіокремлення як ознаки ренесансної культури в Україні

Культура – це все, що створене руками й розумом людини у плині віків, а також спосіб суспільно-мовленнєвого виокремлення нації серед інших, що виражається у звичаях, віруваннях, правових взаєминах, мистецтві, фольклорі, ставленні до мови, праці, ближнього тощо.

Слово на ниві ренесансно мовно-мовленнєвої культури в Україні було творцем духовно-соціальної спільноти.

Основні особливості розвитку української культури наприкінці XV – початку XVII століття визначалися складною політичною ситуацією: поділ українських земель між Литвою, Польщею, Угорщиною, спустошливі напади татарських орд та ще й засилля лядської унії, що все разом призводило до політичного, національно-соціального, креативно-мовленнєвого гніту, нівеляції Віри.

Протидійними реакціями на рівні соціуму та передового просвітницького слова були козацькі повстання (одне з перших під керівництвом козацького отамана Мухи), меценатство на підтримку освіти, релігії (гетьманами, князями, братчиками), посилення ролі гетьманів-вождів, учених, просвітників, освітян, які постали на захист соціального здоров'я, своєї етноцивілізованості. Серед козацьких лідерів це гетьмани: К. Острозький, П. Лянцкоронський, Б. Глинський, М. Глинський, О. Дашкевич, Байда-Вишневецький, С. Наливайко, а також відомі отамани К. Косинський, С. Наливайко та інші ватажки. Це були високоосвічені особистості, які перебували в центрі захисту одного із вимірів суспільної культури – етнодуховності. Національна свідомість у цих обставинах настільки зросла, що українська нація, у протигагу названим проблемам, стала «ареною

продукції вищої культурності» у зрізах народної звичаєвості та обрядовості, освіти, просвіти, науки, мистецтва, релігійно-духовних презентацій, про що було наголошено у свій час М. Грушевським.

Комунікативне, просвітницько-трансляційне, інформаційно-освітнє мовлення стало необхідним фактором узгодження інтересів усіх верств населення; у результаті чого кожна родина вважала за честь виростити козака, який стане на захист етноінтересів.

У часи гетьманування О. Дашкевича українцям довелося зіштовхнутися ще з однією, крім вище названих (покатолічення, спустошливі наскоки татар під орудою хана Гирея), бідною. Після розпаду Золотої орди на два рукави (династія османів та московіти), з обох боків стали порушуватись українські кордони; вороги української нації стали активно проявляти загарбницький апетит. Тому гетьману О. Дашкевичу доводилося постійно й успішно відбивати первинні московітські зазіхання на чужі землі (московітам пощастило за Б. Хмельницького: у XVII столітті вони пригарбали омріяне, змінивши агресивні напади на пакт про мирне возз'єднання).

Історично-діяльнісна позиція козаків, що базувалась, крім оборони інтересів нації (див. козацьку Конституцію), на питаннях активізації особистого потенціалу людини-патріота, всеосяжно посилюючи увагу на регуляційно-комунікативну функцію мовлення (перекази, думи, приказки, прислів'я, історичні пісні, козацькі клятви-присяги), постійно конкретизували об'єднуючу сутність мовлення та мови як важливого етносоціального та культурно-удосконалюючого феномена (підтримували братські об'єднання, сприяли діяльності Слов'яно-Греко-Латинської Острозької академії (Острозької академії) та функціонуванні «Могиляки»; тут актуальними були і оборонний і релігійний, і культурний, і освітній, і науковий фронти. Формували, обстоювали історично - діяльнісну позицію козаків такі ренесансні гетьмани, як К. Острозький і його батько, Б.

Глинський, П. Лянцкоронський, М. Глинський, О. Дашкевич та родина Вишневецьких.

Якщо культурно-освітній фронт визначився яскравою ареною продукації вищої культурності в освіті та мистецтві (зокрема, освітянська, наукова, церковно-проповідницька, педагогічно-монологічна, театральнопропагандистська, полемічно-політична в різних освітньо-просвітніх закладах), то козацько-оборонний редут виокремився не тільки мужністю, але і креативом у демократичних правових установках, козацькій етико-естетичній основі розвою демократично-правової культури, оберігання науково-освітянського термінологічного українського слова; також тут набуває сили актуалізація системи духовно-моральних критеріїв, правових оцінок (закони козацької та лицарської честі, система клятв-присяг, див. далі) у ході виокремлення державно-рольових, сімейно-молодіжних взаємин.

Суспільно-правові відносини більшості українських міст керувались у XVI – на початку XVII століття Днями парламентської роботи козаків (чотири на рік), «Законами козацької честі», «Законами лицарської честі», Литовськими статутами, що спиралися на «Руську правду», Магдебурзьке право, Звичаєве право; однак польські феодалі, особливо після польсько-литовського сейму 1569 р. (Люблінська унія), намагалася посилити своє панування на більшій частині України, постійно нівелюючи правові здобутки української нації.

Ренесансний культурний фронт культивував слово, етноспілкування, етномолитву як провідну та необхідну потребу людини; козацьке етнопред'явлення визначалось у праві нації на ціннісно-демократичну самореалізацію особистості.

Ренесансно-освітня культура в Україні XV - початку XVII століття характеризується активною діяльністю різних типів навчальних закладів. Серед них слід назвати наукові заклади, діяльність яких спрямовувалася на осмислення та протидію соціально-політичним, релігійно-духовним поневірянням, захисту української культури від покатоличення, утвердження

рідної мови в церковній службі. Серед закладів, що утверджували українську культуру, зокрема мову, перш за все, слід назвати Острозьку культурно-наукову школу (ОКНШ), за що завдячуємо її меценату К. Острозькому та її науковому керівнику Г. Смотрицькому.

ОКНШ порушує актуальні питання того часу: нівелювання єзуїтами прав народу на пошанування своєї культури, зокрема, мови, віри, та протидії такій антидемократії. Острозька культурно-наукова школа разом з братством, як громадською організацією, та козацтвом наголошували на необхідності етично дієвої, небайдужо спрямованої позиції людини-патріота щодо захисту всього українського, активізуючи гідні людські якості: мужності, громадської активності, діяльності на благо рідної землі, турботи як про освіту, так і Віру. Спрямування цього руху покладалося на політику звичаєвого правового самовизначення щодо виокремлення етико-моральних основ, зокрема першопричини зла (порушення прав людини, народу, соціально-політичне нерівноправ'я, ідолопоклонство) та увагу до основ гуманістично-духовної та соціально-релігійної полеміки.

Розвиток загальної української культури XV– початку XVII століття стимулювався через освітньо-науковий напрям, що мав назву культурно-просвітницької полеміки. В основі полемізування, започаткованого ученими Острозької академії, виділяються питання уваги до духовно-історичного поступу, особливо мови, віри, що є результатом позитивної чи негативної діяльності кожного, а засібно видатних осіб, що відповідальні за продукування конкретних соціально-ідейних, гуманістичних цілей (це давньоруська традиція, започаткована Володимиром Мономахом та Ярославом Мудрим).

Поступ морально-етичної української культури XV– початку XVII століття характеризувався етично-духовним напрямом, що мав назву суспільно-релігійної позиції. Їй властива увага до формування освітянсько-просвітянської духовної платформи: «передового слова вченого книжника», «благочестивого мудроствовавання духовенства, спрямованого на захист

морально-правового самовизначення», «продукування суспільно-національної», науково-освітянської та гуманістичної думки (мета має відповідати внутрішнім переконанням, демократично-правовим ідеям та основам людинолюбства).

Розвиток демократично-правової української культури XIV століття, і аж до першої половини XVII століття спирався на консолідовано-громадський рух, що мав назву «громадсько-просвітницька та освітянська позиція», а також на православну концепцію морально-етичних установок. Успадковуючи надбання своїх дідів-прадідів, ренесансний українець базувався на правосвідомій думці, що не тільки хліб підтримує життя, але й Слово Боже, виробивши при цьому свій життєво-соціальний девіз: «Слово Боже — це зерно, що слід невпинно засівати, плекати та вживати Його (користуватись ним): так було при храмах, в освіті, просвіті, науці. книговидавництві, звичаях, традиціях, піснях, поетично-літературному слові тощо.

4.2. Слово людини-патріота українського Ренесансу

В основі національно-козацької, громадсько-просвітницької та освітянської позицій виокремлюється факт необхідності розвитку вітчизняної культури, процвітання якої залежить від дотримання християнського кодексу, неприйняття іноземного засилля, демонстрації конкретних взірців від патріотично-релігійних наставників на всіх рівнях соціально-духовного життя, а щонайбільше мови, віри, освіти, науки, уваги до вітчизняних лідерів. Очолювало громадсько-просвітницьку та освітянську позиції козацтво, духовенство, інтелігенція, громадсько-братський рух, представники мистецьких напрямів (музики, художники, носії високого слова) тощо.

Загалом, розвиток усіх чинників української культури XV– XVII століття характеризується презентацією неповторної людини, що уславлена козацькою героїкою, індивідуальним самовизначенням, патріотикою

релігійно-духовного спрямування, освітянсько-просвітянською діяльністю низки навчальних та наукових закладів (ОКНШ), пошуками шляхів протидії ординському та католицькому ярму, всезагальним духовним просвітництвом, створенням нової ідеології гуманістичного віровчення в осмисленні наслідків Кревської унії, а пізніше ще двох (Люблінської та Берестецької), започаткування епохальних основ гуманізму, що визначилось як доба Відродження, виокремлення засобів поширення гуманістичної культури через новий напрям в освітянсько-просвітянській культурі, зокрема полеміка, козацька педагогіка, друкарство, виокремлення нових функцій культури. Найактуальнішою характеристикою ренесансної культури було самоутвердження як особистості, так і нації у зрізах поваги до етнонадбань, розуміння важливості здобутків історико-соціальної дійсності у розвитку гуманістичної свідомості українця.

Креатив української культури XV століття, що має назву «Ранній Ренесанс», констатується новими підходами до функцій культури, де найактуальнішою є самореалізація кожного в ім'я моральних соціально-духовних вимог, а також розвитком релігійно-духовного й митецько-освітянського спрямування культури в Україні; це період просвітництва, містобудування (з виразно особливими баштовими укріпленнями), розвитку нових напрямів живопису, розквіту скульптури, поезії, пісні, різноманітних наукових напрямів, у тому числі мовних. Ключовими функціями культури періоду XIV– першої половини XVII століття, що називався періодом Ренесансу, або Відродження, були міжпоколінна спадкоємність (фактор естафети філософсько-просвітницької історичної дії), філософсько-поступальна культура (дає можливість вільно само реалізовуватися в ім'я власної мети та моральних соціально-духовних вимог), орієнтаційно світоглядна позиція (спрямована на можливість виокремитись в якості соціалізованої особистості), правоспрямовуюча психологія (що формує здатність зважувати, обдумувати, вибирати істину через самоусвідомлення, захищати своє право), розвиваючо-здатна спадкоємність (що коригує уміння

запобігати злу через осмислення та пізнання українсько-духовних набутоків). Дані соціально-функціональні позиції були актуалізовані українськими гуманістами: П. Русиним, Ю. Котермаком, а пізніше Г. Смотрицьким, З. Копистенським та іншими.

Культурно-просвітницький процес українського Ренесансу визначався креативною гуманізацією соціально-життєвих стосунків, що впливало на вияв творчості у всіх сферах діяльності: щонайбільше мови, віри, соціального лідерства, зародженням цивілізаційної політичної культури (яка характеризувалася певною системою уявлень про правовідносини в різних верствах населення, навіть малих соціальних груп (тобто національною більшістю), про владу, політику, народ, національні цінності й, нарешті, державні утворення. Це позначилося на освіті, просвіті, літературному процесі, правових відносинах, музикуванні, фольклорі, театральній самопрезентації, декоративно-прикладному процесі, зокрема, вишивці, гаптуванні, писанкарстві, розпису по дереву в обрядовій культурі. Усе разом презентувалось активною життєвою позицією, свідомими культурно-політичними вчинками на всіх соціальних рівнях.

Загалом ренесансний процес має ще назву Відродження, його пов'язують із періодом від XIV століття до перших десятиріч XVII. За своєю сутністю прогрес Відродження є культурою перехідної епохи від феодального ладу до капіталістичного. Творцями української ренесансної культури, що її культивували, були найрізноманітніші соціальні верстви (національна більшість), що не тільки увібрали в себе дідівські культурно-правові, освітньо-просвітні, етико-естетичні традиції Київської Русі, а й пропагували їх. Ідейною основою епохи був гуманізм: утвердження свободи, освіти, мови, віри, відповідальності за спадкоємність поколінь та гармонійний розквіт інших людських морально-етичних якостей, тобто оптимізація етнополітики (усепереможне відображення життєдіяльності всього суспільства, що впливало не тільки на кардинальні зміни всього життя

етносу, а й орієнтацію на демократичний вибір стилю та способу життя на майбутнє, що було підтверджено в бароковий період).

В Україні сповідувалось удосконалення усіх людських можливостей за подобою Бога, адже тут релігія не відкидалась, як у Європі: там вона була насильницько впроваджена, а в українців — посилено утверджувалась як основа удосконалення національних «дідівських» надбань; до такого процесу в Україні були причетні освітні, релігійні, наукові, козацько-державні (гетьмани, лицарі, старшина, козаки) та громадські організації. Етнокультура в епоху Відродження визначалася через спосіб буття людини та історичну реалізацію потреб суспільства; в основі поступу культури, як і в попередні століття (культура Київської Русі та Галицько-Волинської держави), була православна церква.

На духовно-релігійному житті українців як основному стилеві буття позначався певний європейський прогресивний поступ у науці та книгодрукуванні. У європейській культурі актуальним (прогресивним) був реформаторський рух, який вимагав реформ католицької церкви. Реформація в основному проявлялася в ідеології віровчень: лютеранство, кальвінізм тощо. Католицька церква, що дістала назву «контрреформації», виявлялась у діяльності Ордену єзуїтів і всіляко (на відміну від української православної церкви) не дозволяла змін у духовно-культурному поступі; тому серед найпоширеніших європейських ідей цього періоду (Відродження) були свобода релігійного вибору, піднесення громадянської гідності, спадкоємність поколінь, увага до проблем людини. Європейські ідеї (свобода релігійно-духовного вибору, піднесення громадянської гідності, право людини, спадкоємність поколінь); українці з радістю підтримали, адже їм також довелося протидіяти католицькій церкві, а отже, культивувати свій життєвий простір. До найпоширеніших українських ренесансних ідей слід віднести: задоволення етнокультурно-політичних потреб, демократично-правове та діяльнісне етножиттєзабезпечення; крім названого важливим було утвердження своєї православної Віри, оберігання дідівської Волі, творення

наукової термінології, поряд із розмовною рідною Мовою; православні українці разом із лютеранами, кальвістами та іншими протестантами, включаючи всі верстви населення, активно впроваджували ренесансне самоутвердження в різних сферах життя (виробничо-економічне, демократично-політичне, культурно-ідеологічне, соціально-побутове тощо).

Актуально-насущими ідеями українців періоду Відродження в українців були свобода вибору, спадкоємність поколінь, самоосвіта та піднесення громадянської гідності. Назване означало увагу до відповідальності, свідомої самокорекції, примноження моральних цінностей, внутрішньої культури та плідного самообмеження, а також здатності до розмірковування; а також враховування досвіду попередніх поколінь, уміння переборювати труднощі, орієнтуватися на кращі особистості нації (духовні, наукові, просвітянські, козацькі). Орієнтир на кращі особистості нації мав місце у кожному з чинників культури українського Ренесансу.

Виходячи з того, що однією з центральних характеристик розвитку етнокультури, а особливо науки, освіти, мови, релігійної етики, театральної справи, етноправа епохи Відродження в Україні було суспільне етносамоутвердження, то сказане визначало ренесансне буття (людські інтереси) як протидію іноземному поневоленню та намагання позбутися «кайданів» покатоличення (активність у пошукові шляхів, здатних задовольнити людські потреби і не тільки, вияв громадянської самоспонуки до витворення демократично-правових узагальнено-спільних людських інтересів).

Демократична українська людність (різні громадські утворення), усі її прогресивні національні кола намагалися поставити свої власні духовні цінності на службу рідній землі (країні), зміцненню етнокультурного непоборного духу народу та його вольових зусиль для боротьби проти національного гніту: тобто, вирішувати питання духовного порядку самостійно й відповідально на своїй землі. Особливо вагомий унесок було зроблено таким громадським утворенням, як братства, освітянсько-

просвітянська інтелігенція, наукові об'єднання, духовенство, козацтво, старшина у захисті й примноженні національних надбань: Віри, Мови, правової демократії (задоволення людських потреб безпосередньо).

Критерії «духовного порядку на своїй землі» були своєрідною морально-етичною концепцією часу, які базувалися на низці ренесансних етноїдей всезагального значення: плекання національного ідеалу, оберігання національних реліквій, виокремлення тези про творення добра (множення добра через протидію злу), шанобливе ставлення до навколишнього, поступ демократизму, соціальної взаємодії, гармонія особистісного і спільного, пошуки шляхів до соціальної справедливості, увага до прав людини, осмислення рідної мови та образу національного героя як умови громадянської самовизначеності, громадянської культури, вияв гідності, добродійства, діяльної позиції на ниві лицарства й меценатства. Названа концептуальна ренесансна цілісність легко прочитується у звичаях, традиціях, театральних шкільних дійствах, піснях народу, думках кобзарів, педагогічно-виховній полеміці науковців та громадсько-духовних діячів, дидактиці написаних посібників, енциклопедій, у духовно-етичних виданнях, демократичних позиціях козацтва та Членів Братств.

Питання розвитку «духовного порядку на своїй землі» – важливий напрям розвитку ренесансної культури в Україні, що корегувався різними соціальним прошарком суспільства; це були лідери з рядів інтелігенції, аристократії та козацтва, що постійно займалися духовно-просвітницькою працею: викладачі, представники друкарської справи, перекладачі, духовенство, письменники, полемісти, учені, Братчики, козацька верхівка, князі, митці тощо. Важливо, що вони не лише сприяли поширенню культури в суспільстві, а й тому, що в стосунках між ними був відсутній внутрішній антагонізм. Загострене почуття справедливості та волі стимулювало в них здатність володіти культурою аналізу соціально-політичних процесів, поєднаних з прогресивною (для того часу) інтелектуальною діяльністю та високою презентацією морально-політичних, суспільно-духовних норм.

Процес утвердження «духовного порядку на своїй землі» полягав у інтеграційному соціально-духовному об'єднанні частин різних масштабних елементів, що раніше були однорідними: особливим тут була увага до всього ідеального. Ідеальне, звичайно, мало свої витoki. Це самоутверджуюча Любов до всього, створеного Богом. Розвиток такої ідеї мав місце в освіті, науці, музиці, архітектурі, живописі, релігійних традиціях, що продукувало в своїй структурі норматив для наслідування; у зрізах релігійної самоосвіти та моральної самовизначеності були Мова, Віра та Воля.

4.3. Мова – основа українського діяльного самовизначення всіх соціально-духовних протистоянь ренесансного часу

Увага до рідної мови ренесансного періоду сприяла плеканню громадянського духу, виховуючи лідерів-патріотів на рівні всіх суспільних взаємин (адже у цей час процвітають усі форми покатоличення, у тому числі навчання на польській мові).

Освітнянська, наукова, козацька етико-естетична основа розвою культури українського слова набирала все високих обертів у період Ренесансу, тут конкретизується національне становлення науки, мови, завдячуючи патріотичним зусиллям учених ОКНШ. Титани українського Ренесансу: Г. Смотрицький, Никифор Грек, І. Вишенський, К. Бронський, Клірик Острозький, І. Копинський, О. Митура, Є. Плетенецький - були духовними зразками-наставниками у пропаганді ідей поступу демократизму, справедливості, прав народу, новітніх наукових напрямів, умов задоволення провідних потреб людини, чому сприяв розвиток друкарської справи.

Видавничо-просвітницька та освітньо-наукова діяльність ренесансного періоду процвітала: зароджується українське мовознавство (батько та син Смотрицькі), здійснюються чисельні переклади (Никифор Грек, Н.-П. Кантакузен, Д. Наливайко), поширюється сатирична публіцистика (Г. Смотрицький, Клірик Острозький, Д. Наливайко). Розвивається богослов'я

(Христофор Філалет), історико-правова думка (В. Суразький), педагогіка, полемічна педагогіка (І. Вишенський, Г. Смотрицький, Клірик Острозький), ораторство (І. Вишенський), етика (З. Копистенський, І. Вишенський), літературознавство (А. Римша), основи логіки (Г. Смотрицький), основи філософії (Никифор Грек). Вищий освітній заклад ренесансного періоду (Острозька академія) продукував як появу наукової еліти, так і культуру наукової праці, що надалі стала процвітати у стінах барокової «Могиляки». Зі стін Острозької академії вийшли відомі мовознавці, педагоги, філософи, культурологи, державні й церковні діячі, гуманісти. Викладачі Острозької академії прославили українську науку й культуру, поповнюючи просвітницькі ряди національно-прогресивного руху новими іменами: М. Смотрицький, І. Копинський, П. Конашевич, Й. Княгиницький, Г. Дорофієвич та інші.

Новітній етичний дух Ренесансу характеризується в українській культурі через видані чисельні наукові, духовні та літературно-художні дидактичні книги пізнавального, релігійного, дидактичного, наукового ґатунку, що видавались у Львові, Дермані, Острозькій науково-культурній школі, в яких живе народна українська мова, український пульс демократизму. Питання розвитку «духовного порядку на своїй землі» – означало увагу до всього ідеального: ідеальне, звичайно, мало свої витoki, це самоутверджуючо-пропагандистська Любов до всього, створеного Богом: до рідної мови, до своїх святих, до козаків-героїв, до лідерів-патріотів із середовища князів, до інтелігенції, просвітників, учених, громадських діячів (членів братств). Розвиток такої ідеї мав місце в освіті, мові, мовленні, науці, музиці, архітектурі, живописі, релігійних та козацьких традиціях. Український Ренесанс утверджував зміцнення єдності внутрішньої та зовнішньої духовної культури, яка закладена була за часів Київської Русі та визначала відповідальну дотичність до осмислення Дарів Духа Святого та передового слова українського патріота, якими були і Клим Смолятич, і митрополит Іларіон, і літописець Нестор та інші; передовий патріот українського Ренесансу забезпечував протяжність спадкоємності духовно-

моральної якості українця – відповідального добродійця, який має за честь самореалізуватися за подобою Божою.

Домінуючими критеріями «духовного порядку на своїй землі» було, як зазначалось, плекання національного ідеалу, оберігання національних реліквій, серед яких було уважливе ставлення до потреб людини, поступ демократизму та єдності продукування духовних та матеріальних надбань (де матеріальні цінності є засобом поступу до більш високої етноти), осмислення основ рідної мови та образу національного героя. Якщо європейці тільки почали приміряти до своєї демократії основи античності, то українці, починаючи від Кліма Смолятича, який у своїх працях демонстрував глибокий аналіз древньої літератури, зокрема філософські знання Аристотеля, Платона, Гомера, утверджували присутність духовно-етичної основи на кожному подиху як базису забезпечення високої якості духовного та фізичного зору: тобто, людинолюбного світобачення.

Завдяки спадкоємній культурі, що була закладена Климом Смолятичем, Іларіоном в древній українській етико-естетичній публіцистиці, античний елемент перейшов у культуру Галицько-Волинської держави та креативного процесу українського Ренесансу, а тому не зникав ніколи.

Книгодрукування в ренесансний період виокремило нову українську етико-естетичну ідеологію: конкретизація нових функцій культури та авангардне осмислення теорії та практики гуманізму в науці, педагогіці, філософії, богослов'ї, мистецтві тощо. Глибоку поважливість до «дідівської» православної Віри, етично-правової етики, демонструють не тільки «Пересопницьке Євангеліє», «Острозька Біблія», а й популярні «Учительні Євангелії», які, хоч і мали в основі канонічні біблійні тексти, але їхній виклад супроводжувався народно-розмовною лексикою, азами художньо-публіцистичного стилю, що було властивим для української мови того часу й характеризувало основну рису ренесансної української епохи.

Братчики, викладачі Словено-Греко-Латинської острозької академії та культурних інституцій, що існували при ній, взаємодіяли з широкими

колами громадськості: князями, ученими, духовенством, козацькою старшиною, рядовими козаками, а також друкарями, поширюючи освіту, просвіту, дидактично-науково актуалізуючи основи Віри, Волі, прав людини (сповідуючи основи справедливості, уваги до прав людини, осмислення основ рідної мови).

Освітянський, просвітянський, науково-культурний поступ був нерозривний з політикою культурного самовизначення періоду Ренесансу. Науково-культурний поступ зумовлювався політикою культурного самовизначення всього народу. Козацтво, громадські організації, духовенство, інтелігенція, учені, друкарі, князі були одностайні у відстоювання незалежності Церкви, Мови, демократично-духовної думки; одні, сприяючи всебічному розвиткові науки, розвивали етичні основи світорозуміння, інші привертали увагу до всебічного розуміння поняття «етносамоутвердження»; разом вони бачили Мову, Віру, Волю в основі дієвих засобів самопрезентації, самооновлення, самовдосконалення.

Українське самовизначення XV–XVII століття презентується освітянсько-просвітянською діяльністю низки навчальних та наукових закладів, пошуками шляхів протидії ординському та католицькому ярму, всезагальним духовним просвітництвом, козацькою педагогікою, друкарством, козацькою героїкою, індивідуальним самовизначенням релігійно-духовного спрямування, створенням нової суспільно-історичної полемічно-дидактичної практики, зокрема, розумінням соціально-політичних реалій, що актуалізувалося полемікою, домінуванням нової функції культури – гуманістичної. Найактуальнішою характеристикою ренесансної культури було самоутвердження як особистості, так і нації.

Назване означало увагу до відповідальності, свідомої самокорекції, примноження моральних цінностей, внутрішньої культури та гідного самообмеження, що спонукало до логічно-етичного розмірковування, врахування досвіду попередніх поколінь, уміння переборювати труднощі, орієнтуватися на значущі цінності нації.

Останні являли собою продукти людської діяльності: древня система регулювання соціальних взаємин засобами мови, релігії, родових, сімейно-споріднених, соціально-територіальних, соціальних звичаєво-демократичних норм. Значущі соціальні цінності було основою для діяльного етноспілкування соціальної спільноти, що не хотіла й не могла підпорядковуватись іноземному втручанню.

Завдяки значущим соціальним цінностям конкретизувалася моральна культура взаємин, освіта, наукові базові креативні процеси, етнофілософія демократичних взаємин у певній взаємодії. Взаємини між людьми розглядалися на рівні «духовного порядку на своїй землі» – тобто, в єдності моральних, правових та політичних аспектів. Домінантним тут була увага до всього ідеального та небайдужого, що було надбано «дідівською культурою» (так тоді називались попередні надбання предків).

4.4. Форми та засоби розвитку української мови в ренесансний період

Мова, мовлення, розвивались активно завдяки розвитку інституції громадсько-соціальних, освітньо-наукових наставників, зокрема, це міське ораторство спудеїв, полеміка викладачів та богословів, козацькі та братські просвітні презентації. Мова, молитва епохи Відродження в Україні були фактором узгодження інтересів усіх соціальних груп та базисом духовного благочестя вчинків та етнокреативу. Розвиток такої соціальної позиції мав місце в освіті, науці, музиці, архітектурі, живописі, поетичній та фольклорній мові, літературно-науковому, звичаєвому мовленні, релігійних традиціях, що виокремлювало в своїй структурі діалоговий норматив для наслідування; у зрізах релігійної самоосвіти та моральної самовизначеності були Віра та Воля. Розглядаючи релігійно-етичну культуру як регулятивно-домінуючу, соціально-нормативну базу для етносамовдосконалення реальних естетично-гуманних стосунків, можна її визначити як стимул і для мовленнєво-митецького розвою, і для залучення широких кіл населення до участі в

оберіганні всього кращого. Доказом для сказаного можна розглядати взаємодію людей різних соціальних прошарків, різного віку у звичаєвій традиційній релігійній культурі як способу виявитись в якості Творця, самореалізувавшись через створення колядок, діалогів у релігійному театрі, ораторстві спудеїв, полеміки викладачів та богословів, презентації декоративно-прикладної культури в обрядових дійствах (вишиванки, витинанки, писанки, різноманітне плетіння тощо), даючи повсякчас можливість формувати сумлінну людину, яка, згідно із законами козацької честі та релігійно-соціальної норми, несе звання людини-творця, перебуваючи в постійному стані катарсисної активності, креативної діяльності.

Завдяки біблійним обов'язкам християнина, за підтримки козацтва, Членів Братств, що діяли ще від часів Київської Русі при храмах, непорушно діють на українських землях дні посту як основа підготовки до Різдва, Великодня, Трійці, Петра й Павла, Покрови, коли повсюдно застосовується культура взаємовибачення. Повагою користуються свята, які навчають уваги до прав дітей: Пилипівка, Введення, Миколая, Святого Вечора, де на рівні сімейного, родового спілкування корегуються етично-совісні взаємини засобом звертання, приказки, загадки, прислів'я.

Традиційно-звичаєва обрядова культура була спрямована у своїй сутності на удосконалення людської довершеності: дівочої цноти, жіночої золоторукості, дитячої вдячливості, осмислення обов'язків християнина, вірність Вітчизні – центральні поняття в козацько-звичаєвій ренесансній культурі. Дні діалогового переосмислення добра, краси, любові, сімейної злагоди передбачались у такі християнські свята, як Введення, Святий Вечір, Миколая, Різдво, Благовіщення, Варвари, Віри, Надії і Любові, Михайла, Покрови. У переліку маємо лише релігійні свята; вдумуючись у сутність їх чи хоча б у назви, не можна стверджувати, що це зовсім незнайомі свята, що вони вперше на слуху; отже, їхня патріотично-мовленнєва дієвість мала місце на Україні, і не лише тривала у просторі як увага до досконалості, а й як така,

що визначена часом, народною мудрістю і є корекційно-необхідною для правових соціальних взаємин. Таких дійств у козацькій звичаєвій мудрості дуже багато: вони є умовою залучення кожного до власне особистісного виявлення в ролі людини-творця, де мовленнєва, фольклорна, риторична, ораторська культура була ключовою. Уся культурологічно-патріотична діяльність загалом була базована на релігійні основі.

Мова ренесансного періоду визначала особливу потребу в спілкуванні з іншими: на такій позиції стояли Братства, педагоги, просвітяни, духовенство, козацька звичаєва культура. Спілкування було тут і умовою креативної церковно-виховної спадкоємності, і свідомо обраною громадсько-регулюючою нормативно-звичаєвою практикою, і сімейно-родовою етико-виховною культурою.

Християнська звичаєва культура презентувала яскраве духовне явище благочестя вчинків, благодаті душі й була фактором запобігання роздвоєності у вчинках людини, що фіксувалося мовленням через слово Боже. Етико-спадкоємної правосвідомої поведінки тут регулярно навчалась молодь, переймаючи досвід козацько-релігійних основ та мораль з дієвих традицій, що орієнтували на Слово Боже; свята Пилипівки, Андрія, Миколая, Стрітєння, Сорока Святих, Михайла, Петра й Павла, Покрови спонукали не порушувати Заповіді Божі, а зміст обрядової культури коригував нормативно-теоретичне, отримане у храмі, на дієву життєву практику, в основі чого були і сімейні засоби самовиховання і козацькі спадкоємні орієнтири, серед них повчальні пісні, думи, перекази про гідних людей нації.

Слово Боже у звичаєвій культурі подавало орієнтир людині щодо її призначення; тому кожен знав важливі християнські повчання, зокрема: «виправданий за словами своїми будеш, але й осуджений станеш за тією ж міркою» (Мф.12, 36). Кожне релігійне свято через храм та поза храмову діяльність утверджувало свою національну спадкоємну культуру, чим протидіяло покатоличенню молоді. Традиційні релігійні храмові дійства наголошували, що слово, виходячи з уст, є й окрасою, й адвокатом, і

мерзенністю, й суддею. Отже, слово козацького люду, що постав проти польської експансії, мало керуватися християнською мудрістю, яку можна отримати під час богослужіння, читання Слова Божого, читання молитви, звертання до Пресвятої Трійці; адже, як гласили обрядові дійства, дарами будеш наділений від Духа Святого, отримавши за своє самоусвідомлення від Нього слово Мудрості (такими святами козаки визнавали: Пилипа, Введення, Варвари, Сави, Миколая, Андрія, Олекси, а особливо – Петра та Павла). Так, на свято Пилипа, Введення, Варвари, Сави, Миколая реалізувалися такі морально-етикетні біблійні настанови: «Нецензурні слова, осуд, обмови, насмішки не допустимі» (Єф. 5:4). «Ніяке гниле слово нехай не виходить із уст ваших» (Єф. 4:29-32). Тільки добре й наставляюче слово виходить із уст, щоб воно несло благість для слухаючого (Єф.4:30). Усіляке роздратування, злоба, гнів, крики, нецензурні слова, зі злістю вимовлені, нехай будуть віддалені від вас (Єф.4:31-32). Релігійні традиції попереджали тому, як запобігти гріховності, як не допустити того, щоб власний язик не став інструментом зла чи гріха. Духовне слово мало місце і у храмі, і у домівках, і у звичаєвому праві, воно було коригуючим механізмом протидії правопорушенням: чому успішно сприяли виховно-просвітницькі театри Членів Братств при храмах. Активізація слова відбувалася завдяки релігійним святам, побутуванню численних релігійних переказів, виокремленню основних символів козацтва, формуванню уявлень про норми християнських взаємин та основних правил патріотичної поведінки, що їх сповідували Братчики, духовні публіцисти, письменники, учені Острозької академії.

Християнська ренесансна мораль орієтувала на гідну поведінку кожного індивіда в напрямі дотримання Заповідей Божих та Заповідей Блаженства, які розшифровувалися змістом релігійних свят, релігійною обрядовістю, козацькими символами (Архангел Михайло, Чудотворець Миколай, Матінка Покрова) та Словом Божим. До змісту виховної релігійної обрядовості належала правова культура взаємин у родині (традиції свят: Пилипівки, Введення, Миколая, Святого Вечора, Софії тощо), соціальні

норми, які регулювали підготовку українців до проведення Різдва, Великодня, Трійці, Покрови, стимулювали активізацію мовленнєвої культури (на Пилипа використовувалися загадки, перекази про регіональних героїв, діалоги про страви, що готують до посту, про вишивку; на Введення проходили бесіди про вишивку, молитовність, культуру взаємовибачення, козацькі звичаї, надбання кобзарів; на Варвари відбувалося міжродове спілкування, між груповий діалог про джур, ігри про секрети приготування вареників, розпис по дереву та мальовках; на Миколая йшлося про морські походи козаків, про гідну поведінку, про основні символи козацтва тощо.

Серед основних дієвих та спадкоємних до сьогодні символів козацтва, які стимулювали й стимулюють до комунікативно-обрядової діяльності були Матінка-Покрова (незнищеність гідного козацького роду), Архістратег Михайло (перемога над злом), Микола Чудотворець (доброчинство та меценатство, а також непереможність у морських походах). Символи у звичайній культурі (за допомогою діалогів, фольклору, риторики, переказів) були міжродовим механізмом поваги до патріотів, захисників своєї культури, утвердженням мови.

Релігійні перекази – також дієвий засіб дотримання Слова Божого. Найпоширеніший з них є про Божу Матір, яка є коректором взаємостосунків індивідів у сім'ї. На її прикладі козацтво навчало взаємоповаги та діалогової культури із матір'ю, сестрою, дівчиною, жінкою, виховувало повагу до матері, жінки, дівчини. Божа Матір, рідна матуся були оберегами життя. Слід наголосити, що й понині важливими сімейно-громадськими святами, які коригують поведінку батьків, громади, кожної людини незалежно від її соціальних функцій, є такі релігійні свята, як: Введення Марії у храм, Святий Вечір, Різдво, Благовіщення, Покрова та народні оповідання про суть духовних оберегів.

Свято Введення Марії у храм має систему фольклорно-традиційних дійств, що виявляють правові вимоги до кожного індивіда різного віку та статі й орієнтують на обов'язки батьків. Різдво та Святий Вечір (засобами

колядок, передколядок, післяколядок, різдвяних віршів) визначають поведінку родини, далеких родичів, хрещених батьків, сусідів щодо виховання дітей та поваги до материнства; Благовіщення (засобом діалогового спостереження та саморегуляції) аналізує відповідальну поведінку дівчини; Покрова (величезним пластом фольклорних цінностей) представляє морально-етичні ціннісні особливості стилю поведінки, уваги до жінки-матері як берегині та продовжувачки роду людського.

Враховуючи природну інтегрованість лексичного компонента до обрядової структури мовної складової комунікативної діяльності, де остання передбачала навички та вміння, необхідні для розуміння основ діалогу та генерування власної моделі мовної поведінки, молоді люди навчалися, адекватно меті та ситуації, активного рівня спілкування в обрядовій культурі. Християнська звичаєва культура викликала потребу розуміння способів зв'язку слів, речень у повідомленнях, навичок і вмінь аналізу почутого й бути готовим до відповіді, власне конкретизації певного рівня комунікативної обізнаності, тобто вмінь мовного спілкування відповідно до різних сфер і ситуації мовлення.

Мовленнєва успадкованість у християнських звичаях та традиціях релігійної та моральної норм були тим сприятливим ґрунтом, який допомагав людині в самопізнанні, мовленнєвому самовдосконаленні, громадянському самовизначенні, всебічному креативному саморозвиткові, орієнтації на книжну мову, її збагаченні.

Книжна мова також ставала інструментом не тільки сприйняття нормативності, а й філософської Істини, створювала підстави для обстоювання її (Істини).

Якщо культура Галицько-Волинської держави характеризується таким загальним принципом художнього освоєння дійсності, як бачення в кожній людині потенційно-креативного митця, то в добу українського Ренесансу домінує принцип осмислювати дійсність не тільки через уміння бачити, а й насолоджуватися (вражатися) побаченим: відчувати буттєву різноманітність

життя, передаючи цю почуттєвість через культурно креативні витвори та всі види мистецтва, у тому числі мовленнєве. В епоху українського Ренесансу діяв принцип «соціального розуміння спілкування», підтримуваний меценатами, козаками, братствами, закріплений у якості морально-етичних норм.

Завдяки глибоким громадянським почуванням Членів Братств (ті громадсько-духовні громади, що діяли при храмах від часів Київської Русі), Братчиків (новітні просвітньо-правові організації, що засновували школи, друкарні, народні просвітницькі театри, займались волонтерською та правовою діяльністю), козаків (що відкривали січові, полкові школи, утверджували меценатську культуру), поширеній духовно-патріотичній етнопропаганді учених, духовенства, викладачів, епоха українського Ренесансу породила чимало меценатів та патріотів у середовищі духовенства, освітян, літераторів, педагогів, філософів, видавців, козацької старшини, громадських активістів. Завдяки їм народ, соціум етично-естетично, мистецьки-мовленнєво насолоджувався та вражався діяннями своїх соціально-патріотичних лідерів, множачи для майбутнього буттєву різноманітність патріотичного самовираження.

Духовно-патріотична етнопропаганда в соціально-культурній площині нарощування духовно-патріотичного самоосмислення – це ті ціннісні основи, що єднають давню етнолітературу, різноманітне етномистецтво, мовленнєву організацію сімейного та соціального етично-поведінкового середовища з козацьким духом.

У соціально-культурній площині українського Ренесансу, у час, коли єзуїти намагалися нівелювати права українського народу, Острозька культурно-наукова школа (ОКНШ) разом з братствами та козацтвом виокремили необхідність етично-дієвої, небайдужо-спрямованої позиції людини-патріота через активізацію гідних людських якостей: мужності, громадської активності, діяльності на благо рідної землі, турботи про освітянський процес, удосконалення церковної культур, мови, мовлення,

Віри. Спрямування цього руху покладалося на дієво-поширену політику звичаєво-правового самовизначення щодо виокремлення етико-моральних основ, зокрема, першопричини зла (порушення прав людини, народу, соціально-політичне нерівноправ'я, ідолопоклонство) та увагу до основ гуманістичної та соціальної полеміки. Власне передові діячі Острозької культурно-наукової школи запровадили у соціально-політичне життя термін «соціально-духовна полеміка».

4.5. Комунікативна культура та освіта епохи українського Ренесансу

Соціально-духовна мовленнєва необхідність вимагала високого рівня комунікативної компетенції на шляху протидії покатоличення. Слово, а особливо мовленнєві (комунікативні) навички та вміння, які, у свою чергу, орієнтували на оволодіння певними мовними навичками та патріотичними здатностями в усіх видах мовленнєвої діяльності, було провідним компонентом цього напрямку. До слова сказати, що патріотичні здатності та соціально-духовна полеміка були як нерозривні, так і ключовими характеристиками Братчиків, козаків, спудеїв, викладачів, учених ОКНШ (Острозької культурної наукової школи, заснованої до утворення Острозької академії), духовенства, друкарів, князів, митців періоду Ренесансу. Власне патріотичні настрої стимулювали практичні кроки протидію національному засиллю.

Залученню до процесу соціально-духовної полеміки всіх верств населення сприяли політичні обставини. Духовенство, братства, князі, інтелігенція, Острозька культурно-наукова школа, викладачі, козаки, козацька старшина вимушені були стати на захист своєї Мови, Віри, Волі, вітчизняних культурних надбань; це була патріотично-культурна потреба часу, яка постала проти загрози покатоличення (нівеляції Віри, Мови, освіти, звичаїв, традицій тощо, на що зазіхали поляки). Соціально-духовній полеміці

був характерний художньо-публіцистичний, ораторський, кобзарсько-релігійний, педагогічно-виховний, науково-обґрунтований стиль, що є достатньо-науковим та літературним досягнення українців (у зрізах різних можливих напрямів йшли пошуки етносамоідентифікацій, чому найбільше сприяли і козаки, і князі, і громадські організації (Члени Братств, Братчики) й інтелігенція). Поява полеміки відповідала потребам часу: утвердження богослужіння на рідній, народній мові, видавництва світської, освітньої, наукової та релігійної літератури, піднесення людської духовності, наявність чіткого переходу від розвитку патріотичних почуттів, до практично-рішучих дій, активізації етнодемократично правових процесів (про що розкажемо далі).

Потреба – основна рушійна сила самовдосконалення людини, набуваючи цілеспрямованості. Українська ренесансна потреба полягала у захисті етнонадбань проти покатоличення, викарбовуючи (у часі) свою духовно-соціальну визначеність для наступних поколінь (що можна прослідкувати нині на патріотичних вчинках українських волонтерів та добровольців). Полемічна діяльність визначала особливу вагу щодо духовного та патріотичного самовизначення. Оскільки потреба протидії злу ставала мотивом полемічної діяльності, то спонукала до неї все ширші кола населення, особливо тут активними ставали і викладачі, і науковці, і студенти (спудеї), і Братчики, і князі, і козацька старшина.

Джерелом комунікативної діяльності студентів (в усіх її проявах) була патріотично-комунікативна необхідність (потреба) в міжіндивідуальному, міжгруповому спілкуванні, яка (потреба) корегувалася та удосконалювалася в більш широких соціальних контактах (за межами студентського життя). Спудеї, спираючись на основи політичних і правових документів античності, твори кращих античних ораторів, особливо Демосфена, листи духовних отців церкви, готували спеціальні виступи на площах міста, де мова йшла про права та демократію. Викладачі допомагали та стимулювали пориви студентів, які намагались успішно втілювати в життя соціально-

культурологічні, політично-правові задуми, чим удосконалювали свою професійну майстерність (документи свідчать, що випускники Острозького колегіуму, пізніше Острозької академії були затребувані європейцями у якості ораторів у судових справах).

Концепція демократичного етносамовизначення життя української ренесансної людини, соціальних взаємин (де етнокультура стояла на межі повного поневолення), структурувалася єдністю громадського життя; особлива вага в цьому питанні надавалося козацтву та Членам Братств, що з часом, стали зватися народом ніжним словом Братчики, які спів діяли з козацькою патріотично-оптимістичною позицією, що визначалось як політична самоактуалізація життя народу.

У зрізах діапазону запитів Братчиків широко виокремлюється освіта та просвіта, які удосконалювали мову та мовлення в судах, релігійних святах, релігійних традиціях як способу захисту своєї культури, зокрема інструментів самовизначення Мови, Віри, Волі. Зброєю братчиків були як увага до знань, демонстрація конкретних взірців освітянсько-просвітянської позиції, так і статутно-правова діяльність, спрямована на громадянське самовизначення кожної людини. Останню позицію, а також сповідування наукової соціально-політичної актуалізації серед передових верств населення пошановували науковці й викладачі Острозької культурно наукової школи, духовенство.

Протидія національному гніту появлялася також з боку гетьманства, старшини. Члени братств, Братчики були в цій святій боротьбі не одні. Допомогали їм видатні титани українського Ренесансу: Г. Смотрицький, Никифор Грек, І. Вишенський, К. Бронський, Клірик Острозький, І. Копинський, О. Митура, Є. Плетенецький, які на рівні наукової позиції обстоювали основи етнокультури, у тому числі Мови. Г. Смотрицький, обстоюючи наукові основи мови (був першим теоретиком української мови, передавши свої знання синові – М. Смотрицькому, одному з ректорів Києво-Могилянської академії («Могиляки»), також основоположнику основ української граматики), сповідував думку, що мова –

інструмент самокорекції народу, формуючий елемент громадянської думки, популяризатор надбань предків (нації).

Соціально-політична актуалізація життя українців набирала високих обертів у період Ренесансу, тут конкретизується національне становлення науки, завдячуючи патріотичним зусиллям учених ОКНШ.

Завдяки зусиллям братств, спрямованих на співдію духовенства, козацтва, учених ОКНШ, народ відчув свою людську гідність та готовність до боротьби проти національного гніту - обстоювання етнонадбань. Разом із братчиками співпрацювало козацтво.

Козацька старшина також активно утверджувала Віру, Мову, наголошуючи на виокремленні своєї національної гідності через любов до Бога, рідної землі та досвіду «дідів». Братчики, козацтво, учені ОКНШ закликали до протидії соціальній несправедливості засобами переказів, фольклору, обрядових діалогів, дум. Старий і малий, поширюючи козацьку та дідівську славу, ставали на шлях самосвідомої боротьби за утвердження національних надбань, ідучи до лав козацтва.

Інтелігенція, гетьмани, передові князі (Острозькі, Вишневецькі, Глинські та інші) власним прикладом утверджували поступ до свободи через захист національних прав, етнокультури засобом поезії.

Для підтримки братств та подальшого поступу національного самоутвердження засобом літературних, мовотворчих та перекладних надбань багато зробили ренесансні українські учені-гуманісти: Г. Смотрицький, Ю. Рогатинець, І. Вишенський, З. Копистенський, Х. Філалет, Л. Зизаній та інші. У цей період для повернення населення до своєї Віри поширюється переклад «на простій народній мові» «Євангеліє» В. Тепинського, «Новий заповіт» В. Негалевського, «Пересопницьке Євангеліє»; були тут і так звані учительні Євангелії, а що найголовніше – то це «Острозька Біблія»; названі видання були величезним помічником у формуванні самосвідомості українця. В. Тепинський, вважав, що мова є основою для свідомого сприйняття Істини, засвоєння повчальних та

навчальних дисциплін, індивідуальною окрасою. З часом учені-гуманісти, співпрацюючи з Братчиками, поширюють ідею про залежність прогресу суспільного розвитку від освіти, просвіти та науки; таку позицію науково обґрунтували М. Смотрицький, І. Борецький, С. Зизаній (пізніше П. Могила, І. Гізель) та інші учені-просвітники цієї та наступних епох. Названа ідея (взаємозалежність культурно-наукового прогресу з суспільним розвитком) набирає сили в 1620 р., коли за допомогою козацтва відновлюються митрополія, набирає нового звучання православна ієрархія, яка утверджує рідну мову, національних святих та героїв, як спосіб уваги до етноідеального, утворюється базис нового вищого навчального закладу у Києві.

Мова – основа українського ренесансного діяльного самовизначення всіх вищеназваних соціально-духовних протистоянь. Увага до шляхів використання мови – складові питання ренесансної доби. Цим питанням опікується, крім братств, козацтва ще і духовенство, яке тільки рідною мовою службу в храмі править, а також упроваджує навчання рідною мовою, зокрема у виші під назвою Словено-Греко-Латинська острозька академія. Викладання навчальних дисциплін рідною мовою в названому вищому учбовому закладі запроваджувалося поряд із грецькою, латинською. Рідною мовою відбувається творчий процес розробки наукових посібників; академію засновують козацькі полководці Костянтин та Василь Острозькі в такій послідовності: Острозька культурно-наукова школа, Острозький колегіум, Словено-Греко-Латинська острозька академія. Служіння у храмах теж запроваджується тільки рідною мовою; виокремлювалися питання уваги до національних святих та пошанування їх на літургійній службі в церкві. Усе вище назване та розквіт вищої школи – ключові питання, що їх породила ренесансна культура, а всезагально-творчо реалізовували козацтво, Братчики, духовенство, князі, інтелігенція.

Культура ренесансної доби – джерело появи низки духовних світил у науці та церкві (серед таких світил варто виділити І. Вишенського, який наголошував, що мова здатна корегувати сучасне, змінювати майбутнє); вона

визначала рівні загартування духовної етнопедагогічної системи та спрямовувала віру нації на високу реалізацію поставленої мети; конкретизувала основи правового виховання та презентувала факти будівництва без числа церков, монастирів, множення культури ораторів, полемістів, викладання основ риторичної культури.

Школа відкритого типу при Острозькому колегіумі, крім розробки навчальних дисциплін рідною мовою, заохочує студентів до громадської самопрезентації, заходами такого самовизначення було спонукання до риторичного виголошування античних творів прямо на міських площах, що було школою самоактуалізації та просвіти передових кіл населення. Названа традиція (Школа відкритого типу) сприяла також вирощуванню власних ораторів, логіків, полемістів, у яких були зацікавлені і храми, й інші соціальні інституції, про що йдеться в документах тих часів. Отож, братства, козацтво, Острозька культурно-наукова школа, а також Словено-Греко-Латинська острозька академія закладали основи не тільки для удосконалення мовно-мовленнєвої культури, а спрямовували молоду людину до соціалізації. Згадувана нами Острозька культурно-наукова школа, відкрита при Острозькому колегіумі, об'єднавши вчених світу, інтерпретує та пропагує до вивчення твори античних гуманістів, погляди «отців Церкви», листування прогресивних мислителів того часу, а також перші видавничі проекти Європи (адже має свою друкарню, розробляє авторські та колективні друкарські проекти).

Щодо *навчального процесу*, то тут студентів навчають одночасно володіти трьома мовами. Метою осмислення основних морально-етичних основ буття була увага до реалізації категорії «правди», утвердження базису прав людини на античних етично-правових постулатах та козацькій героїці (див. біографію П. Сагайдачного).

Братські школи не відстають від діяльності ОКНШ, їхнє особливе завдання полягало в підготовці кваліфікованих регентів, співаків, учителів музики, друкарів, переписувачів музичної літератури (зберігся реєстр нот

бібліотеки Луцького братства, де міститься 300 партійних творів, що їх уклали 10 авторів). Культура братського руху у своєму креативному розвитку спрямовувалася на розвиток основ гуманістичної взаємодії людини та суспільства, Бога та кожної душі, виокремлення ключових питань у формуванні здатності людини жити гармонійно з Природою та оберігати етнонаціональне (про що свідчать розроблені братчиками обрядово-релігійні свята, наповнені численними діалогами, що надалі стали народними театрами, основою для вертепних театрів та базисом для шкільних театрів періоду Бароко); братські школи дбали одночасно про душу та тіло (любити в однаковій мірі Бога й землю, на якій Бог дозволив народитися). Братчики мали право, згідно з розробленим ними Статутом, притягати до відповідальності як єзуїтських священників, так і мирських людей за духовне безчестя та моральне безчинство на території України: притягнення до відповідальності базувалося на полеміці, риторичі, правовому ораторстві. Діяльність братств (зразковий приклад діяльності меценатської й волонтерської громадської діяльності) на українських землях давала підстави твердити, що їх боротьба проти духовного та освітнього засилля у громадському та культурному житті народу була одним із напрямів культурно-просвітницької та освітянської реформації в Україні. Боротьба Членів Братств та Братчиків за духовні права витворила демократичні зразки «громадського міського самоврядування», що були незалежні від Речі Посполитої та вміло протидіяли заборонам православним брати участь у діяльності магістрату. Братства дуже дбали про освіту всього люду, множили в себе не тільки школи, а й друкарні, їхні члени ходили з християнськими надбаннями та духовною літературою в народ (по селах і містах) із драматизацією традицій церковних свят: Різдво, Трійця, Великдень, Михайло, Миколай тощо (драматичні дійства братчиків дійшли до наших днів у якості народно-козацьких театрів). Найулюбленішими святами були дні Миколая і Святого Вечора; до них готували спеціальні тексти, пісні, співали колядки про Боголюдину, Богородицю, Вифліємську зірку. Братчики

вважали своїм завданням пошановану увагу до знань та наукової думки, вони активно співпрацювали з науковцями ОКНШ.

Видавнича діяльність була притаманна як братствам, так й ОКНШ, яка спрямовувалася на поліпшення навчального процесу: духовно-патріотичного, етико-естетичного виховання та вдосконалення мовно-мовленнєвої культури.

До факторів осмислення гуманно-мовленнєвої культури як основи самосвідомості українця, його мовленнєвої самовизначеності, основ виховного етноспадку звертаються педагоги К. Ставровецький, С. Зизаній, І. Вишенський.

Провідні діячі України ренесансного періоду докладали чимало зусиль для удосконалення викладання навчальних дисциплін рідною мовою (поряд із грецькою, латинською) як умови самопізнання та національного самовдосконалення. Рідною мовою відбувається творчий процес розробки наукових посібників в Острозькій культурно-науковій школі (ОКНШ), Острозькому колегіумі (інших 12-ти колегіумах), Словено-Греко-Латинській острозькій академії, братських, полкових, церковних, монастирських школах.

Козаки, Братчики, духовенство, князі, інтелігенція України висловлюють патріотичну позицію, що рідна мова сприяє плеканню громадянського духу, виховуючи цим самим бадьорість соціального креативу. Повсюдно в храмах запроваджується як служіння тільки рідною мовою, так і виокремлення питання уваги до національних святих та пошанування їх на літургійній службі, сімейному обговорюванні, у церкві та поза церквою. Усе назване вище породила ренесансна культура, а успішно творчо його реалізовували представники національних духовних наукових осередків.

Г. Смотрицький, І. Вишенський, Клірик Острозький, Д. Наливайко, Никифор Грек, Н. Парасхес-Кантакузен, А. Римша, М. Броневський, Т. Анич, К. Лукарис та багато інших науковців-педагогів, сповідуючи увагу до національних свят, національних святих (що було базисною справою усіх освітян й просвітників українського Ренесансу), запліднивши ренесансно-

освітянську думку новітніми науковими позиціями різних наукових дисциплін (богослов'я, перекладацька справа, педагогіка, етика, літературознавство, логіка, публіцистика, право, ораторство тощо), удосконалених в бароковий період З. Копистенським, П. Могилою, Й. Борецьким, зосередили освітньо-просвітню увагу на відчутті величі небайдужої людини до того, що її оточує, людини, яка створена за образом Божим (у Європі була зовсім інша думка: все так, але без Бога).

Наголосимо, що в католицькій Європі людина зовсім звільняється від католицьких догматів, протиставляючи їм 99 протестів (це справді були догмати, привнесені насильно). Українці ж, перейнявши православ'я ще за Київської Русі, на ґрунті релігії виробили основи митецької, освітянської, літературної, правової, наукової парадигми світосприйняття; таку позицію українська людина утверджувала до часу Розстріляного більшовиками Відродження. Увага до етнорелігійних свят домінує не тільки у Церкві, вона набирає нових обертів на рівні книговидавництва, новітньої педагогічної течії під назвою «полеміка».

Полемічні антипапські твори, що закликали берегти українську національну культуру, видають такі учені-гуманісти Острозької академії, як Г. Смотрицький та Клірик Василь Острозький.

Філарет Х. видає двома мовами «Апокрисис» (обсяг видання сягав 444 сторінки). Книги було написано з неабияким літературним та публіцистичним хистом.

Ці твори, як і праця З. Копистенського «Палінодія», визначають нерозривну комунікативність освітянсько-світської й релігійно-духовної культури, як основи креативного пізнання дійсності. Пізнавати світ, історію, зазначали вони, можна через вищі форми національного самовизначення, саморозвиток, самоідентифікацію, демонструючи любов до Вітчизни.

Спудеї Острозької академії позитивно реагували на своїх педагогів, вони також у віршованій формі славили освіту, науку й культуру, що

викладалась на латинській, грецькій та слов'янській основах, а також заперечували зазіхання католиків на українську культуру.

Учені Острозького культурного наукового осередку (школи) сприяли, щоб майбутні бакалаври довершено володіли українською мовою, з цією метою видали низку навчальних посібників рідною мовою й переклали досить багато навчальної літератури з грецької мови для потреб не лише навчального закладу міста Острога, але й навчальних закладів інших міст України. Мета посібників – протидіяти духовному засиллю, утверджувати звичаєве право, успадковувати «дідівський спадок», передаючи при цьому духовну почуттєвість через мистецтво любові до надбань Вітчизни (поняття «дідівський спадок» використовувався козаками К. Острозького, П. Лянцкоронського, а найчастіше підлеглими гетьманами Б. Глинського та О. Дашкевича, читаючи козацьку клятву-присягу).

На допомогу студентській самоактуалізації була представлена спеціальна дидактично-полемічна література. У 1574 р. з'являється «Апостол», а в 1578 р. – «Азбука» й «Буквар». Останні дві книги були видані в Словено-Греко-Латинській острозькій академії, що спонсорувалася козацьким гетьманом К. Острозьким. Навчально-духовна та дидактично-полемічна література стає відповіддю на політичні обставини того часу; її мета – формувати патріотів Вітчизни. Авторами дидактичних посібників були В. Суразький, К. Сакович, Клірик Острозький, Х. Філалет, Т. Михайлович, Д. Наливайко, О. Мотовило, А. Римша, С. Зизаній, Л. Зизаній, К. Ставровецький, К. Лукарис, Д. Раллі, Ф. Грек, Я. Лятос (список зазначених тут учених вибитий на кам'яній плиті в місті Острозі поблизу замку К. Острозького). Про високий рівень актуалізації навчального процесу говорить той факт, що зі стін Острозької академії вийшли відомі мовознавці, педагоги, філософи, культурологи, державні й церковні діячі, гуманісти (М. Смотрицький, І. Копинський, П. Конашевич, Й. Княгиницький, Г. Дорофієвич), які прославили українську науку й культуру, поповнюючи просвітницькі ряди національно-прогресивного руху.

Видавничо-просвітницька справа, спрямована на етично-патріотичні, духовно-естетичні норми, була також репрезентована українськими ренесансними гуманістами раннього періоду. У 1491 р. у Кракові займається видавничою справою (поряд із Ш. Фіолем) П. Русин, що філософськи обстоюючи ідеї необхідності освіти, науки, віртуозно цитуючи Вергілія, Овідія, Горація, Персія, доповнюючи античну спадщину елементами української духовно-публіцистичної культури князівської доби, сприяє поширенню гуманістичних ідей в Польщі, Хорватії, Угорщині, Україні, формуючи в українській молоді почуття національної гідності, патріотизму, підкреслюючи своїм, навмисно взятим прізвиськом, що він є українець-русин. Він видає твори, зокрема, поеми, а також перекладні праці освітянсько-гуманістичного спрямування кириличним шрифтом. Також особисто презентує видавництво книги слов'янською мовою під назвою «Часословець», де зазначає, що її призначення – підтримка українських навчальних закладів. У 1509 р. було також видано ренесансно-гуманістичні «Пісні» П. Русина, у збірці він презентує різноманітну тематику, але переважають у ній ренесансно-естетичні мотиви; повна назва книги «Пісні Павла Русина із Кросна»; невпинно відбиваючи глибоку повагу гуманіста до своєї Батьківщини (підкреслюючи своє етнічне коріння), виділяє для самоосмислення такі політологічно-правові поняття: «людська особистість», «звичаєве право», «цивілізована держава», «право на повноцінне життя», «свобода совісті», «людські чесноти», «книга – образ правди святої», «держава», «державне управління», «світлий розум правителя», «громадянин, повага до нього», «історичний процес, регулювання його».

Білорусько-український гуманіст Ф. Скорина у 1517 р. видає на церковнослов'янській мові «Псалтир», збірник молитов «Мала подорожня книжиця» та «Біблію» старокиївською мовою.

В українських школах аж до 1568 р., за аналогією до «Часословця», пропагуються перекладні історичні хроніки І. Малали, Г. Амартоли, Г. Сінкела; природознавчий «Фізіолог», космографія К. Індикоплава, початкова

логіка («Ізмарагд», «Золотий ланцюг»), тексти енциклопедичного характеру («Ізборник» князя Святослава). Аналізувалася «Руська правда», літературні надбання ченців Видубицького монастиря. Усе було спрямовано на виховання людини-громадянина з почуттям відповідальності за збереження досвіду та культури попередніх поколінь. Не можна тут, принагідно, не згадати й поетів-гуманістів, що мали визнання в Словено-Греко-Латинській острозькій академії: Г. Рутенець, Г. Чуй-Русин, І. Тур-Рутенець (був відомим правознавцем, його праці використовувались і в часи Ренесансу (К. Бронським), і Бароко (П. Орликом).

Поети-гуманісти раннього Ренесансу (які змінюючи прізвище відповідно назві нації) були зразком вияву патріотичної самосвідомості українцям-русичам на багато століть уперед; адже виявляючи глибоку любов до своєї землі, де Бог дав можливість почути материнську мову, вони навмисне брали собі прізвища, що відповідали назві рідної країни (як це надалі зробила Л. Українка), демонструючи всьому світові свою належність до своєї неповторної національності приналежності.

Г. Тичинський-Рутенець (був королівським дипломатом у різних містах Італії) у поемі «Роксоланія» (1584) виховував палку любов до України. Колоритною фігурою літератури середини XVI століття був талановитий публіцист, а також полеміст Станіслав Роксолан (1513 - 1566). Сучасники називали його «Руським Демосфеном». Він (що властиво людині епохи Відродження) був глибоко обізнаний із етико-естетичними здобутками античної культури та вдало пропагував її. У своїх трактатах полеміст умів перевершити багатьох ораторів того часу, закликаючи українців стати разом із козаками проти турецької загрози, його патріотична почуттєвість визначала основи формування уявлення про досконале в позитивних образах Матері-Землі. Він виступав із палким звертанням за перенесення столиці нового державного утворення («Україна–Литва–Польща») до Києва, наводячи для цього відповідні аргументи щодо спадкоємності культури Русі із візантійською культурою. Поняття «козак» у його світопогляді — святе

слово-визначення, це як ореол ментального самовизначення (що, загалом, є характерним для кожного патріота, незалежно від століття, в якому він народився), як духовно-спадкоємна проблема самостворення українця.

Українець С. Роксолан (закінчив три європейські університети, мешкав в оселі М. Лютера, в оточенні багатьох його найближчих сподвижників та учнів (Ф. Меланхтон, А. Дюкер, У. Гуттен), залишив друковані твори у якості сповідувача естетика-гуманіста, історика та філософа. Завдяки гучного та пізнаваного слова С. Роксолана, гуманістична етика була знана, адже її вивчали в січових школах.

Від часу появи власного виробництва паперу в Україні (1420) та діяльності друкаря Дропана культурні здобутки ренесансного козацтва презентуються через поетичні казання, панегірики, так звану світську літературу тощо, що відбивають високий рівень суспільно-естетичної, духовно інтерпретаційної культури нації: урочисте красномовство, духовно-патріотична пропаганда – ціннісні основи, що єднають давньокиївську літературу з козацькою.

Українці звертають посилену увагу до фактів духовно-морального розвитку в козацьких виховних системах «Школи Джур», а також дбають про освітньо-благодійницьку роль, що їй зразково відіграють козацтво, старшина, гетьмани в розвитку науки, мистецтва, видавничої справи та освіти в Україні. Звертається увага на праці Лаврентія Зизанія «Адельфотес», «Грамматика братства» (Львів, 1588), «Грамматика» (1583, 1596 pp.), в яких утверджується рідна мова, культура, Віра, Воля. Щодо поступу естетико-літературного процесу ренесансного періоду, то цікавими для дослідників є мережа літературних жанрів: поетичні епіграми, духовно-соціальна поезія, гербова поезія, казанія, гуманістичні проповіді, публіцистика-декламація, риторична проза, ораторська речитативна проза тощо, які актуалізуються в Братських школах.

Обов'язковими предметами *братських шкіл* були рідна мова, пісня, музична грамота. православна віра, зокрема, Слово Боже, які реалізовувалися

у Братських театрах: «Водіння Кози», «Вертеп», «Стрітєння Весни і Зими», «Водіння Калин». Братські школи готували кваліфікованих регентів, співаків, учителів музики, друкарів, переписувачів музичної літератури.

Серед усіх зацікавлених у захисті етнонадбань слід обов'язково назвати Костянтина Костянтиновича Острозького – козацького гетьмана, найбільшого магната того часу в державі, відомого мецената, нащадка самого Володимира Святославича. Вибір ним Острога для впровадження новітніх систем та для влаштування Академії (1526), друкарні й літературно-наукового осередку (ОКНШ) був не випадковим. Насамперед, з престижних міркувань важило те, щоб розмістити академію в «домоначальному граді» — місті, яке дало назву родові й одному з осередків православної Луцько-Острозької єпархії. При кафедральному соборі – замковій Богоявленській церкві — не раз перебував владика із клірошанами. Відповідної ваги осередкові надавало й те, що на зламі XVI–XVII ст. князівський двір (в Острозі та Дубні) ставав центром політичного життя України. Гетьман К. Острозький споруджував освітній академічний заклад «майже з королівським розмахом». В основу просвітницько-освітницької діяльності краю було покладено традиційне для середньовічної Європи вивчення семи «вільних наук». Така програма обіймала предмети «тривіуму» (граматика, риторика, діалектика) та «квадривіуму» (арифметика, геометрія, музика, астрономія). Новозаснований вищий навчальний заклад докорінно відрізнявся від західноєвропейських чи польських початкових та середніх шкіл насамперед своїм активним використанням греко-візантійської культурної спадщини та виразно патріотично-національним характером.

Унікальність та оригінальність унеску Костянтина Костянтиновича Острозького полягала в тому, що його освітянсько-просвітянська дія відповідала культурним та політично-релігійним потребам України того часу, тут своєрідно інтерпретували гуманістичну ідею «тримовної освіти в навчально-виховному закладі» (тобто гебрайсько-греко-латинського). Православний характер вищого навчального закладу зумовив заміну

гебрайської церковнослов'янською мовою. Така ідея відповідала європейським ідеям. Уперше ідею тримовної освіти (покликаної готувати унікальне для того часу видання Біблії) висунув і спопуляризував у Європі Еразм Ротердамський (1467–1536). Її засади послідовно втілював у життя іспанський кардинал Франсіско Хіменес. Гуманістичні, педагогічні та лінгвістичні аспекти еразмівського ідеалу «тримовного виховання» найповніше реалізуються у створеному при Лувенському університеті «Collegium Trilingue» (1517). Виник аналогічний колегіум і в Парижі (1530), згодом відомий як славетний «Колеж де Франс». Вивчення гебрайської та грецької мов стало поширеним явищем у Європі XVI ст. Прямо чи посередньо еразмівський тримовний ліцей послужив за прообраз освітянського процесу в місті Острозі, що засвідчують публікації, книги, які передували виходові тут першої друкованої Біблії церковнослов'янською мовою (Острог, 1581). Усі публікації спирались на глибокий аналіз попереднього освітянського, філософського та церковно-духовного досвіду Європи, що старанно вивчався як через власні книжкові архіви (їх було два: один у гетьмана К. Острозького, другий про ОКНШ) та вивчення кращих світових здобутків у Афоні; острозькі видання призначалися для виховання громадсько-активного нового покоління, здатного захистити свою Віру, Культуру, стати захисником етноволі. Зразком стимулювання ідеї захисту Віри, Духовної Волі, культурних надбань Вітчизни є «Греко-церковнослов'янський Буквар 1578». Це підручник орієнтований на двомовність (двох мов) з острозької лінгвістичної тріади. На його титулі презентується ідея «тримовної освіти»: Бог повелів князю «устроити дом на дѣло книг печатних, к тому же еще дом и дѣтям к наученію,...и избравши мужей в божественном писаній искусних, в греческом язицѣ и в латиньском, паче же и в русском. И пристави их дѣтищному училищу». Для історичного, просвітницького та політичного обґрунтування нововведень наприкінці книги додано фразу чорноризця Храбара (X ст.): «Сказаніє, како состави святий Кирил Філософ азбуку по языку словеньську и книги проведе от

греческих на словенській язык». У цьому полемічному трактаті доводилася важливість Слова та Мови в житті людини, народу, а також рівноправність слов'янської і класичних мов. Мова тут осмислювалась, як важливий освітньо-просвітницький та пізнавально-духовний напрям острозького навчального закладу. Мова, за задумом творців ОКНШ відіграла дидактичну, естетичну, патріотичну, богословську сенсопрямованість у видавничій практиці; в освітньо-виховній практиці задавала новий напрям в педагогіці, започаткувала ідею народознавства.

Зокрема, мова йде про посібник пізнавально-духовного напрямку «Хронологія», створена Андрієм Римшою — викладачем Словено-Греко-Латинській острозької академії - мала перелік назв місяців року церковнослов'янською, гебрайською й українською мовами із фіксацією певних традицій. До кожного з місяців було додано вірш на сюжет із Старого Завіту.

Звертає на себе увагу «Книга Нового Завіту», яку видавці ОКНШ підкреслено величають «яко пръвий овоц от дому печатного» К. Острозького. На високий науково-методичний та духовно-патріотичний рівень було поставлено навчання церковнослов'янської мови.

Вершиною мовно-духовної культури Ренесансу була «Острозька Біблія». Підготовка до публікації Біблії стимулювала вироблення певних сталих національно-граматичних та духовно-патріотичних засад. «Острозька Біблія» — фактор пізнавального ознайомлення читачів з тогочасною європейською мовознавчою думкою.

Трьома мовами читались і початково-просвітницькі філософські курси, бо, за свідченням сучасників, у місті Острозі були і «школи філософські, і науки познающіє язиком греческим, и латинским, и словенским». Відповідно до вимог часу студенти могли знайомитись із основами етики та права, зокрема, церковного (останнє засвідчує культивоване в Острозі переписування «Кормчої»). Острозький навчальний заклад сучасниками іменувався «Академією»; так маємо про неї письмові згадки фундаторки

Галшки Острозької, ректора Острозької академії — Герасима Смотрицького, відомого ідеологічного супротивника українського — Іпатія Потія, укладача інвентарю міста 1620 р. Навіть єзуїтський хроніст Ян Велєвіцький з Кракова величав її «схизматицькою Академією».

За наявності висококваліфікованих фахівців, що презентували новітні наукові гуманістичні позиції різних країн в острозькому вищому навчальному закладі, упроваджувалися курси академічного рівня. Варто зазначити, що Європейські навчальні заклади підвищеного рівня у XVI ст. іменувались академіями і за відсутності для цього формальних підстав, наприклад, так звана Академія Любранського в Познані (Великопольща), заснована 1519 р., чи організована 1559 р. Жаном Кальвіном відома Женевська гімназія, яка готувала кандидатів на пасторів та урядовців-правників.

Згідно з європейською практикою, прерогатива надання університетських прав належала королеві (при апробації папи римського і сейму). До того ж уже існуючі академії та Сейм всіляко чинили опір виникненню нових конкурентних шкіл, особливо це стосується Острозької академії, як пошанований, для того часу, вже відомий своїми випускниками у Європі, – український вищий навчальний заклад. Однак, незважаючи на протидію, формальний статус закладу, його приватний характер опосередковано сприяли визнанню (вперше) в Україні вищої світської публічної школи, незалежної не тільки від державних чинників та костельної ієрархії, але навіть від православної церкви.

В історії Острозької академії можна окреслити три періоди. Перший, – час виокремлення мовно-мовленнєвих, духовно-інтелектуальних завдань (1576–1586), характеризується значним інтелектуальним спалахом; на цей період припадає також видання першої церковнослов'янської Біблії.

Установлено, що до важливого етапу цього вищого академічного закладу належить (на зламі 1586–1587 рр.) активізація публіцистичної діяльності острозьких книжників. Уже тоді простежується унікальна ознака

Острозького культурно-освітнього центру (який, окрім Академії, включав ще науково-літературно-публіцистичний гурток (ОКНШ) та видавництво).

Важливим для науки, культури, мовознавства варто виокремити факт залучення до співпраці відомих особистостей різних конфесій й націй, ідеологічних та політичних орієнтацій, яке відбувалося за умов домінуючого православного спрямування діяльності осередку. Тут творили ренесансний гуманіст Герасим Смотрицький та Іван Федоров, випускник Римського Грецького колегіуму (однак активний антипапіст) грек Мануїл Мосхопулос, протестанти білорус Андрій Римша й українець Мотовило, противатиканські настроєні греки Діонісій Раллі та Євстахій Нафанаїл.

Наступний період діяльності академії (1587–1608) вважається часом її розквіту. Саме тоді до Острога та підпорядкованих йому культурно ідеологічних осередків було запрошено цілу плеяду видатних особистостей свого часу — українців та іноземців. Винесений ними з відомих європейських університетів, протестантських чи католицьких середніх шкіл науковий та педагогічний досвід, слід думати, був утілений у діяльності Острозької академії. Адже українець Кипріян учився в Падуанському університеті, Ісакій Борискевич — в Олександрійській патріаршій школі, львів'янин, етнічний грек, Мануїл Ахілеос закінчив римську Афанасіївську колегію. З-поміж уже відомих світил, пов'язаних з Острогом, вирізнялися освічені греки Никифор Кантакузин та Кирило Лукарис, у майбутньому Олександрійський та Константинопольський патріарх. Залучення наукових кадрів та викладачів з-за кордону відбувалося двома хвилями. Перша, пов'язана із заснуванням колегії й підготовкою до випуску Біблії, наступна припала на другу половину 90-х рр. XVI ст.

Перекладацька культура – важливий напрям Острозької Культурної Наукової школи. Один із списків Святого Письма з Ватикану привіз грек Діонісій Раллі, а Євстахій Нафанаїл перекладав тексти до Біблії (1579); Мануїл Мосхопулос теж брав участь у підготовчих роботах. Власне тоді до

пізнавально-духовного ОКНШ-гурту входили й Тимофій, єпископ міста Пула, могленський єпископ Феофан Грек та ін.

Никифор Кантакузин, відомий своєю всебічною ерудицією ще в Падуї та Венеції, приїхав до Острога «для отправки наук визволених», тут же писав свої публіцистичні твори.

Кирило Лукарис у 1594–1600 рр., будучи одним з ректорів Острозької академії, викладав грецьку мову в зіставленні зі словенською (українською). Названі учені (їх тоді називали учені мужі), як тоді велося, давали також приватні лекції обдарованим учням, закладали основи етики, права, мови, духовної стійкості.

У жодному з культурно-ідеологічних центрів України XVI–XVII ст. не побувало стільки впливових, високоосвічених особистостей православного Сходу та Балкан, як у Острозі. З видатних достойників слід згадати Пелагонського митрополита Єремію, Стагонського єпископа Аврамія Гаціду, архієпископа Кізікійського та Тирновського Діонісія Раллі (героя болгарського національно-визвольного руху), архімандрита Феофана (згодом Єрусалимського патріарха). Особливим авторитетом користувався у князя Охридський архієпископ Афанасій. Впливові гості консультували перекладачів, сприяли налагодженню книжних контактів з тими краями, звідкіля походили чи де посідали церковні посади.

Словено-Греко-Латинська Острозька академія (маємо два позначення Академії: Слов'яно і Словено, частіше зустрічається другий варіант) пишається актуальним на той час постійним зв'язком з Афоном — найвідомішим осередком зберігання пам'яток духовно-православної книжності. Взаємовигідні культурні контакти залагодилися ще з початку XVI ст. Сюди, від середини століття, для морально-етичного вдосконалення, вивчення та копіювання багатої грецької та церковнослов'янської спадщини мандрували Йов Княгиницький, Іван Вишенський, Ісакій Борискевич, ієромонах Афанасій та інші діячі. Натомість афонські ченці прибували до Острога за місцевими виданнями, приносили рукописи, необхідні для

друкарні та колегії (відсутні в Україні), спілкувались, організовували діалоги, диспути, ораторські виступи спільно зі спудеями.

Зі Словено-Греко-Латинською острозькою академією співпрацювали й польські діячі, забезпечуючи відповідний рівень викладання польською і латинською мовами. Virізнявся Ян Лятос (1539–1608) – астроном, математик, доктор медицини, випускник Краківського та Падуанського університетів. Через конфлікт з консервативними католицькими колами він змушений був покинути викладання у Краківському університеті й останні десять років свого життя провів у Острозі. Певну допомогу академії могли надавати й Симон Пекалід (латиномовний поет, вихованець Краківського університету), блискучий полеміст, випускник однієї з протестантських шкіл Великопольщі Мартин Броневський. Авторитет Острозькому вишу принесли й українці, визнані православні публіцисти Герасим Смотрицький, Іван Вишенський, Василь Малюшицький (Суразький), Клірик Острозький, протопіп Ігнатій, літератор Дем'ян Наливайко, друкарі, книжники. З другої половини 90-х рр. XVI ст. острозький навчальний заклад об'єднав блискучі інтелектуальні сили України та з-за її меж. У ньому сформувалася перша наукова установа України філологічного профілю, найпотужніше тогочасне українське видавництво.

Для повнокровної діяльності академії важливе значення мала духовна атмосфера міста. На зламі XVI–XVII ст. тут стикаються, взаємозбагачуючись, різні національно-культурні традиції. Як місто, що залучене до міжнародної торгівлі, Острог був особливо відкритим до сприйняття культурних, митецьких та релігійних новацій. В останній чверті століття докорінно змінюється навіть зовнішній вид Острога, його прикрасили замок, три дерев'яні палаци, міські вежі та будинки, ратуша. Інтелектуально-митецьке, духовно-філологічне середовище міста творили друкарі, малярі, співаки, цехові та придворні музики, оратори-полемісти, будівничі іноземці; ксьондзи та вчителі католицької школи, приватні та міські лікарі, аптекарі та бакалаври.

З академією були пов'язані острозькі парохі, ченці з монастирів Острожчини. Діяльність монастирів — Дерманського Святотроїцького, Дубенських — Преображенського та Воздвиженського, Дорогобузького Богородичного, Степанського Святотроїцького, Любарського Святоюрського, з якими тісно була пов'язана академія, також сприяла посиленню патріотичному налаштуванню населення проти духовного засилля з боку католиків. Поряд з дев'ятьма церквами, активно діяли костюль з високоосвіченим настоятелем та вчителем, дві синагоги зі званою єшібою — школою коментаторів Талмуду, татарська мечеть зі школою, кальвіністський та протестантський збори. Свої традиції плекали представники різних народів, мов, конфесій. Витворився оригінальний синтез української культурно-духовної традиції із загальноєвропейською (носіями якої стали поляки, німці, шотландці, угорці, греки з Італії) та східною (виразниками якої були євреї, татари, греки з малоазійських колоній). Підготовка та поява в стінах академії «Острозької Біблії» ініціювала вироблення певного стандарту церковнослов'янської мови, як для випускників академії, так й для всіх слов'яно-православних народів у XVI–XVII ст. Це ж відбувалося і під час формування світоглядних позицій молодших курсів спудеїв у ході навчального процесу, до якого були залучені кращі вчені, філософи, освічені мужі Європи.

Найвідомішим своєю системою освітянської морально-патріотичної світобудови серед полемістів-викладачів Острозької академії був І. Вишенський – пропагандист православних орієнтирів, фундатор основ виховання громадянськості серед українців, пристрасний захисник народної мови й мовлення, щирий орієтант на первинне виховання молоді у зрізах світоглядно духовного самозаглиблення, засновник полемічно-дидактичної педагогіки щодо утвердження основ національної людської солідарності. Він був дотичний до основ політології, зокрема виділявся як оратор у справі утвердження соціальної справедливості у стосунках індивіда та соціуму, про що можна знайти дані у збірці «Книжка», до якої увійшли декілька винятково

вишуканих літературних публіцистичних праць з домінуванням гіперболи, образності, нагромадженням епітетів, порівнянь, риторичних запитань, закликів, а емоційність чергуються із гострою сатирою, іронічним представленням образів та сарказмом. Галичанин І. Вишенський був відомий сучасникам як письменник, теолог, політичний діяч, філософ, чернець, член громадської організації «Братство», науковець-полеміст. З моменту проголошення в 1590 р. Брестської унії він активно боровся з нею. Багатство словника його творів, жива народна мова у поєднанні з літературним стилем тогочасних полемістів є мовно-мовленнєвою окрасою ренесансної та барокової доби.

Зі Словено-Греко-Латинською острозькою академією співпрацювали й культурно-наукові діячі різних націй, забезпечуючи відповідний рівень викладання польською, грецькою і латинською мовами.

Учасник творення «Острозької Біблії» — Мануїл Мосхопуло, перекладач текстів до Біблії — Євстахій Нафанаїл, активні діячі ОКНШ-гурту духовний отець Тимофій й єпископ Феофан Грек, учений-мовознавець-аналітик — Кирило Лукарис, Пелагонський митрополит — Єремія, Стагонський єпископ — Аврамія Гацїду, архієпископ Кізікійський — Діонісія Раллі, поет, вихованець Краківського університету — Симон Пекалід, протопіп-публіцист — Ігнатій, архімандрит Феофан, Охридський архієпископ — Афанасій, математик — Ян Лятос, українець, випускник Падуанського університету — Купріян, кращий дипломант Олександрійської патріаршої школи — Ісакій Борискевич, дипломований презентант римської Афанасіївської колегії — Мануїл Ахілеос, коректор-перекладач при підготовці «Острозької Біблії» — Никифор Кантакузин, поет-народознавець — Андрій Римша й патріот-українець-гуманіст — Мотовило, гуманіст-філософ — Йов Княгиницький, логік, богослов, публіцист — Герасим Смотрицький, педагог-полеміст — Іван Вишенський, публіцист-педагог, мовознавець-енциклопедист — Василь Суразький, філософ-публіцист Клірик Острозький, письменник, козацький ватажок, друкар — Дем'ян Наливайко,

перекладач — Тарасій Земка, друкар — Іван Федоров, випускник авторитетний полеміст Мартин Броневський та багато інших, про яких ще буде йти мова далі, — це ті високоосвічені особистості ренесансного періоду, що впливали на спудеїв Острозької академії, ширили межі культурно-психологічних прагнень передових верств населення (осмислювати напрями перспективних ліній етносамоактуалізації, знаходити найсильніші сторони перспективності власних можливостей, розвивати подальші доцільні взаємостосунки козаків й просвітян, проявляти засоби впливу щодо міри справедливості у міжнаціональних стосунках, запобігати насиллю з боку католиків) щодо рівня саморозвитку патріотичної тенденції, зорієнтованої на самовизначення; тому неспроста, власне його вихованці активно впроваджували в культуру Бароко духовно-наукові основи української культури, настанови своїх учителів-педагогів.

Завдяки співдружності учених мужів Європи на науково-видавничій, освітньо-педагогічній ниві Острозької академії, започатковуються актуальні для Ренесансу дуже необхідні професії: літераторів, правозахисників, мовознавців, перекладачів, редакторів, коректорів, логістів, богословів, етиків, педагогів, полемістів.

Вирізнявся серед них власне випускник Острозької академії Мелетій Смотрицький, який створив видатну філологічну працю «Граматику Словенську» (1619) — найвідоміший твір давнього українського мовознавства, на якій (як пізніше твердив сам М. Ломоносов, він виховувався й розвивався) отримали ази української філологічно-філософської культури майбутні 99 засновників-професорів російської вищої школи, після воз'єднання України і Московії (мали таку історичну назву до 1710 р.). У ній автор використав лінгвістично-педагогічну практику своєї Альма-матер.

Значним досягненням у духовно просвітницькій діяльності Словено-Греко-Латинської острозької академії було унормування української книжної мови. Цьому сприяв Дем'ян Наливайко, який послідовно супроводжував

церковнослов'янські тексти своїх публікацій перекладами на українську мову.

Вироблені в Острозі лінгвістичні засади, правдоподібно, були творчо використані у Львівській братській друкарні. І саме острожанин-перекладач Тарасій Земка, «вчена людина у грецькому, латинському, слов'янському та руському діалекті», уперше переклав з грецької на українську мову синаксарі Никифора Калліста Ксанфопула.

4.6. Прогресивна діяльність української наукової установи філологічного профілю

Для потреб не тільки освіти, а просвіти водночас з академією в Острозі діяв друкарський науково-дослідницький осередок (про який уже згадувалось, коли йшла мова про запрошених учених мужів з інших країн). Частина видань готувалася викладачами для широкої аудиторії, а низка книжок призначалася для початкових класів школи (церковнослов'янські та грецькі букварі, Катехізис, поетичні твори). Керували видавничою діяльністю педагоги, козацькі керівники, друкарі: полеміст Василь Малюшицький-Суразький, літератор Дем'ян Наливайко, друкар Іван Федоров. При академії та пов'язаних із нею духовно-просвітницьких осередках книги копіювались, унаслідок чого виробилася своя школа скоропису. Правдоподібно, що якісь характерні риси були притаманні книгам, скопійованим тут півуставом. Острозьке видавництво не мало змоги випустити у світ історичні праці. Дозвіл на вихід таких праць книжок надавав король, а від нього не доводилося чекати протекції у справі випуску українських патріотичних текстів. Однак при Острозькій науковій школі, одним з основних завдань якої було плекання-виховання (молоді в патріотичному дусі, культивувалася вітчизняна історична традиція, студенти, вочевидь, знайомилися з давньоукраїнськими літописами (з «Повістю

временних літ», Київським та Галицько-Волинським літописами), грецькими хроніками, польськими та західноєвропейськими історичними працями).

Розвиток літературно-публіцистичного спрямування в Академії забезпечувався книжковим фондом, бібліотекою, зібраною з немалими зусиллями «пошанованих осіб». Географія книжкових зв'язків академії та видавництва була надзвичайно розлога — Константинополь, Олександрія (Єгипетська), Москва, Італія, Аравія, Білорусь та Польща. Острог, його бібліотечні фонди презентувались як центр церковно-духовної освіти, мовознавчий базис, стратегія етики й естетики осмислення культури Древньої Греції та історико-культурних надбань Київської Русі; це була платформа для високої співочо-музичної культури, чому сприяло особисте замилювання К.В. Острозького хором та культивування їх у стінах академії. Ректор Словено-Греко-Латинської острозької академії опікувався хором при кафедральному Богоявленському соборі, а його учасниками були студенти.

В Острозі надається увага етномузичній культурі: тут виник відомий «острозький» наспів. (Рівночасно спостерігається і високий розвиток етико-естетичної культури: у місті засновується цех музикантів, явище рідкісне для України, поціновується світська музика. 1624 р. в Острозі зафіксовано навіть цех скрипалів, а 1635 р. лише в половині міста Острога згадано аж «музиков 22 посполитих»).

В основу просвітянсько-освітянської діяльності Острозької академії, крім традиційного для Європи того часу навчання у вищій школі (вивчення семи вільних наук, що визначалось нетрадиційним для шкільної науки), було покладено вивчення й інших дисципліни: філософія, богослов'я, медицина, астрономія (навіть була своя обсерваторія). Студенти Острозької академії одночасно опановували 5 мов: грецьку, латинську, слов'янську, польську, давньоєврейську, навчаючись трьома мовами водночас. На заняттях сповідується можливість задавати напрям у ціннісному світосприйнятті, розумінні життя через багатозначність. Доказом до сказаного є назва вишу:

Словенська Греко-Латинська острозька академія, де кожне слово назви розшифровує власне громадянсько-патріотичну ціннісність світосприйняття. «Словенська» – це базис навчання й освіти, адже саме базисом освітянського та наукового поступу має бути рідна мова: батьківська мова – зброя у правовому самозахисті та самопомочі. «Греко» – духовною самоактуалізацією кожного має бути Віра, що принесена на рідну землю прадідами, зокрема Володимиром Хрестителем. «Латинська» – кожен, хто вважає себе патріотом, має розуміти й знати зброю ворога – насильника-єзуїта (як згадувалось, у сучасній літературі маємо декілька варіантів цієї назви: «Словенська Греко-Латинська Острозька академія», «Словено-Греко-Латинська Острозька академія» та «Слов'яно-Греко-Латинська Острозька академія»; ми візьмемо за основу другий варіант).

Освітянсько-педагогічний та науковий поступ був актуальний та підтримувався широкими колами громадськості: князями, ученими, духовенством, козацькою старшиною, рядовими козаками, а також друкарями; сюди слід віднести й літописні надбаня, які мали місце аж до періоду Просвітництва. Низка літописів («Короткий Київський літопис», «Литовський літопис», «Західноруський літопис», «Новгородський літопис», «Острозький літопис») подають відомості як про війни, так і про якість культурно-просвітянського процесу, наголошуючи при цьому на основах вияву громадянської гідності людини; літописи описують також перемоги гетьманів та непересічні дії осадчих у містах; величають патріотів нації, зокрема гетьмана К. Острозького, який для протидії покатоличенню будує ще 20 монастирів, відкривши таким чином 320 культових споруд та при них стільки ж навчальних закладів, також фінансуючи друкарні, невпинно будуючи муровані укріплення; літописи дають порівняльну оцінку гідним громадянам Вітчизни.

4.7. Славні представники ренесансної писемної культури

Випускники Острозької академії майстерно володіли літературним пером, толерантними основами мовної граматики й мовлення, креативно залучалися до життєвих, юридичних питань та проблем народу (А. Китайчич, І. Старушич, С. Фляка, Я. Єрлич, С. Наливайко, Д. Наливайко, М. Смотрицький, С. Смотрицький та діти шляхетних родів: Білчинських, Боровицьких, Вільгорських, Промчейки-Дядьківських, Долотецьких, Єрличих, Краївських, Лисичинських, Лобасів (Мартин, Гаврило, Ян, Ілля), Малюшицьких, Молочків, Новоселецьків, Павловичів, Сенюти Радогоських, Сокорів, Страховичів, Уїздецьких, Хорівських, Цурківських, Пісочинські (Яків, Олександр, останній обіймав посаду коронного гетьмана, був старостою Вінницьким, Кам'янецьким, Київським, Новгород-сіверським, міг бути причетним до заснування на Слобожанщині смт. Пісочин).

Словено-Греко-Латинська Острозька академія – прогресивне явище вищої освіти ренесансного періоду. Перші ректори Острозької академії – Г. Смотрицький та К. Лукарис – були представниками високої ренесансної культури, відомими ученими, просвітянами, меценатами, мислителями, які особливої ваги надавали розробці навчальної, наукової, дидактичної, полемічної, енциклопедичної, словникової, довідникової, богословської, перекладацької, мовознавчої літератури, що характеризувало небайдужість їх до своєї Віри, Вітчизни, бажання їй процвітання та незалежності. Унаслідок відповідального ставлення до справи було створено потужний тогочасний український видавничий центр з власною папірнею. Керували видавничим центром натхненні друкарі: І. Федоров та Д. Наливайко.

Перший ректор Г. Смотрицький – багатогранна та достатньо освічена особистість, полеміст, науковець, педагог, дипломант ступеня Доктора медицини, учений гуманіст, захисник православної віри, мови, мовознавець, творець наукових посібників; особливо актуальною була праця «Унія» (1595), що отримала соціальне схвалення на 100 років уперед; як педагог-

мораліст та етик утверджував абсолют Істини, виокремлюючи в ній категорію правди: фундаментально обґрунтовував ницість соціального беззаконня і гріховну огидність «великої влади», виступав проти насильства і правового безчинства.

Другий ректор К. Лукарис – викладач, учений, спонсор та захисник братських об'єднань – визначився як фахівець з питань прогресивної освітянської концепції (єдність прогресу науки та соціальної педагогіки), пропагандист друкарського слова, самоосвіти, реформатор «учительсько-шкільної справи».

У час, коли академією опікувався син К. Острозького Василь, з'являється чимало освіченої молоді, яка, їдучи отримувати другу-третю освіту за кордоном, уже добре володіла латиною, яку засвоїли в Острозькій академії, що поліпшувало їм можливість опановувати безмежжя європейсько-світової культури на благо рідної Вітчизни. Латинська мова в Україні також була дуже необхідною, як із зазначеної причини, так і для того, щоб українські діти могли доступно отримувати вищу освіту за кордоном, не кланяючись єзуїтам, які заповнили своїми школами Україну.

В єзуїтських школах, що їх посилено відкривали католики в Україні, навчали саме латиною, подавалася така наука з пропагандою на користь католицької церкви. Українські патріоти, щоб запобігти переходу своїх дітей у чужу школу, іншу віру, іншу церковну культуру, підтримують Острозьку академію, яка запроваджує навчання латиною з тим, щоб мати власні кадри в національній освіті, де діти навчатимуться мовою, яку реалізує Європа, не западаючи на католицизм.

Польська церковна культура завзято відкидалися українцями, а рідна приймалися, активізувалася своя, як аксіома; множилася патріотично-козацька увага до своєї культури (засновник Острозької академії був козацьким гетьманом), особливо Мови, Віри; тут для самоактуалізації використовувалося ораторство (як механізм взаємокорекції та духовної

координації всіх верств населення) й кобзарство. Поширенню ораторської культури сприяли педагоги.

Оскільки в Острозькій академії спадок античності викладався в оригіналі, а викладачі зналися на античності та ораторстві такою мірою, що були «рівні Демосфенові», то науковці Острозької академії працювали у громадській співдружності як з європейськими світилами, так й з українськими культурними діячами, козацтвом, братчиками, сприяючи тому, щоб розвивалось ораторство та нові для того часу, але дуже потрібні професії: мовознавців, перекладачів, редакторів, коректорів, логістів (робота яких сприяла появі дидактично-духовних книг, що ширили межі знань спудеїв, які також виступали активними носіями новітніх гуманних знань на основі новочасної логіки). Крім того, названі викладачі-учені виокремлювали у своїй діяльності позиції викладені Т. Аничем, Д. Палеологом, Купріяном, З. Копистенським, тут ішлося про способи, зразки оберігання рідної культури. Категорію етики «обов'язок» викладачі академії визнавали опорою духовно-релігійної культури: в якості зразка для поведінки нащадкам; З. Копистенський пропагував обов'язок як презентацію моральної звички. У названому питанні він виокремився як сповідувач етичної культури на практиці.

Церква, релігія, мова, будучи ознакою культури народу, на думку патріотів, мали стати фактором об'єднання нації, що і сталося: етична якість категорії «обов'язку» була реалізована на всіх планах життя.

Ораторство, поглиблена увага до кобзарів, яких запрошували до осель, молодіжних осередків на свята Пилипа, Катерини, Введення, Андрія, Сави, Варвари, Миколая, Стрітєння, Явдохи, Сорока Святих, Олекси-теплого, Трійцю, Покрову, були підтримані як козацтвом, так і населенням (духовно-патріотична координація козаків, кобзарів, інтелігенції активізувала морально-етичні рівні поведінки).

Питання культурно-духовного самовизначення стають наднеобхідними в ренесансному суспільстві: назване реалізовується через літературу. Напря-

естетико духовного багатства презентується «Пересопницьким Євангелієм», що є понині неповторним витвором української розмовної мови, мистецтвом графічного оформлення книг. Українізоване «Пересопницьке Євангеліє» є своєрідною ілюстрацією внутрішньої морально-демократичної культури та утвердженню патріотичного духу українського Ренесансу, мова якого стала нормою української літератури. «Пересопницьке Євангеліє» називають уже декілька століть одним із символів українського Ренесансу.

Козацька філософія, духовно-християнська, етико-логічна, етично-правова, історична література визнається зброєю в новому науковому напрямі; необхідними для освіти та просвіти стають острозькі видання «Наука», «Апостол». Філософські, етико-логічні дисципліни сповідують права людини, права народу на свою національну спадкоємність, про що свідчать праці Х. Філалета, З. Копистенського, Г. Смотрицького, Л. Зизанія, Ю. Рогатинця, І. Федорова. Питання культурно-духовного самокоригування визначають характерну рису українського Ренесансу – етично-правову ідеологію. Надалі позицію просвіти сповідує К. Сакович, про що свідчить його вишукано метафоричне видання «Вірші». Гуманістом періоду пізнього Ренесансу визнають К.Ставровецького, який свої передові ренесансні погляди викладає у праці «Зерцало».

К. Сакович – поет, релігійний та громадський діяч, співець козацько-гетьманського надбання («На жалісний погреб...»), презентант козацької філософії, оспівувач монументальної позиції козацьких очільників нації, лицарської культури (що її заснували К. Острозький та О. Дашкевич), пропагандист основ науково-освітньої діяльності в Україні, представник актуальної ренесансної меценатської культури (нажиті кошти віддав на розвиток освітянського процесу в Києві). Як публіцист, дослідник етнодревності, літератор удаю використовував актуальні для того часу засоби «монолог» та «діалог», через які виокремлює успадковану від Київської Русі патріотичну вдячність нащадків, чим пишалась Острозька вища школа.

Січовики, а також полкові, січові, братські школи виконували чітко окреслені морально-правові обов'язки: беззастережна оборона Церкви та Віри, Мови, оберігання чернечих звичаїв, продукування культу побратимства й меценатства, успадкування християнської самопожертви в ім'я ближнього, роду, народу, дотримання демократично правового регулювання духовно-просвітницьких, соціальних та сімейних стосунків, фінансування освіти, поетичний креатив. Щодо останнього, то козацька пісня, кобзарська дума були певними етношколами, що збагачували українську ауру й етнопам'ять ментальним духовним насиченням та комунікативними зв'язками, протидіючи брехливій ідеології окупанта.

Загроза втратити так складно напрацьований культурний, духовно-мирський світогляд, ідеї справ милосердя, а також ідеологію Віри, Надії, а також Любові до Бога-Творця, Землі, Мови, своїх визначних особистостей призвела до кардинальних змін у самодіяльності соціального життя в Україні: у козацькому, лицарському, просвітянсько-громадському, науковому, церковному, освітянському середовищах.

Поступ такої стабільної духовно-мовленнєвої, етично-правової ідеології, що домінувала за Ренесансу, зокрема Віри, Надії, Любові, український народ, козаки називали древньо-дідівськими звичаями. Закладені вони були, як відомо, Володимиром-Хрестителем, Ярославом Мудрим, Мономахом та корегувались Іларіоном, Туровським; дідівські звичаї не втрачались, а, як бачимо, примножувалися. Християнські молитовні цінності, Мова, Віра, Надія, Любов – стали центром ідеології відповідальності; бути відповідальним за все, що діється на землі, як перед завтрашнім днем, так і перед Богом – це позиція, спрямована на протидію приниженню, недотриманню елементарних прав людини. Мова, Віра, Надія, Любов – моральні принципи самоактуалізації, що привносять радикальні зміни у сферу нової ідеології ненасилля. Морально-етичний чинник, що викликає протест проти несправедливості, наснага, що сприяє згуртованості всіх верств населення – усе разом назване вимагає уваги до надбань культури,

захисту духовного, освітнього, просвітницького, митецько-художнього досвіду предків. Чужа ідеологія не поставила українця на коліна, а покликала до вияву нового типу духовності – громадянської самоорганізації.

4.8. Мовлення як відбиття патріотичних позицій українців

Народна увага до козаків у різних життєвих ситуаціях – це увінчання патріота; тут ідеться як про безстрашність, так і про смерть козака, де кожен його учинок несе людяну функцію. Поширення метафор у переказах характеризує небайдужих до долі Вітчизни козаків чи поведінку їх у бойових походах, де козак – ідеальна людина-громадянин, який протидіє відступництву та зраді. Перекази про козаків визначаються багатством ідейного змісту, емоційністю, художнім пієтетом, виховною символічністю. Козаки в думках наділяються узагальнюючими безсмертними символічними образами, тут метафорично вимальовується «Син-Сокіл», «Оборонець матінки-Чайки», «символ козацької відваги», «Козак-Честь та «Козаченько-Слава». Козак у приказках, прислів'ях – людина, яка розуміє поняття «необхідність», звідси й повага громади, рідні; козак, безумовно, - зразок обов'язковості, людина, що уміє відгукуватися на проблеми історії та часу, тому йому на допомогу приходять усі сили природи, стихії, саме звідси у легендах є факти, що саме небо, зорі, трава, звірі допомагають козакам. Про козаків є чимало міфів, що реалізуються в іграх, обрядах свят та персонажній культурі (Андрія та «День Коцюбинського», Сорок Святих та «Усмішка дітей» тощо). Народ наділяє козаків надприродною силою; козаки це люди, що самосвідомі у вчинках, саме тому краєзнавча культура оповідає про захоплення краян їхньою мужністю. У свою чергу козаки завжди турботливі у стосунках з рідними, близькими та коханими; історичні легенди багато століть увінчують героїчного захисника Вітчизни, що усвідомлює синівський обов'язок, непримиренний до соціального й національного гніту (московіти завжди намагались очорнити козацький образ, що їм не вдалось, адже через

450 років, у ХХІ столітті, козацька культура стала в основі викладання низки дисциплін з козацької виховної системи та козацької педагогіки: «Козацька етнографія», «Козацькі ігри», «Козацька обрядовість», «Козацький театр», «Козацький здоровий спосіб життя», «Правові основи козацької педагогіки» тощо).

Козацькі засоби самовдосконалення, зокрема, етнофольклор, – це неписана книга етико-естетичної національної пам'яті, механізм протидії загарбницьким апетитам сусідів-агресорів. У фольклорі через приказку, прислів'я переказ, легенди тощо викристалізовується все найсуттєвіше з конкретних історичних обставин, особливо те, що необхідно зберегти для майбуття. Самобутність українського фольклору була одночасно й учителем, і вихователем, і наставником, і творчим матеріалом для формування морально-етичної свідомості наступних поколінь. У легендах, переказах козаки змальовуються як взірці героїзму; вони через віки проносяться у народній культурі виховання. Характеристика козацьких героїв спостерігається і в козацько-релігійних естетичних символах (Матінка Покрова, Архістратег Михайло, Микола Чудотворець, човни-чайки, що несуть у собі серце матінки Землі, душу Землі – образ Чайки. Фольклорні засоби козацької славної спадкоємності визначали як прямий, так й опосередкований вид творчого процесу.

Часто народні митці перестають бути носіям характеру прямого креативу. Ініціативність народу, беручи в обійми прямий акт творчого процесу, переходить у співдружність з Першотворцем, змінюючи креативом навколишню дійсність через такі основні засоби виховного спадкоємного креативу: міф, легенда, переказ, дума, пісня, слово-символ. У традиційно обрядових жанрах ідеться про надзвичайну фізичну силу козаків. Тут була й реальність (біографії діда Байди, Дашкевича, Лянцкоронського, братів Глинських, Наливайка, Сагайдачного, Острозького, Вишневецького), яка акцентувала увагу на патріотизмові, честі, безстрашності перед загарбниками, що хижо-безпардонно посягають на чуже. Легенди будувалися

на історії боротьби за духовну свободу індивіда й незалежність усього народу. У легендах українські герої мали поетичні імена: С. Наливайко називався «Цар-Наливайко», П. Сагайдачний – «Сокил», «Лицар». Фольклорні вислови «Заздрісне життя – дурна і смерть», «Козак з бідною, як риба з водою» формували громадянську відповідальну позицію. Легенди, перекази, влучні сталі вислови визначали високий рівень спадкоємності поколінь, орієнтацію на самовдосконалення, уміння шанувати національні ідеали, свідоме самовираження людини.

Історичні пісні, думи, музичні та скульптурні твори, драми присвячувалися людині-патріоту. Це уславлення діда Байди, Байди-Вишневецького, перекази про О. Дашкевича, Б. Глинського, П. Конашевича-Сагайдачного, К. Острозького та інших.

Креативний рівень спадкоємності поколінь визначають також давні звичаї водити хороводи. У XV-XVI століттях це найчастіше робили дівчата, які після зимових вечорів закликали все навколишнє середовище радіти пробудженню Весни («Дівки-Чарівниці», «А у Губчі», «Співали дівочки», «Царівна»). Музично-пісенне дійство сповнене життєлюбством, звучить заклик до гри, а також проглядається бажання отримати благословення Матерів-Природи Зимово проводити.

Козацькі героїчні подвиги, походи та ініціативи в самозахисті викликали появу фольклорних надбань патріотичного спрямування: думи, плачі. *Козацькі думи* були найпоширенішими формами етико-естетичного виховання протягом XVI - XX століть. Освіченість багатьох козаків, знання ними грецької літератури формували поетичне осягнення реальності, міфологічний підхід до проблем, релігійно побожне ставлення до взаємин, що спостерігається в козацьких переказах та спектаклях зимово-різдвяних свят. Ренесансний історичний період приурочений всебічно-чуттєвій козацькій неперевершеності. Цікаво зауважити, що фольклорний базис дум та літературний процес XVI–XVIII століть тісно переплітаються. Зокрема, В. Перетц, аналізуючи мову та стиль ранніх панегіриків, надрукованих в

Острозькій Біблії (1581), зіставляючи їх з віршами, написаними учнями Києво-Могилянської академії в середині XVII ст., виводить тезу, що своїм літературним стилем всі вони нагадують козацькі думи.

Світоглядні, етичні, естетичні погляди народу відбиті в його уснопоетичній творчості. Музично-хореографічні форми органічно поєднані зі словом, яке найвиразніше матеріалізує художньо-креативну думку, що характеризує високе гостре чуття всесвіту та етично-естетичні розмірковування народу. До художніх здібностей народу, що передають образність бачення світу, належать гімнографічні співи, морально-звукові нариси лютністів, філософсько-козацький характер піснеспіву, думи тощо.

4.9. Мовно-пісенна ренесансна спадщина

Музичне ренесансне мистецтво - це також актуальна чуттєво-співоча практика. *Гімнографічні співи* – це саме та співочо-музична діяльність, що була поширена за Ренесансу. Гімнографічні співи доволі давні за походженням. Нова редакція гімнів виникла при Ренесансі та продовжувала упорядковуватись у бароковий період. Удосконалення гімнографічних співів припадає на розквіт ОКНШ. Рукописні дані фіксують близько 100 позначень під назвою «Острозький наспів»; переважно це гімни Творцю типу «Достойно єсть» (віртуозний твір, укорінений у виконавську практику Острога). Духовні тексти, що дійшли до нас, існують як окремі співи або багаточастинні цикли церковних служб. Гімнографічні співи мають пошанування серед різних народів, у XVII ст. перекочували у Білорусію, у XVIII ст. - до московитів як українсько-етноісторичні. У цих країнах гімнографічні співи укладені українськими співаками, особливо такий спів закріплюється в московитів. Особливо наголосимо, що завдяки українській музичній писемності відбувався перехід від візантійсько-безлінійного до нотолінійного запису.

Мелодизоване проголошення канонічних текстів це редакція давніх співів, зокрема, уже згадуваний «Острозький наспів» стосується творів різного походження (нова редакція давньоруських співів «Блажен Муж») та новітній віртуозний запис класичних зразків української гімнографічної спадщини (кондак Богородиці). Форма названих творів (музично-віршована) розвинулася з мелодизованого проголошення канонічних текстів, що переходять в аріозо та завершуються вокалізмом (чи експресивним, чи соковитим плетивом мелодії). Острозький розспів – глибоко інтимний лірико-драматичний зразок високомитецького розв’язання духовної тематики. «Острозький наспів» називають ще «Волинсько-Острозьким наспівом», що визначається естетичною довершеністю. Етногімнографічні співи характеризуються гармонійною єдністю драматизму з пісенністю, високою вокалізацією та особливою стрункістю форм, компактністю, лаконічністю, художньою довершеністю, тоді, як у Болгарії, – експресією та драматизмом. «Острозький наспів» – це еталонний західноукраїнський стиль церковного співу; а в колі гімнографічних культур вийшов за етнолокальні межі й презентує один із загальноукраїнських православних стилів вокалізму.

Музична ренесансна спадщина представлена як православними, так й етнофольклорними та етнокозацькими стилями; часто в культурологічних дослідженнях вона характеризується як філософсько-козацький характер піснеспіву.

Уславлення кращих Людей нації – важлива сторінка української ренесансної культури. Мова йде про поведінку людини-ідеалу періоду українського Ренесансу. Зразково-небайдужа поведінка людини-громадянина, козака-героя, духовних титанів, козацьких та громадських активістів фіксувалася за Ренесансу всіма можливими митецькими засобами, адже йшлося про кращих синів народу, а особливо тих, хто оберігав спадкоємне. Ренесансне музичне мистецтво було не винятком; мовно-музична культура стала не тільки креативом аристократії, а й музичною спадщиною пошанованих старожитностей.

Увага до людини, що самовдосконалювалася, найбільш характерна в XVI столітті для творчості лютністів і спрямовувалася на виокремлення якостей яскраво соціалізованої особистості.

Однак варто наголосити, що лютня в XVI столітті одночасно уособлювала й певні етнофольклорні мотиви, зокрема плач, як філософський моральний звуковий нарис. Протягом другої половини XVI століття така ренесансна музична культура дещо змінюється. Так, музикознавець К. Чеченя, досліджуючи цей морально-естетичний рух, називає його вокально-інструментальною парадоксальною спадковою традицією; надалі, у бароковий період, така культура набула значних змін.

Якщо в аристократичних колах лютністів уважали професійними світськими музикантами, то на Січі були іншої думки. Так, старшинсько-козацька культура періоду Ренесансу та Бароко мала до них двояке психологічне ставлення (то у середовищі лютністів виокремлювався громадянський пафос, то песимізм), але в середовищі рядових козаків виступ лютніста поєднувався з козацьким бойовим танцем. Ця старовинна культурна спадщина має загалом філософський характер піснеспіву; її називали в ті часи «популярно-моральною звуковою замальовкою». Креатив лютністів – складова шедеврів світової музики.

Музичні надбання ренесансного періоду - це найчастіше «мистецтво аристократії» та козацтва. Нині така культура належить до музичної спадщини старожитності. Лютня часто використовувалась у світських княжих салонах. На початку XV століття гра на лютні мала на меті привернути увагу до трагедійних моментів національної культури; з часом – до духовних титанів, козацьких, громадських активістів, які, не шкодуючи життям, дбали про суспільну мораль, культуру, церкву, мову тощо. У XVI столітті музика лютністів спрямована як на можливість виокремити якості яскраво соціалізованої особистості, так і звернутися до струн душі православного християнина. Говорячи про філософську спрямованість

ренесансного піснеспіву, варто звернути також увагу на термін «світсько-професійний спів», що має й іншу назву – «церковно-студентський спів».

Мовно-музичний креатив доби Ренесансу та його прояв у фольклорних жанрах (пісні, думи, колядки).

Церковний спів, як і світський, був в українців на рівні професіоналізму. Серед церковного розспіву ще від Київської Русі маємо віртуозний кондакарний, а також такі жанри церковної музики: стихир, тропар, кондак, що мали ознаки гімнографії. Серед принципів організації світської та церковної музичної культури називають осьмогласіє (ним користувалися спудеї в Острозькій академії та Луцькій гімназії), де кожен глас мав свій гімнічний текст і набір музичних приспівок. З часом (зокрема, в епоху Бароко) українці ускладнювали осьмогласіє, поділяючи його на типи: ірмолойний, стихирарний, кондакарний. За походженням воно також розрізнялося як: київський, лаврський, волинський, русько-галицький, прикарпатський, чернігівський, грецький, острозький розспіви. Віртуозні хорові наспіви виконувалися не тільки на 8, а й більше голосів, зокрема спудеями Острозької академії.

Українська пісня – багатофункціональна. За Ренесансу вона виконувала функцію просвіти й називалася «освітянський спів» (так її називали братчики).

Опанування нової системи запису співу вже не візантійськими «крюками», а «київським знаменем», розмежування голосів за висотою і тембром (бас, тенор, альт, дискант) припадає на XVI століття. Урочистий партесний спів набуває поширення у практиці міських хорів завдяки братському рухові, діяльності братських шкіл та колегіумів (Острозького, Львівського, Луцького, Київського).

Музична культура підтримувалась як дидактами, так і козацькою старшиною та обумовлювалася певними військовими перепиттями того часу. Якщо до урочистого партесного співу зверталися братчики, то старшина, особливо гетьмани, були прихильними до світської музики. Цінуючи

творчість музик, козаки вважали лютністів своїми бардами-характерниками; гетьмани, козацька старшина також підтримували народно-пісенно-хорову творчість.

Б. Хмельницький називав лютністів пластом патріотичної духовної культури. За часів гетьмана О.Дашкевича були пошановані старшиною світсько-елітні лютністи, а у козацькому середовищі лютністи-характерники. Хоча у народі побутувала назва «характерники-лютністи», це – зразок української музичної самобутньої самовизначеності та народного вияву душі. Характерники-лютністи - носії української музичної школи, їхній співочий матеріал – симбіоз світсько-салонної спадщини та нової унікальної вокально-інструментальної козацької культури.

Козацька старшина не лише слухала музику, але й сама виконувала її на клавесинах, маленьких органах, лютні. Музична культура за Ренесансу була важливим засобом сприйняття сповідуваних національних ідей (Мова, Релігія, Воля) перебуваючи поряд із живописом збірного образу козака Мамаю та мелодійним креативом, що лікував рани душі.

Січовики також дбали про розвиток співочої культури, за спогадами чужинців, козаки знали 200 тисяч пісень і співали їх погоджено, ніби це співали одні уста.

У січових школах також надавали увагу підготовці кваліфікованих музичних кадрів, випускники яких виконували широкі функції при посольській службі, яка на ті часи була дуже розвиненою (у 1654 році її обмежили до 4-х країн); спочатку це були учасники церковних хорів та духових оркестрів. У бароковий період перелік фахової підготовки кадрів у січових школах набагато збільшився.

Питання обов'язкової пісенної культури пов'язане в козаків із розвитком діафрагми, що диктувалося практично-військовими потребами. Адже, крім чайок, яких за Сагайдачного було 120 тисяч, (традиційно розміщувалося 44 козаки), були двобортні чайки, між бортами яких склалися мішки з піском. Ці судна перетягувалися козаками по дну до

необхідного місця, потім мішки викидались, а двобортні чайки підіймались на поверхню, чим дуже лякали, за спогадами чужинців, ворога. Адже з могутніми торсами, з бритими головами, на яких виділявся великий чуб-стяг, з-посеред хвиль виринали велетні; їх прирівнювали до міфічних істот. Таких велетнів було близько тридцяти трьох. Щоб так довго перебувати під водою із тростиною в роті, треба було мати добре розвинені легені. От тому і знали козаки багато тисяч пісень, адже пісня – фактор розвитку діафрагмально-реберного дихання.

Музично-історична культура є пізнавальною сторінкою нашої спадщини, засвідчуючи її орієнтаційно-світоглядну та патріотично-мовленнєву позицію.

Героїко-патріотичні прагнення, морально-етичні аспекти життя, важливі події суспільного життя відображені і в історичній пісні, і в поетико-епічному жанрі ренесансного періоду – думах (своєрідні жанри поетичної мови, що розповідають про походи на турок і татар, національні героїчні повстання і мають релігійно-моралізаторську тематику).

Гуманістично піднесена музична культура Ренесансу виокремлює і героїко-патріотичні прагнення, і морально-етичні аспекти, і важливі події суспільного життя, і філософсько-народознавчий підхід до оберігання давніх «дідівських звичаїв». Тому важливо наголосити, що багато народознавчих та сімейних традицій, які спрямовані на перспективно-позитивне майбуття, відображені саме в поетико-епічному жанрі – думах.

Кобзарі, бандуристи, лірники, торбанники, ба солісти, цимбалісти, скрипалі – найулюбленіші українські носії музично-духовної культури. Найоспіванішими в народній творчості інструментами козаків були кобза та бандура (зображення бандури зафіксовано ще в Київській Русі на стінах Софії Київської). Сліпі музиканти грали на колічній лірі, у побутовому використанні була традиція виконавства на торбані (струнно-щипковий інструмент). На Західній Україні улюбленим інструментом були цимбали, на сході – басоля та козобас. Духовна культура українського Ренесансу також

характеризується скрипкою, про що свідчать колядки. Із народних пісень ренесансного періоду ми дізнаємося про поширення таких шумових інструментів, як: бугай, решето, бубни, тулумбас, барабан, деркач, підкова, рубель, затула. Музичні інструменти супроводжували пісні різних жанрів, підсилювали ефект їх подачі чи запам'ятовування.

Кобза як музичний інструмент виражала ідею нескореності та незалежності, носія дідівських звичаїв. Не випадково на більшості наївних картин (зображення козака Мамає) виконавець змальований із кобзою в руках хоча шабля та інша зброя знаходяться неподалік. Така композиція картини підносила козака над ворогами, робила його духовним наставником, адже бути Духовним Мамаєм набагато важливіше, ніж кровожерним ханом Мамаєм, багатством якого було сім кібіток, що в час відпочинку ні грав на музичному інструменті, ні думу не складав, а обпивався напоями, сидячи на трупах переможених; у той час, як козак Мамай у тій же позі переможця сидів перед вишитою серветкою з кафкою й мав сім духовних багатств.

Дума – не тільки одне із багатств козака Мамає, вона спадкоємний здобуток народних бардів (боянів, кобзарів, лірників) та козаків. Дума зафіксована ще за періоду Київської Русі, її несли в життя древні митці під назвою «спів Боянів». Козак Мамай – миролюбно-обдарований Боян Ренесансу.

Світська, козацька та обрядова музика нерозривні. Музична культура є важливим засобом етнопедагогіки, козацької педагогіки. Фольклорні виконавці дум презентуються як володарі Божого Дару. У багатьох козацьких святах (Андрія, Миколая, Варвари, Сави, Олексичоловіка Божого) думи застосовуються як своєрідні жанри поетичної мови, що розповідають про турецько-татарську неволю, національно-визвольні війни, родинно-побутову, моралізаторську тематику. Разом з історичними піснями, баладами вони розповідали про героїку, козацьку звитягу та біографічні факти. Можна твердити, що в народній мудрості дума визначається як орієнтаційно-світоглядна спадщина та етноздобуток, що оберігала Істину.

Пісенно-музична обрядова культура, що має назву «Колядкова» чи «Колядницька», була спрямована на побажання отримання Божого оберегу від зла, заклику Богородиці до людинолюбно-гуманних стосунків. Колядка своїм походженням сягає древніх епох, її сенс - сприяти добробутові, пророкувати здійснення бажань, утверджувати основи благополуччя. Крім широкого циклу текстів про величання господаря, його дружини-господині, парубків, дівчат, бабусь, удів, окрему групу становлять дитячі тексти, колядки жартівливого, пародійного та героїчного характеру.

Козацька героїка також має місце в такій етично-релігійній творчості, як колядка. Зафіксовані в Рівненській та Хмельницькій областях колядки дуже схожі на думи. На Святий Вечір, Різдво виконуються молодими людьми та дітьми (колядниками) і величально-патріотичні пісні, і родинно-величальні, і духовно-релігійні колядки.

На Святий Вечір діти та молодь величають Матір Божу як ідеальну жінку й берегиню людського роду; оспівують людину-ідеал Христа, славлять час появи гуманності на землі – Віфлеємську Зірку.

На Різдво величають усе земне: чоловіка-господаря, жінку-господиню, здібних діточок, дружну сім'ю, козака-воїна. Пісні-уславлення, що виконуються на Святий Вечір, мають характер як колядки, так і думи; після тексту-уславлення використовувався фольклорний речитатив із побажаннями оберегу - «на кожному броді та перевозі».

Колядників супроводжували атрибути та символіка. Важливим символом була Віфлеємська Зірка. Колядники в якості атрибутів використовували різні костюми.

На Різдво славлять козаків, а на Меланки та Василя у формі щедрувальних ігор («Весілля», «Господиня») славлять кохання, добробут, мир на землі. Від щирого серця уславлюють сімейне щастя, бажають здорових дітей, справного хазяйства, добробуту, Божого благословення. В якості персонажів тут переодягнені дівчата та хлопці.

Використовуються персонажі й на Водохреще, де і колядками, і

щедрівками славлять усе, чим багата людина, тому в цей день згадують раніше використані колядки та щедрівки. Серед персонажів слід згадати дійових осіб театрів «Вертеп» та «Коза» (креатив через торсіонні поля та стимул до взаємодії).

Діяльнісний процес самоідентифікації несе зміст історичної пісні. Про героїв та неординарні події минулого, звитяжність конкретних історичних осіб або факти, які закарбувались у народній пам'яті, єсе мовно-мовленнєве тлумачення саме історичні пісня.

Описові історичні пісні XV століття – це гіркі факти про турецько-татарське лихоліття, де йдеться про пожежі, руїни, тяжкі вбивства старих людей, поневолення козаків та дівчат («За річкою вогні»). Це жахіття етноприниження: розорено-спалені оселі, потоптані кіньми люди, відчайдушність жінок, що зброю брали в руки («Город Ведмедівка»).

Історична пісня була поширена серед козацтва, супроводжувала спортивно-козацькі ігри спудеїв, надихала їх на патріотичні звитяги (можна згадати роки навчання в Острозькій академії майбутнього гетьмана П. Сагайдачного), що закликала до оборони рідних земель від ворога: «юні там на герць виходять». Історична пісня носила й дидактичний, і пізнавальний, і закличний, і наслідувальний характер. Історична пісня представлена в таких християнських обрядових святах: Пилипа, Введення, Катерини, Сави, Варвари, Андрія та реалізовувалася через персонажну роль.

Обрядова зимова персонажна пісня також має історичний характер, і найбільше вона представлена у святі Стрітення. На цьому дивовижному театралізованому дійстві головну роль відігравали персонажі гетьман та кобзар. Оскільки такі персонажі виконували роль дидакта щодо отримання громадянсько-духовних навиків. Обидві соціально-громадські ролі були виборні, але, якщо право кобзаря давалось на все життя, то гетьман обирався тільки на один рік і то за свої заслуги. Допоміжними співочими ролями були: Капіжики, Віхола, Мороз, Зима, Весна, Березень, Квітень, Травень та ще дуже багато інших (див. Стефанюк С.К. Етнографія козацької культури.-Х.,

2002. – С. 3-100; С. Стефанюк. «На допомогу учителям народознавства, керівникам фольклорних театрів».- К., 1995; Стефанюк С. Українське народознавство. - Х., ББН, 2003.- С. 150; Стефанюк С.К. Оживають народні традиції // Рідна школа. – 1994. – №10. – С. 13-17).

Етнотворчість – ознака мовно-мовленнєвого діяльнісного поступу, її прояв у дійствах дозвілля та обрядові вечорниць.

Етнотворчість – діяльнісний процес, що визріває через набір певних структурних компонентів (мотив – ціль - умова) та функціональних блоків (потреба – мотив – задача - спосіб). Дух величного етноминулого виступає мотивацією до його пошанування; бажання збереження етнодосвіду визначає ціль етнокреативу; характер цілісності української культури гарантує умови етнотворчості, якій невластива корисливість. Емоційна потреба українця визначає мотив шаноби до креативу, завданням якого є омолодження дідівського духу, котрий через нерозривний історико-часовий зв'язок демонструє спосіб життя етносу.

Співочо-музичне мистецтво – це завжди національно-ментальна креативність українця, яку Л. Костенко назвала «геніальною емоційністю», котра стимулює у всі часи до боротьби за свободу, даруючи таку дивовижну наснагу, котра зумовлює стійкість перед грубою силою. Ця дивовижна геніальна емоційність є умовою живучості ідеї народу (Воля – Віра - Вітчизна) й вічного омолодження духу через етнорегенерацію, зокрема генетичний нерозривний зв'язок, що відчувається ще від сарматських часів.

Патріотичні поривання, морально-етичні переживання, гіркі аспекти життя та важливі події історії відбивають балади. Героїко-суспільне життя – це мотивація творення всього кращого, що примножується мовно-мовленнєвою спадщиною.

Морально-етичні переживання фіксуються в індивідуальних потребах і в обрядовій культурі через біблійні псалми. Морально-етичні дидактичні картини відображені в поетико-епічному своєрідному жанрі ренесансного періоду – думах. Етнокреатив українця живе у високій поетичній мові,

розкриваючи як внутрішні переживання, так і соціальні, де є місце єднання з Богом та роздумам про турецько-татарську неволю, національно-визвольні війни. Пісенний фольклор, в якому обов'язково відбиваються лексичні, синтаксичні, стилістичні особливості його носія, – важливі складові частини культурно-мовленнєвої спадщини, з яких найяскравіше вимальовується картина національно-ментальних особливостей українця. На думку П. Кононенка, Україна за своїм геополітичним розташуванням постала серцевиною продукування культурних здобутків людства: музичне мистецтво українця було відоме за рубежами України з давніх часів, а особливо ренесансне. Українська старовинна баладна музика, думи мають філософський характер піснеспіву; вони, як і живопис, виокремлювали яскраві картини історичної минувшини; саме тому думу, баладу називали в ті часи «популярно-моральною звуковою замальовкою». Носії балади за Ренесансу були представниками мистецтва аристократії, презентанти думи – лідерами ідеологічного проводу.

Європейські філологи XVI століття називають українську пісню духовно-упорядкованою й багатою на образність та символічність, визначаючи при цьому її естетичну неповторність та ставлячи названі надбання на перше місце в Європі.

Уже в XV столітті здійснені перші записи української пісні «Дунаю, Дунаю» в Чехії та зафіксовані інші мелодії в чеських збірниках, каталогах духовних пісень. Поцінуються українські думи в німецьких та польських джерелах (лютневі табулятори, записи мелодій під назвами «Козачок», «Рутенські танці»), такі українські митецькі факти відомі й у Франції. Європейська громадськість знала й дивувалася духовним надбанням козацької культури: висока пісенна поезія, неперевершеність думи, етично-духовна творчість боянів-кобзарів – усе це пошановується в Європі уже в XV столітті; митецькі надбання завойовують прихильність іноземних слухачів.

Креатив мислення, постійні соціальні процеси саморегуляційної діяльності, «геніальна емоційність» допомагають українцю на сторінках

плину історії наповнюватися величчю духовних зусиль, що виливаються в перли мовно-мовленнєвого здобутку, допомагаючи в кожному наступному столітті творити зоряне небо в чорній дірі історії.

Музика, спів та спеціально організоване дозвілля – невід’ємний компонент естетичного та морального креативу українського народу.

Музика та психічно-духовне очищення відбувалося при Ренесансі в такій соціально-естетичній інновації, як дозвілля: людина не кінь, стверджували братчики, вона має хоча б раз у місяць наближатися до Бога. Дозвілля – форма колективного креативу на рівні позитивних емоцій, тому творення було фактором успадковування Божого: жити у творенні красивого й корисного за подобою Божою. Українська дозвіллева творчість різних епох була на рівні необхідності, але дозвілля, що спонукало пізнавати Божественне, було започатковане братчиками. З їхніх позицій дозвіллева культура - це життєва мудрість людських стосунків, пізнавально-історична спадщина, естетичні спостереження, виявлення почуттів, смаків, естетичних переживань, адже у Ренесансі - це не майже, а абсолютно символічна релігійна самовизначеність.

Дозвілля були насичені як естетичним, так і моральним креативним віночком меценатства та благородства. У дозвіллевих презентаціях були присутні не тільки молоді люди, але і все навколишнє населення, що хотіло почути носіїв дум: уважалося позитивом на таких демократично-виховних духовно-естетичних зібраннях бути причетним до історії, мистецтва, героїки. Започатковувались у ренесансний період дозвіллеві зустрічі з кобзарями, з хазяями, митцями, обдарованими представниками різних соціальних прошарків. На різноманітні релігійні свята, зокрема Андрія, Варвари, Трійці, Покрови, були свої статутні правила: позитивним корективом тут були Бояни. Вони, а також кобзарі започатковували дійства (свята Введення, Катерини, Сави). Покровське дозвілля взагалі не уявлялося без кобзарів, які надалі були духовними керманичами такого демократично-естетичного самокорекційного дійства. Змістово-художнє наповнення української

народної думи, історичної пісні в моральному вихованні були необхідні з позицій такого чинника виховання, як патріотизм, чому сприяли козаки та лірники.

Українські вечорниці – джерело словесно-креативної діяльності. Умовою для поширення української народної думи, народних ремесел, інших зрізів національної культури були українські вечорниці. Вечорниці – нива для народження та поширення українського фольклору. Починалися вони найчастіше від Покрови і тривали до Масляної; цей період був найудалішим для передачі духовної, декоративно-прикладної та ремеслознавчої культури. Після Покрови вже не було ніяких сільськогосподарських робіт, і у громади була можливість зосередитися на вдосконаленні ремеслознавчої культури; джерелом творчої діяльності тут також виступала пісня: історична, лірична, жартівлива.

Після Масляної починалася підготовка до весняних робіт. Українські вечорниці передбачали обов'язково виконання пісні під час здійснення тієї чи іншої ремеслознавчої роботи: вишивання, плетіння, різьблення, малювання тощо.

Як молодь, так і старше покоління українців любили, коли на вечорниці приходили лірники та кобзарі. Наслухавшись оповідей українських боянів, молодь їх частувала, а після частувань переходила до ігор, а якщо це був не піст, то до запальних танців.

Українські вечорниці – це одна із форм дозвіллевої культури, а також гарний ґрунт для формування неповторних особистостей, креативної передачі гуманно-естетичного досвіду. Дозвіллева гуманно-естетична культура спрямована на формування людини-громадянина; саме кобзарі на свята Пилипівки, Введення, Катерини, Андрія, Сави, Варвари, Миколая, Покрови, Олекси, Сорока Святих несли в буття правдиву козацьку історію на рівні святості. Виконавці дум дуже шанувалися в народознавчій культурі, що можна спостерігати в низці козацьких свят.

Персонажно-дозвіллева культура у всі часи протидіє вивітрюванню

сміслового та виховного значення традиційної культури. Персонажно-дозвіллева культура як чинник загальної естетичної культури активізує сферу людських почуттів, установлює стосунки між людиною та її історичним минулим і, звичайно, впливає на формування естетичної свідомості. Персонажна культура має місце у етнотеатральних дійствах, зокрема перевтіленню у кобзарів.

4.10. Суб'єкти творення ренесансної мовленнєво-театральної культури

Ренесанс – період, що породив патріотично-романтичні запити козацтва, релігійно-духовні бажання братчиків, гармонійно-високі ідеї вчених, способи духовно-мовленнєвого етносамовираження духовенства та педагогів; усі названі верстви населення були причетні до творення ренесансної етнотеатральної культури.

Національні почуття – важливий етнопсихологічний самовияв українця в народному театрі. Народний театр посідає ключове місце в ренесансній культурі. Національні почуття – важливий етнопсихологічний самовияв, що прослідковується в етнотеатральній самопрезентації як основі відбиття національного духу й виокремлюється в національному характері, отже, має місце в різних чинниках культури, зокрема впливає на правову реальність, формуючи при цьому колективно-поступальний процес корекції правосвідомості.

Народний театр часто базується на міфологічно-фольклорних умовностях. Усе разом підкреслює як національну самосвідомість, так і форми осмислення завтрашнього дня. Так, театральне дійство «Журавлі», що припадає на свято Сорок Святих, сприяє вихованню майбутніх характерників.

Національні почуття несуть думи, кобзарські традиції, що також реалізуються в театральному дійстві: «Пилипівські зустрічі» (свято

Пилипівські заговини), «Зустріч братів місяців» (свято Стрітення); національні почуття визначають тяглисть своєї спадкової культури, яка в театральній обрядовості виокремлюється як ціннісний спадок, що залишений пращурами для оберігання, примноження самопрезентації духовної культури, яка прочитується в пісні, музиці, традиціях, звичаях як засобах реалізації народного театального дійства.

Примноження ціннісного національного спадку яскраво прослідковується в народній театральній культурі багатьох українських свят: Введення – «Вишиваночки», Андрія – «Чотири сторони світу», Варвари – «Мальовки». Тому театральне дійство є синтезом інтелектуальних, духовних, естетичних, моральних складників культури.

Складові народного театального дійства, особливо бажання передати у спадок усе найкраще, що має нація у зрізах креативної культури, стимулює власне саму людину до самовдосконалення, а разом з тим поліпшує кращі громадянсько-лідерські якості, уважливість до суспільних вимог, удосконалення мовно-пісенної спадщини.

Театральні дійства – основа відображення позитивної етноідентичності, на чому постійно наголошували братчики та педагоги: «ми дотичні до національного спадку, ми здатні його примножити». Тобто, братчики та педагоги виявилися найактивнішими двигунами, причетними до певної моделі багатоаспектного театального дійства.

Модель креативу ренесансної етнотеатральної культури – спосіб уявлення ситуації для суб'єкта, який є частиною цілісної картини будови діяльності багато-спільного, об'єктивно-необхідного в системі елементів різнобічних одиниць креативу, але щонайбільше – мовно-мовленнєвого, що об'єднує і глядачів, і дійових осіб.

Наслідуючи козацькі театральні дійства, театральні сюжети, розроблені братчиками, театральні персонажі, створені духовенством та освітянською інтелігенцією, ми бачимо, що вони побудовані на щирих бажаннях покращення завтрашнього майбуття та спрямовані на захист

інтересів нації. Братсько-козацькі, церковно-освітянські театральні дійства не тільки давали установку на успадкування-оберігання духовного спадку, а й стимулювали позитив від осмислення того, чим багата нація. Якщо проаналізувати складові ренесансного театрального дійства, то можна зрозуміти, що вони відображають емоційну наснагу, повагу до національних здобутків. Братчики та викладачі колегіумів, що продуктивно діяли на благо кращого майбуття в Україні, складають тексти, щоб «сіяти слово Боже». У сценах народних театрів відображено не тільки релігійну тематику, але й морально-етичний норматив – обов'язок, безкорислива турбота про завтрашній день.

Театральні дійства були дозвіллевими (народні й козацькі) та релігійно-тематичними (церковні та такі, що розроблені братчиками) і спудеями). Створені спудеями театри розвивали різноманітні креативно-сценічні самопрезентації спочатку на базі колядок, щедрівок, євангельських притч, повчань задля привернення уваги до місії Спасителя. Пізніше широкі кола населення за допомогою козацтва переходять до театральних дійств, приурочених пошануванню Святого Миколая-чудотворця, Архістратега Михайла, апостолів (Андрія, Пилипа, Петра й Павла) заради спрямування людей до християнського доброчинства, акцентування уваги на своїй Вірі. З часом за допомогою братств поширюється театральна культура, театральні виступи, що осмислюють духовний сенс інших церковних свят, зокрема Стрітєння (увага до християнського вчення), Різдво (протиставлення гріховного – Божому), Святий Вечір (привернення уваги до скорої милості Цариці Небесної), Спас (розуміння суті Преображення), Варвари (осмислення сили Віри), Пантелеймона (розуміння значення молитви), Трійця (осягнення величі Святого Духа, що все наповняє дарами), Водохреще (розуміння причетності людини до Спасителя), Вербна неділя (осмислення віри в Господнє слово) тощо.

Релігійно-народні театри мали місце у братських школах, колегіумах, при храмах, де писалися сюжети членами братств, розроблялися дійства й у

козацькому середовищі. З поширенням релігійно-народних театральних дійств на все населення України театральна культура стала самостійною одиницею кожного релігійного свята, де дійства, розроблені братчиками, козаками, спудеями, дидаскалами, злилися в єдине дозвіллєве дійство; таку силу вони мають і понині. На межі 1461 –1500 років козаки засновують полкові та січові школи, де також театральна культура посідала чільне місце. Дуже шанували козаки апостолів, серед них Андрія, Петра й Павла, Пилипа, Луку, Саву, які були в центрі театральної козацької культури, а пізніше вертепних дій. Дійства театральної козацької культури були спрямовані на розуміння людської гідності, прийняття громадянської відповідальної позиції.

Релігійні основи театральної етнокультури, їх збереження та примноження були ключовими в боротьбі з покатоличенням. Етнотеатральні дійства виступали умовою підготовки до важливих християнських свят та їх гідного відзначення, персонажно-мовленнево описуючи зразкову діяльнісно-етичну поведінку соціуму.

Етнотеатральний креатив та християнська культура.

Основною ланкою регулятивних етнопроцесів були та є етнодійства, базовані на релігійно-мотиваційній основі. Умовно аналізуючи актуалізацію театральних дійств, можна сказати, що вони мають на меті привернути увагу людини до осмислення сутності Різдва, Великодня, Покрови, зокрема в підготовці до них: що мало свій багатофункціональний сенс.

Так, у переддень Різдва розроблявся ляльковий театр під назвою «Шкільний театр», пізніше він отримав назву «Вертеп». Вертепи передбачали знання біблійних текстів (якщо це «Шкільні театри»), колядок (якщо це церковна школа), знання першого та другого, що комбінувалось (якщо це були полкові та січові школи). «Шкільні театри» були обов'язковим елементом виховного процесу Острозького колегіуму, братських шкіл.

Найважливішими не тільки в освітньому процесі, а й у козаків були релігійні свята: Різдво, Великдень, Трійця, Покрова. Центральним козацьким

релігійним святом, що визначалось як День козацтва, була Покрова, яка супроводжувалася кількома театральними дійствами з участю як населення, так і козаків. Це «Рушничок», «Бочечка», «Куманець», «Вінок», «Кобзар», «Хата», «Поріг» тощо. До Різдва були приурочені наступні театралізації: «Подушечка», «Страва», «Вишиванки», «Кусання Калити» та інші. Серед козацьких свят були такі, що осмислювали козацьку символіку. Наприклад, релігійне свято Михайла називалося Днем гетьмана й передбачало дійство «Героїка».

Козацькі свята надавали увагу питанням протидії моральному падінню, увазі до ідеального; цьому були приурочені майже всі релігійні традиції, причому тут особливо актуальним є інсценоване пошанування національних героїв, зокрема на свята Стрітєння та Архістратега Михайла уславляли перших козацьких гетьманів: К. Острозького, Б. Глинського, О. Дашкевича, Байду-Вишневецького та його діда.

Поширеними в козаків є релігійні свята, що називаються як День захисту дітей та просвіти, це – Введення, Покрови, Софії, Миколая, зміст яких – осмислення свободи вибору, спрямування на виокремлення різноманітних психічно-моральних якостей, але найважливіше – це почуття патріотизму, особливо обов'язку перед Богом, родиною, рідною землею.

До просвітянського та морально-етичного процесів, що мали місце в підготовці до основних християнських свят, крім братчиків, причетні були як освічені миряни, так і священнослужителі. Наприкінці XV – у першій половині XVI століття кожна сім'я, козацтво завдяки дієвості релігійних традицій турбувалися про саморозвиток будь-якого громадянина: селянина, міщанина, жінок, дітей. Завдяки церковній службі в народі, козацькому середовищі все більше цінувалися й відзначалися на рівні традицій, звичаїв, релігійної обрядової культури, власне релігійні, а не аграрні свята. При конкретизації сутності цих свят відбувалася театралізація ключової теми. Загалом можна твердити, що саме церковна служба була тим трампліном, від якого найчастіше започатковувалася народна театральна культура як

розвиток уміння шанувати національні й релігійні зразки, цінності та ідеали, спосіб соціального спілкування (такий умовний трамплін був збудований ще при храмах Київської Русі).

Відбиття впливу «шкільної драми» та вертепного театру на розвиток української мови.

Ляльковий театр демонструє потребу людини в духовній культурі, соціально-емоційній взаємодії. Реалізація біблійних та світоглядно-буттєвих основ корегувалася ляльковим театром ренесансного періоду.

Шкільний театр, шкільна драма, вертеп первинно були ляльковими театрами. Український вертеп був започаткований у період Ренесансу братчиками. Драми писали педагоги, а виконували учні чи спудеї, пізніше до цих дійств були причетні мандрівники-просвітники, мандрівники-духовенство. На Січі, Буковині, Галичині, Закарпатті діяв «Живий вертеп», який став предтечею демократичного «Козацького театру». Так, на Волині, у м. Дубно, в XVI столітті було зведено великий міський театр, у якому виступали педагоги, духовенство Львівської духовної семінарії, актори з Польщі спочатку за тематикою колядок («Бог народився», «По всьому світу», «На небі зірка ясна сяла») чи за біблійною тематикою, пізніше – на моральні теми.

Театр козацької доби синтезував поетичне слово, акторську гру, декоративний живопис, музику, танець.

Театральне дійство є важливим дидактично-етичним театральним спрямуванням, особливо якщо це шкільний театр. Його засновниками були не тільки педагоги колегіумів, наставники церковних та братських шкіл, а також викладачі вишу – Словено-Греко-Латинської острозької академії; до його основного спрямування належить Біблійне повчання через лялькових персонажів. Загальною назвою презентацій шкільного театру в наступні століття став вертеп. Ляльковий театр, його сюжети, ідеї були переосмислені січовиками, які біблійну тематику презентували через живих персонажів, і таке дійство мало назву «Живий козацький вертеп».

Соціальні взаємини базуються на міжіндивідуальних, міжгрупових, міжродових основах спілкування. Спілкування є об'єктивним процесом усіх соціальних явищ. Кожне театральне дійство («Водіння Кози», «Водіння Весни», «Водіння Калини») навчало й навчає осмисленому підходу до обов'язку як мудрого виконання золотого правила етики: єдність думки, слова та вчинку (у дійстві «Водіння Кози»), єдність духовної та фізичної краси (у дійстві «Водіння Весни»), єдність індивідуального та суспільного (у дійстві «Водіння Калини»). Самовдосконалення внутрішньої суті людини, зовнішнього стилю поведінки, охорона довкілля – умова правосвідомих стосунків, на що націлювали й націлюють нині як козацьке обрядово-театральне креативне середовище, так і сімейно-родове. До сімейно-родових дійств, у яких є персонажі та перевтілення, можна зарахувати «Страви» (свято Пилипівські заговини), «Колисанка» (свято Андрія), «Зустріч із хрещеною» (свято Святий Вечір), «Тато, мама і я» (свято Різдво) тощо. Сімейно-родові дійства реалізують високого рівня спадкоємність поколінь та духовне самовдосконалення, де домінує орієнтація на відповідальність на всіх рівнях.

У реалізації основної ідеї народного театру важливу роль відігравав обрядовий персонаж як базис розкриття соціально-правових нормативів поведінки. Народно-театральне спілкування засобами дієвої персонажної культури допомагає опановувати світ назрілих проблем. Основу спілкування складає необхідність порозуміння, взаємопогодження.

Фактор узгодження інтересів різних соціальних груп, суспільно-політичних ситуацій та установок впливає на соціалізацію індивідів різного віку. На корекцію самовияву, залучення до правової культури орієнтують усі народні театральні дійства, їхні традиції, обумовлені підготовкою до того чи іншого релігійного свята. Тут варто виокремити демонстрацію корекції взаємин через певні театралізовані персонажі. Так, традиції свята Сорока Святих та Трійці в театралізованих дійствах «Театр Сміху», «Театр Дня та Ночі», «Театр Калини» тощо демонструють через персонажів застереження

людині щодо відхилень від естетично-гуманних орієнтирів, наголошуючи на можливих негативних наслідках. Традиції Трійці, зокрема персонажна культура, що виокремлюється через дієвість образів у театральних діях «Гнати Зло», «Знищувати Зло», «Турнір Лицарів», «Одягання Калини», «Водіння Калини» реалізуються як виховно-естетична функція щодо поведінки дівчат, хлопців, родини. Дієвість названих театрів є умовою розкриття соціально-правових нормативів, а також запобігання байдужості. Якщо розглянути традиції Святого Вечора, Великодня, Трійці, Покрови, Різдва, то можна сказати, що підготовка до кожного з них у родині, шкільному середовищі, козацькому побратимстві визначає дієвість відповідних обрядових персонажів: Батько, Мати, хрещені батьки, Міхонша, Цар Світла, Цар Добра, Цар Справедливості, ангели, Берегиня Брама Вірю, Берегиня Брама Суцвіття, Берегиня Брама Гармонії, Джура, Калина, Лицар, Кізенька, Пастушок, Дід, Баба, сусіди, цигани. Персонажі цих свят мають можливості для переконання індивіда чи групи в доцільності дотримання самоудосконалюючої реальності. Ціла низка передріздвяних свят через зміст театральних дійств «Чотири сторони світу», «Ігри з вишнею», «Кусання Калити», «Зустріч зі сміхом» відкриває широке поле для різнобічної самореалізації, зокрема естетичної та морально-правової. Усталені персонажі названих передріздвяних, передвеликодніх, передпокровських дійств мають надзвичайно широкі функції, вони організують креативну діяльність людей незалежно від того, свідомо чи несвідомо індивід на них орієнтується. Їхня історично давня успадкованість свідчить про те, що саме вони є головним критерієм та цінністю, з якими співвідносяться естетичні ідеали кожної особи, умови колективної соціально-комунікативної культури.

Театральний потенціал належить до умов подолання соціальних суперечностей. Кожне прогресивне суспільство зацікавлене в дієвості ідеального (естетичного, морального, духовного), де пульсує розуміння свободи вибору та її самореалізація. У етнотеатральній культурі з цією метою

підтримуються суспільно-креативні інституції; у нашому випадку – громадський контроль, яким дієво насичені свята: Різдво, Великдень, Трійця, Покрова, Миколая, Михайла (яка була заборонена московітами невдовзі після возз'єднання). Регресивне суспільство використовує для цієї мети диктат. В українській культурі завдяки громадському контролю є можливість удосконалювати етнонаціональний театральний потенціал, який посідає чинне місце у всі століття в українській самореалізації. Доба Ренесансу продовжує церковний міні-театральний креатив, що презентує дидактичні сценки етично-християнського характеру: «Різдво в Печері», «Дари новонародженому дитятку», «Зло Ірода», «Дорога в Єгипет», «Три Празники», «На Йордані», «Введення Марії у храм», «Сюрпризи Миколая», «Стрітєння», «Сюрпризи Верховного Ангела Михайла» тощо.

Продовжують в ренесансній культурі побутовати весільні театри, що були започатковані ще в Київській Русі: «Розплітання коси», «Піч регоче» тощо. Продовжує традиційно жити дохристиянський театр «Гукати птахів», «Гукати Весну», «Розлилися Води», «Пошанування Криниці», «Зустріч з Днями тижня», «Зустріч Дня і Ночі».

Новітнім для цього часу є братський театр: «Водити Кізеньку», «Водити Калину», «Стрітєння», «Меланка та Василь», який привертав увагу населення до осмислення древніх «Божих Законів». За допомогою символічних персонажів та символічних дійств конкретизуються основи православної культури як засобу попередження покатоличення через об'єднання родин, роду спільною метою та морально-етичною насагою.

Досвід накопичення ідеального, зразкового, ціннісного в етнотеатральній культурі.

Ідеальне, зразкове, ціннісне – базис естетично-правової саморегуляції, що було ключовим питанням просвітянської ренесансної культури. Назване питання успішно акумулювалось у театральних дійствах. У ході театральної самореалізації відбувається вироблення основ соціально-духовного багатства, накопичення соціально-демократичних цінностей.

Самореалізація особистості, засвоєння ключових етноцінностей має місце в етнотеатральній культурі. Як сюжет, так і обрядовий персонаж (ідеальний, зразковий, ціннісний) орієнтовані на гармонійні інтереси особистісного та суспільного. Сюжет народного етнотеатру зазвичай сфокусований на формуванні духовного та ціннісного або на засудженні антиідеального. Питання естетичного ідеалу є необхідним каркасом, який тримає на собі чинники самоусвідомленого креативного самовдосконалення, умови естетичного виховання.

Самосвідома людина внутрішньо готова утверджувати в собі природну схильність до доброчинства, виступати саморегулятором етично-естетичної людської поведінки. Засобом самоутвердження природних задатків є взаємодія обрядових персонажів, що реалізовувалася в численних релігійних українських святах.

Яскравим прикладом до сказаного виступають персонажі в різних козацьких театральних діях. Так, персонаж «Знавця трав» чи «Калини» у грі «Водити Калину» має ті ж правила, що й «Водити Козу» на Різдво, а також схожі умови, за якими їх обирають та одягають. Названі персонажі, звичайно, виступають у ролі морально-естетичного ідеалу; аналітичного зіставлення поведінки декількох сімей, на які стимулює «Коза», чи морального самовияву декількох жінок, які реагують на «Поїзд Калини», надають рівні права кожному учасникові театального взаємодійства, формують індивідуальну, соціальну та громадянську активність, чим корегується уявлення про ідеальне, зразкове, ціннісне.

До морально-естетичного ідеалу можна включити таких персонажів: Брати-місяці, Мудрий козак, вертепні образи, що мають місце у традиціях свят Андрія, Стрітєння, Різдва тощо. Перераховані персонажі, а особливо вертепні образи, що їх розробили як братчики для лялькового театру, так і січовики для «Живого козацького вертепу», у своїй практичній дієвості є презентантами моральної досконалості, чуйності, великодушності,

самовизначеності, вимогливості до себе, працьовитості, творчого сумління, відповідальності, протидії безвідповідальності.

З християнської точки зору, відповідальна сумлінна людина утверджує в собі готовність відстоювати в житті красу стосунків, а отже, виявляти свідоме неприйняття самообману, розпущеності: чому сприяють персональні дієства. Сумлінна людина завжди правосвідома. Персонажна культура – це важливий засіб самоактуалізації в концепції викладачів Словено-Греко-Латинської острозької академії, які також були причетні до творення театральних дієств. До формування духовного в естві людини засобами театального вертепного дієства щонайбільше були причетні братчики, які використовували природне середовища, застосовуючи в дієствах національних релігійних традицій низку персонажів для активізації уваги до ідей релігійно-національних свят («Кізенька», «Пастушок» та низка інших персонажів). У розробленому ними театальному дієстві «Різдвяна Кізенька» (до свята Різдва), у персонажних взаєминах «Зустріч Зими та Весни» (свято Стрітєння) сповідувалась увага до краси стосунків, духовної краси. Низка символічних персонажів, серед яких «Весенька», «Зименька» до театального дієства свята Стрітєння, осмислюється на зіставчих зразках дохристиянської та християнської культур на символічно-персонажному матеріалі, поряд з цим конкретизується увага до національних ідеальних героїв, символів, морально-етичних норм.

Християнська, моральна, естетична норми – чинники соціального порядку, що, в свою чергу, сприяють засвоєнню людиною абсолютних і вічних норм співжиття, єдності соціальної та правової справедливості.

Соціальний порядок – важлива риса козацької самосвідомості, наголошували чужинці, що мандрували по наших землях. Були, звичайно, задрісники такого соціального порядку, це ті, хто хотів привласнити собі чужі надбання, називаючи себе старшим братом, намагаючись цим знецінити вишуканий соціальний український порядок, обзиваючи козаків п'яницями. Для заперечення подібної брехні варто лише згадати, що тільки про всебічно

вишуканих індивідів говорили: «Це людина з козацького роду!»; ніколи про занедбаного, п'яного, ницого, байдужого, анти правного індивіда не говорили: «Оце козак!». (Доля наказала аферистів-брехунів: по всіх їхніх селах вилежуються в калюжах п'яниці, від малого до старого).

У часи Ренесансу в Україні національні, морально-наснажені герої вшановувалися на церковній службі, живописне компонувалися на іконах поряд зі святими, використовувались у традиційно-релігійних діях та кобзарських презентаціях (традиції Пилипа, Введення, Андрія, Варвари, Миколая, Стрітіння тощо). Найактуальніше місце персонажно-героїчна культура мала в релігійних святах. Так, національні герої пошановувались у релігійних святах Андрія, Пилипа, Сави, Стрітіння. Тут бажано назвати також свята Благовіщення, Вербна неділя, які привертали увагу до духовного ідеалу.

Символічно-персонажне етнотеатральне дійство – важливий фактор суспільної інтеграції, індикатор удосконалення та корекції соціального здоров'я суспільства.

Етнотеатральне дійство – умова індивідуальної та колективної самореалізації. Етнотеатральні дії ренесансної доби мали місце як у козацькому середовищі, так й при особливих храмових спорудах; це могли бути площі чи ратушні площі; такі дії, зокрема, відбувались у Львові біля львівської Ратуші, що була споруджена ще у XIV столітті, будинків львівського Ринку, каплиці Успенського братства, Корняковій вежі, каплиці Боїмів, а також біля замків на Волині, Поділлі, Галичині, Буковині. Великі замки магнітом притягали неординарних особистостей у містах Луцька, Володимира Волинського, Острога, Галича, Перемишля, Ужгорода, Мукачева, Крем'янця. Останнє місто мало чимало таких споруд ще від XIII століття; три вежі по території міста та багатоповерховий замок князів Острозьких (як униз, так й догори) до наших днів зачаровує гостей та мешканців м. Острога, куди приходять з етнотрадиціями у всі століття як весною (перед Великоднем), так й зимою (на Стрітіння); з такої причини

відбуваються етнодійства біля замку у Меджибожі (XII ст.), що на Поділлі, Кам'янець Подільському замку (XII ст.) над річкою Смотрич.

Етнотеатральні дійства — мотиваційно-ціннісні компоненти соціального порядку та етнопедагогічно-корегуючі креативні профілі когнітивних ментальних установок особистості майбутнього.

Мовленнєво-діяльнісний компонент етнотеатральної культури про основи гендерної політики.

Привернення уваги до основ гендерної політики визначає міру цивілізованості нації. Свята Трійця, Спас, Покрова, День Віри, Надії, Любові передбачали широке залучення сімейно-родового спадку до реалізації персонажної культури. І релігійні, й моральні цінності корегувалися через персонаж «Кобзар» чи «Козак Мамай» в єдності фольклорної, традиційно-обрядової та релігійної культури. На засадах доброчесності всі названі християнські свята орієнтували на самооцінку та гідні вчинки на рівні виховуючого середовища. Побожний український народ шанував через слово Боже і жінку-берегиню, і матінку-природу, і рідну культуру, і козака-героя; кожен син своїх батьків оберігав спадкоємну культуру від ворожої експансії; кожна жінка була гідною помічницею свого коханого, свого чоловіка, вихователькою своїх дітей.

Образ жінки в українській культурі – ментально-ключовий, починаючи від трипільських часів. Театральна етнокультура сприяла реалізації цього питання.

Традиції свят Пилипівки, Введення, Варвари, Миколая, Різдва, Віри, Надії й Любові привертали увагу до християнських святинь через реалізацію основ символу віри в єдності з сім'єю, родиною, родом та соціумом; образ матері та бабусі був актуальним у святах Пилипівки та Введення. У традиціях дійств свят Миколая, Різдва, Віри, Надії і Любові привертається увага до материнської науки. У святі Варвари конкретизується узагальнений образ величної жіночої неповторності, що поєднує в собі мудре, затишне, наполегливе, дидактичне, успадковано-духовне. Завдяки театральній

етнокультурі формується здоровий спосіб життя як дорослого, так і дитини на вимогах дійств християнсько-обрядової спадкоємності, у якій важливе місце посідав персонаж.

Поряд з увагою до жінки конкретизується образ парубка, батька, бувалого та мудрого чоловіка. Якщо етнотеатральна традиція створила персонаж «Жінки-матері» на релігійне свято Варвари, то персонаж «Бувалого та мудрого чоловіка» – на релігійне свято Сави. Завдяки релігійній культурі народ козацького роду подавав зразки гумору, працьовитості, справедливості (традиції Варвари, Сави, Миколая) та з острахом ставився до лихослів'я, висміював тих, хто несе деструкцію в суспільство, не шанує батьківських законів, рідної мови та культури (тут ідеться про свята, що є підготовкою до Великодня, Петра й Павла). Весняні релігійні свята Сорок Святих (персонажі «Дня» та «Ночі»), Олекси-чоловіка Божого (персонаж «Садівник-Садівниця», «Берегиня Брама Вирію») орієнтували людину на її духовні діяння, свідоме бачення моральної культури як факту креативного осмислення дійсності в осягненні краси вічності, національної моральної спадкоємності.

Дієвість естетичного персонажного ідеалу в національній традиційно-релігійній культурі – важлива умова поступально-спадкоємного вдосконалення реального світу життя. Обрядові персонажі «Дівчина-Весна» (свято Явдохи), персонажі лялькового театру (вертеп) насичені подіями з козацько-січового «Живого вертепу» («Господиня» чи «Господар»), усі вони сприяють як загальному обговоренню планів, соціальних проєктів, так і сімейним стосункам (серед воїнів та в сім'ї, певному соціальному прошарку). Обрядові персонажі навчають ідеальним та зразковим стосункам, урегулюванню конфліктності в сімейному, молодіжному середовищі, орієнтують через лідерські якості на доступність кожного до управління. Образ жінки має місце і в етнодійствах Трійці («Водіння Калини»), Покрови («Вінок») як умова запобігання відчуженню від соціальних цінностей.

Театральна структура обрядових дійств орієнтувала на аналіз суспільно-значущих учинків кожного з фіксацією запобігання відчуження від

моральних та естетичних орієнтирів, а також протидії аморального та безестетичного, що є актуальним і дбайливо оберігається до сьогодні. Це свята Андрія («Чотири сторони світу»), Святий Вечір («Подорож до Єгипту»), Різдво («Пастушок»), Трійця («Гнати зло»). Суть актуальності в уважному ставленні до навколишнього та природного середовища (етнодійства Варвари, Стрітєння, Сорока Святих, Олекси), до світу етично-естетичної культури (етнодійства Введення, Миколая, Сорок Святих, Василя, Меланки). Усе зазначене виступало результатом спільної творчо-евристичної діяльності на ниві реалізації успадкованої духовної культури і презентувало нову форму гуманістичних взаєностосунків між людиною та суспільними потребами часу.

Сказане запобігало моральному падінню, протидіяло єзуїтським засиллям, стимулювало утвердження рис громадянськості. Спільна творчо-евристична діяльність відбивалась у суспільній свідомості, у практиці спілкування та взаємодії.

Для успішної театральної імпровізації застосовується використання різноманітної атрибутики та інших засобів у етнотеатральних дійствах.

Засоби активізації мовленнєвого креативу в етнотеатральних дійствах.

Мовленнєвий креатив – фактор подолання соціальних конфліктів, спосіб налагодження людської взаємопогодженості та умова передачі кращого в часі та просторі. У театральній культурі українці надавали важливого значення фольклору, персонажу, атрибутиці та символіці.

Символіка презентувала собою соціальний об'єднуючий погляд на певні оцінки, взаємини, генетичний та соціальний зв'язок. Найефективнішим символом нації була Віфлеємська Зірка, дотичність до якої означала людський спосіб життя, про який кожен мріяв.

Традиція носіння Віфлеємської Зірки презентувала виокремлення духовно-ідеального, зокрема розуміння часу зародження гуманізму на землі (цей час є фактом появи науки про любов до ближнього, що зафіксовано Віфлеємською Зіркою на небі).

Наслідування поведінки Миколая-чудотворця трактувалося театральними виставами як розуміння меценатсько-зразкового; атрибутами тут були «Чобіток», новий одяг із пришитою яскравою «кишенькою», «Корзиночка», «Різочка».

Відтворення в персонажних діях міфу про народження Марійки, життя Марійки було не тільки підсилене моральною установкою про ідеальні сімейні стосунки, а й набором родових вишиванок, «Дерев'яною голочкою», «Листівками від Богородиці», які можна було прочитати, якщо по пунктирах пройде голочка з ниточкою (такі вправи з голочкою починались із 3-5-ти років).

Повсякчас використовується народна імпровізація гри-обирання на певний персонажний образ, що також дійшла до наших днів. Це інсценізовані дійства обирання «Мудрої Дівчини» та «Надзвичайної Жінки» на свято Покрови із використанням рушників, вінків цибулі, часнику; це інсценізоване пошанування-виокремлення героїв морських походів на свято Миколая з використанням аплікації із природного матеріалу; це «Носіння вечері» хрещеним батькам на Святий Вечір із використанням «Чарівної корзини». Названі обрядові міні-театральні імпровізації виконували роль морального зразка, де молодь віднаходила орієнтири розуміння умов свободи вибору на гідне креативне самовизначення. Дані обрядові міні-театральні імпровізації навчали вибирати життєві позиції, що не заводили на манівці, а спрямовували на рівну дорогу до блага, де душу закликали жити за подобою Божою, адже Бог – Творець, і людина має творити на кожному подихові.

Братства навчали благої справи у зрізах дотримання ціннісно-величного: розрізняти Добро-Зло через фольклор («Водити Кізеньку»), навчали етики спілкування (театр «Зустріч Зими та Весни») тощо.

Серед моральних цінностей козацтва, яке дуже підтримувало братську освітницько-просвітницьку культуру, виділялися такі спільні імпровізовані завдання-змагання: «Складання неписаної книги козацької історії» на Покрову (з використанням «Дарів Осені»), «Допомога самотнім людям» на

Пилипівку (з використанням вишитих подушечок), «Виставки унікальних пісних страв», прикрашення хати у змаганні-дійстві «Підготовка хати бідної вдови до вечорниць» (з використанням рушників, короваю) перед Покровою; «Вшанування батьківської науки» та «Оспівування регіональних героїв» на свято Введення (із застосуванням «Альбому родової творчості»), поваги родової взаємодії на свята Сави, Варвари, Покрови та Пилипівки (з використанням «Книги рецептів страв»), «Згадування добродійних та неординарних родичів за Кутею» (з різноманітними атрибутами, виготовленими із соломи), перелік «Добродійних учинків родини» на Святий Вечір (із застосуванням керамічного посуду, вишитої скатертини). Усе сказане розвивало людину як духовно, так і розумово, удосконалювало культуру нації.

Етнотеатр, театральна комедія, перевтілююча акторська імпровізація зі сценарієм та без нього, розробка вистав про пекло, рай, драматизація сюжетних колядок мали місце у змісті реалізації релігійних свят як у церковних, полкових, січових, братських школах, так і в соціальній роботі студентів вищих та спеціальних навчальних закладів (колегіуми, Острозька академія), метою яких було об'єднати родину, народ спільними культурологічними завданнями: оберігати набуте, примножувати духовне, стимулювати креатив.

Естетика театральної народної української культури зфундаментована в основі етнопсихології нації, успадкованої ще від трипільської культури (традиції свят Варвари, Покрови). Питання художньої творчості як умови естетичного виховання закладено діями свят: Введення, Спаса, Михайла, Миколи, Святого Вечора. Цікаво відзначити, що народні міфи релігійних українських свят Введення, Миколая, Софії, Трійці, Петра й Павла є пульсатором митецько-сценарної обрядової культури. Важливу роль у формуванні етично-естетичних позицій відіграє засіб «лідерство» як фактор формування самоактуалізації та самовираження.

Звідси, культура багатовимірного креативу запобігала соціальному злу, стимулювала до саморегуляції своєї поведінки, орієнтувала на множення загального блага, визначала етично-естетичні позиції своїх лідерів (зокрема на свята Андрія, Варвари, Явдохи, Покрови: ці свята спрямовані на розвиток здатності людини визначатися в естетично-пошуковій активності); лідери в етнокультурі, особливо в театральній, були фундаментом для самоутвердження.

Засвоєння кожним індивідом основ культури самопрезентації та творчої взаємодії допомагало зберігати гармонію та злагоду в суспільстві, стимулюючи тим самим повагу до можливостей та прав іншого, і, таким чином, поширювати відповідальність у соціумі, терпимість у малій групі, створювати безконфліктні умови для комфортної, законослухняної життєдіяльності.

Мовленнєвий спосіб виміру суспільної культури багатогранний, що уособлює соціальні, політичні, морально-етичні, побутові утворення. Носієм передачі вимірів суспільної культури виступає і окремий індивід, і група, і соціальна спільнота.

Морально-етичні та естетичні норми, соціально-політичні установки та утворення були актуальними для того часу, вони успішно презентувалися через театральну ренесансну культуру, що має місце як у лялькових етнотеатральних виставах, так і в кожному з обрядово-релігійних свят, які реалізовувались і братчиками, і педагогами, і меценатами, і церквою, і кожною родиною в позацерковній діяльності. Це утверджувало освітньо-світоглядні позиції, культурно-виховні, соціалізуючі функції через спілкування (збагачення духовного світу, формування етноціннісних установок).

Теологи, політики, педагоги, учені, митці ренесансного періоду зверталися до народу вишуканою формою думки, поетичними мовленнєвими вступами, живописно-натуральним малюванням, скульптурно-архітектурною інноваційною культурою, а народ, відгукуючись, самореалізовувався

креативом у прикрашенні побуту, дозволя, що зближувало всі верстви з Природою, яка є вічно креативною, філософсько-етичною, перспективно-незгинною Берегиною буття, де був відбитий, як у краплині води – Творець світу.

Головною метою багатоступеневого креативу, в тому числі й мовно-мовленнєвого, є вдосконалення соціального простору, цивілізованого існування людини.

4.11. Гуманістично-тлумачні надбання ренесансної доби в Україні

Для креативного процесу українського Ренесансу характерне володіння трьома мовами. В Острозькій академії навчання відбувалося трьома мовами - словенською, грецькою й латинською. Однак упевнено утверджує себе українська мова, про яку вже згадувалось як про старокиївську, яка невпинно збагачувалася розмовним елементом, що можна прослідкувати у творчості Г. Смотрицького, Д. Наливайка, Л. Зизанія, К. Саковича, які були представниками просвіти, освіти, науки, релігійної культури ренесансного періоду в Україні.

Уся науково-освітянська, просвітянська діяльність в Україні була спрямована на культурне заперечення католицького засилля. Це і пісня, і музика, і фольклор, і ремеслознавча, і декоративно-прикладна культура, і театральна й наукова позиція тощо.

Актуалізація літературного й наукового життя в ренесансний час відбувалася надзвичайно активно завдяки як книгодрукуванню, так і діяльності Острозької культурно-наукової школи (ОКНШ), а також, що особливо важливо, науково-методичному забезпеченню навчального процесу літературою та посібниками від учених-викладачів Словено-Греко-Латинської острозької академії.

Випускники Словено-Греко-Латинської острозької академії прославили українську науку й культуру та, поповнюючи ряди науково-національного

руху за утвердження морально-релігійної культури, зокрема сповідання прагності до підвищення духовно-традиційного, не тільки продукували, а й упроваджували в життя суспільно-національну думку. Словено-Греко-Латинська острозька академія вивела у світ не тільки вчених, а й гетьманів, перекладачів, письменників, друкарів, працівників просвітянської ниви; духовенство, що вийшло з цих стін, надалі започаткували традицію отримувати паралельно світську й духовну науку, засновувати духовні й видавничі центри, навчальні заклади й підтримувати громадянські надбання, зокрема козацькі. Випускники-вчені визнавали за необхідне сповідувати духовно-релігійні, природознавчі, мовознавчі, історичні, археологічні, ораторські основи як на рівні науки, так і в приватному житті, усіляко поширювати гармонійне світобачення.

Разом зі своїми педагогами-наставниками випускники Острозької академії виступали проти засилля унії; педагоги-наставники викривали експансійні наміри Ватикану, боролися за наукове тлумачення істин рідної віри, утвердження різноманітних наукових напрямів на українському просторі, оберігали і примножували здобуте в попередніх століттях. Зі стін Острозької академії вийшли відомі педагоги, полемісти, поети, перекладачі, громадські діячі, богослови, культурологи-гуманісти: М. Смотрицький (богослов, ректор Києво-Могилянської академії, мовознавець, громадський діяч, полеміст, утверджував норми нової українізованої старослов'янської мови), І. Копинський (представник культурно-наукового Острозького центру, митрополит Київський (1631), єпископ, духовний наставник декількох міських центрів, один із засновників Київського братства, оратор, захисник та сповідувач православ'я), П. Конашевич (козацький гетьман, меценат освіти, просвіти, науки, культури), Й. Княгиницький (відомий учений та церковний діяч, поет, покровитель низки українських монастирів, перекладач), Г. Дорофієвич (поет, перекладач, укладач низки духовно-етичних збірників), С. Наливайко (козацький гетьман, патріот української культури), Д. Наливайко (керівник видавничих проєктів Острозької

культурної наукової школи, керівник козацьких повстань, письменник, богослов), І. Борецький (духовний проповідник, педагог, політичний, церковний, культурний та політичний діяч, перекладач, учений зі світовим ім'ям). І. Борецький був знавцем грецької та латинської мов, на перетині XVI – початку XVII століть співпрацював з Д. Наливайком, І. Княгиницьким, І. Борискевичем у Дермані, подарував для мислителів, педагогів посібник з питань моралі, етики, духовного етновиховання під назвою «О воспитании чад», а також працю «Діалог», яка є посланням захисникам віри, зокрема К. Острозькому, виокремився як викладач богослов'я, перший ректор Богоявленського братства, у 1620 році був обраний Київським митрополитом, тісно співпрацював з козаками в боротьбі за віру, подавав гідно-патріотичний приклад для духовенства, був меценатом друкарства, разом із К. Лукарисом підтримував порядок у шкільній освіті, свою бібліотеку передав П. Могилі та монастирям.

Випускники Острозької академії сприяли прогресуванню мови, удосконаленню освіти, науки, формуванню основ патріотичного світобачення; це були високоосвічені гуманісти, що принесли у світ новітню термінологію часу.

Серед випускників можна ще назвати Афанасія (церковний діяч, засновник Межигірського монастиря – найважливішої святині Київщини), Афанасія Китайчича (церковний діяч, рецензент праць К. Ставровецького), І. Бережанського-Підвисоцького (церковний та освітній діяч, мовознавець, друкар), Варсонофія (церковний діяч, ієросхимник, член Острозької культурно-наукової школи, викладач, засновник монастирів), І. Старушича (церковний та освітній діяч, ректор Києво-Могилянської академії (1641), С. Фляка (виконуючий обов'язки ректора Острозької академії), Т. Земка (культурний діяч, видавець, педагог, засновник Київського культурного осередку, організатор Лаврської друкарні, редактор низки її видань, передмов, сповідувач віршованих епіграм та емблем) та ще багато інших.

Острозька академія турбувалась і підтримувала професійні, освітянські, просвітянські, наукові кадри, які запрошувала з різних країн світу, а також плекала сама. Серед високопоставлених учених, представників богослов'я, що презентували єдність духовно-освітнього наукового потенціалу візантійської та західноєвропейської культури, варто назвати М. Броневського – дослідника історико-правової думки з питань політичного консенсусу, захисника прав людини (його вихованці, колишні спудеї Словено-Греко-Латинської острозької академії, працювали в європейських судах, були красномовними правозахисниками тогочасних дисидентів на основі чинного права). Маючи чимало інших спільників-гуманістів нації, обговорював питання духовного зв'язку людини з Богом та суспільством, виділяючи при цьому таку необхідну християнську ознаку, як активна громадянська позиція, утверджував людську гідність; у виданій книзі «Апокрисис», крім висвітлення питань козацької культури, демократичного внеску козаків в освітянсько-просвітянський процес, демонструє також волелюбно-патріотичні та полемічно-демократичні «наміри козаків у захисті своєї національної гідності».

Непримиренним борцем з католицьким засиллям, просвітником, активним культурним діячем, полемістом був Василь Суразький; на увагу вчених заслуговують дві його праці, видані в різні роки під назвою «Книжиця» (1588, 1598), де зосереджується увага на «єдиній істинній православній вірі», етичному понятті «гідність» та соціокультурному громадсько-оцінювальному самовизначенні, етичних підходах до людської гріховності, місці посту в житті людини, причинах розп'яття Христового. Значна увага вченим надана осмисленню особливо священних подій у житті християн. У другій своїй праці, як поборник православної віри, Василь Суразький апелює до тих, хто виніс протиправні рішення Берестейського собору (1596 р.), виступає гідним проводирем в осмисленні захисту духовної культури нації.

Названі тут праці мають публіцистично-виховний та патріотично-полемічний напрям, що сповідувався в освітянському процесі Острозької академії. Крім цього, В. Суразький член ОКНШ, укладач Біблії, полеміст, редактор «Псалтиря з вослідуанням», літературний укладач «Маргарит» Іоанна Златоуста та «Книжиці у 10-ти розділах», «Книжиці у 6-ти розділах» (про дію Святого Духа в народознавчому викладі).

Носієм перекладацької справи в Острозькій академії був Д. Наливайко – перекладач, публіцист, виокремився також як представник такої політично-педагогічної науки, як полеміка. Крім довершеної перекладацької роботи, літературознавчих оглядів-заміток до інших видавничих праць, видав декілька поетичних збірок. У поезіях виокремлював етичну категорію «буття» (вірш «Про час»), складав історично-українознавчі панегірики, що є важливим енциклопедичним матеріалом для сьогодення.

Викладачем перекладацької справи був Никифор Грек, відомий як філософ, гуманіст, духовний ієрарх. Він сповідував ідеї демократизму, права, гуманізму, людської гідності, відзначався оригінальністю при викладанні латини та грецької мови.

Наставником багатьох професіоналів-перекладачів був Н. Парасхес-Кантакузен – церковний діяч, учений-грецист Острозької академії, названий унікалом у галузі мовознавчих наук, зокрема «еллінсько-грецьких».

Яскравим діячем у галузі педагогіки був сатирик-публіцист, один із засновників полемічної педагогіки Г. Смотрицький; він також визначився як натхненний майстер подачі основ логіки та застосування незаперечної логічно-мовленнєвої культури.

Г. Смотрицький – учений, перекладач, гуманіст-реформатор, зусиллями якого було створено Острозьку культурно-наукову школу (центр), йому історія завдячує як відповідальному редактору Острозької Біблії, а освіта та наука як першому ректорові Словено-Греко-Латинської острозької академії. Г. Смотрицький – поет, релігійний полеміст, знавець сучасної та візантійської літератури, володар ведення спілкування різними мовами –

виокремив мудре політичне бачення першопричин зла, називаючи серед них: порушення прав людини, нівелювання прав народу, соціально-політичне нерівноправ'я. Відстоював думку що людина від Бога наділена якостями громадянської гідності: мужністю, незборимою активністю, креативною діяльністю на благо рідної землі, турботою про освіту, науку, культуру, Віру.

Г. Смотрицький прийшов у науку як соціальний полеміст (пізніше релігійний полеміст) з такими позиціями: історичний поступ є результатом позитивної чи негативної діяльності видатних осіб, керманічі мають бути відповідальні за планування конкретних соціально-ідейних цілей тощо. Він був «ученим-книжником», «благочестивим філософом», продукатором суспільно-національної думки.

Серед спродукованих ключових питань його публіцистики було питання «соціальної взаємопогодженості», зокрема:

- мета викладеної життєвої позиції має відповідати внутрішнім переконанням;
- розвиток вітчизняної культури в час її захисту, зокрема літератури, залежить від дотримання християнського кодексу та неприйняття іноземного засилля;
- процес удосконалення соціальних взаємин відбувається завдяки конкретним узірцям від наставників на всіх рівнях, зокрема тих, хто володіє словом тощо.

У своїх перспективно-освітніх та наукових творах визначився активним борцем проти уніатів і беззаконня, проти свавілля й насильницької політики ополячення; поцінувався ближніми як філософ-гуманіст, що надавав спудеям зразки реалізації Заповідей Блаженства, перспективи розвитку гуманного суспільства.

Я. Лятош – одностудець К. Острозького. Це публіцист, доктор медицини, острозький просвітник, філософ, автор численних наукових праць; як викладач Острозької академії підготував та видав лекційні матеріали з астрономії, астрології, математики.

У сфері соціально-полемічної педагогіки проявив себе І. Вишенський, який заклав основи мовленнєвих змагань із супротивником. І. Вишенський був цілеспрямованим сповідником не тільки мовленнєвих мотиваційно-структурованих, соціально-політичних баталій, а й науки етики, став відомим як творець етичного навчання щирих почуттів до Заповідей Бога-Творця. І. Вишенського також називають незаперечним сповідником мовленнєвої культури ораторства, неперевершеним оратором у справі утвердження рівності людей та соціальної справедливості у стосунках. Він активно відстоював необхідність упровадження в освітянську систему морально-патріотичних орієнтирів, пристрасно захищав народну мову й мовлення, досліджував питання розвитку світоглядної внутрішньої позиції людини, утверджував основи національно-людської солідарності та братерства.

У своїй полеміці І. Вишенський використовує як приперчену лексику, типу козацької, так і лексикон, що нагадує твори античних ритористів, що зближує її із формою «звернення»; для його полемізування характерні як нанизування асоціативних рядків, так і «писання», що дотичні до старозавітних пророків. З десятків його творів перенаповнені ораторськими прийомами. Найвідоміший з полемічних творів «Писання...» (1598) характеризується глибоким проникненням в душу людини та знаннями про людський світ соціальних відносин. Усі його літературно-духовні полеміки багаті на емоційні вирази, наповнені глибокою внутрішньою енергією. Висока, для того часу, освіта І. Вишенського допомагає, завдяки застосуванню високорозвиненого стильового шарму, внутрішньому просвітленню читача. Жваве та переконливе слово, що постійно контрастує з думкою читача (за допомогою різних ораторських прийомів, з «риторичним переліком», «іронією» «сатирою», «пародією»), фіксує типологічне сходження високої літератури до фольклорного послання; тут професійна літературна мова оригінально зближується з народнопоетичною, подаючи нам численні зразки поваги до креативу українського Ренесансу козацької епохи.

Піонером у розвитку науки християнської етики та мовленнєвого діалогу був З. Копистенський – полеміст, письменник, церковний діяч, пізніше вчений наукового гурту Києво-Печерської лаври та її архимандрит.

Представником педагогічної науки був полеміст Клірик Острозький – утаємничений патріот, що виокремлювався у виховно-патріотичному спрямуванні. Клірик Острозький підтримував позицію щодо дотримання гідності в питаннях орієнтації на православну релігію, висловлену в духовно-етичній книзі «Отпис» (1598 р.).

Визнаним літературознавцем був презентант поетично-дидактичних та народознавчих лекційних праць А. Римша.

Яскравим лектором та викладачем старослов'янської мови був Т. Анич. Ренесансні викладачі-вчені визначались як носії основ наполегливого забезпечення демократичних правил соціального співжиття для широких мас українського населення; це Т. Анич, Н. Парасхес-Кантакузен, Е. Мосхопуло.

Т. Анич – патріот національної культури, викладач старослов'янської мови та богослов'я, колекціонер книг (особливо Київської Русі та Галицько-Волинської держави).

Е. Мосхопуло – одностудець К. Острозького, володар двох європейських освіт, грецький учений, релігійний діяч, учасник просвітньої діяльності наукового центру ОКНШ, представник православної Церкви в Берестецькому соборі.

Посилювали наукову та просвітницько-термінологічну вагу Словено-Греко-Латинської острозької академії ще дві цікаві освітньо-наукові тенденції – це прогресивний поступ учених Острозької культурно-наукової школи, що діяла при Острозькій академії, та діяльність просвітників при друкарському центрі Острозької культурно наукової школи (ОКНШ). Видатні особи ренесансного періоду були носіями нового освітянсько-термінологічного базису.

Усі тут названі засновники тих чи інших наукових дисциплін працювали під гаслом «Людина, у якої відсутня гордія, є гідною

людиною!». «Гідність» як етично-гуманна категорія сповідувалась у стінах Словено-Греко-Латинської острозької академії на рівні обов'язку.

Учені Словено-Греко-Латинської острозької академії, крім удосконалення змісту вищої освіти, розвитку різноманітних наукових напрямів та розробки наукових дисциплін, писали до цих дисциплін, як науковці, навчальні посібники, примножуючи культурно-наукові, літературно-видавничі здобутки українців.

Острозькі інтелектуали працювали в напрямку творення конкурентоздатної богословської й філософської культури, яка могла б протистояти чужоземній експансії. Найбільше уваги надавалося творенню духовно-етичної богословської літератури, яка писалась, що дуже знаменно, тогочасною рідною книжною мовою (викладачами ОА та членами ОКНШ).

Літературно-наукові та публіцистично-полемічні праці вишуканих ренесансних книжників корегувалися досконалою, для того часу, лексикографією; найвідоміші з них: «Лексис» Л. Зизанія, та пізніше видання «Лексикон славенороський та тлумачення слів» П. Беринди.

Цінним науково-просвітянським та духовно-гуманістичним фондом була «Бібліотека Острозького», яка після смерті К. Острозького була розподілена між родичами, сином та церквами. Частину літератури перебрали спадкоємні князі, інша – потрапила до Дерманського та Лубенського монастирів, чималий блок фонду потрапив до приватних бібліотек та освітніх діячів Острога. Наголосимо: літургічні книги були передані до храмів Острожчини, а певну частину Я. Острозький зберігав у Дубинському замку, про що знайдено запис («успадковані оправлені руських книжок»).

4.12. Мовно-мовленнєва філософсько-духовна культура Ренесансу

Народженню Острозької культурно-наукової школи українці завдячують Г. Смотрицькому.

Острозька культурно-наукова школа пишається патріотично-духовним, соціально-полемічним, науково-освітнім внеском у ренесансно-гуманістичну українську презентацію. Острозька наукова школа була причетна до прогресивно-наукового перевороту у сфері правничо-соціальних чинників епохи українського Ренесансу та кування кадрів для створення майбутнього навчального закладу світового рівня – Києво-Могилянської академії; викладачі Острозької культурно-наукової школи були видатними представниками періоду творення конкурентоздатної богословської й філософської культури, яка могла протистояти чужоземній експансії; вони творили видавничу продукцію суспільно-національної перспективи, започаткованої М. Броневським, Т. Михайловичем, І. Натаніелем, Д. Наливайком, Х. Філалетом, Артемієм, А. Еммануїлом, І. Балабаном, І. Борисковичем, І. Княгиницьким, Кипріаном, А. Грековичем, В. Суразьким, М. Пігасом, К. Острозьким, І. Борецьким, І. Тостянецьким, Прогресивним Олексієм та іншими.

І. Борискович – церковний та культурний діяч, співпрацював у єдності проектів з різними культурними діячами ОКНШ, був досить успішним організатором роботи видавничого Острозького культурно-наукового центру; за його керування Дерманський видавничий осередок (керівників було декілька) в 1602 р. став найбільшим культурним, освітнім центром України; написав декілька наукових праць.

В. Суразький, що плідно співпрацював у декількох наукових видавничих проектах, аналізував та використовував для актуалізації думки твори візантійських отців церкви.

Христофор Філалет, увійшов у літературну справу під ім'ям «Тлумачник», відомий як політичний та церковний діяч; завдяки літературно-дослідницькій праці «Апокрисис»; його називають дослідником-ерудитом, дослідником праць істориків церкви та документів церковних соборів, а також тлумачником листування духовних ієрархів, прославився як

захисник прав українського народу, працював у Дерманському видавництві над успішним виданням Біблії.

Артемій-старець – церковний діяч, причетний до становлення Словено-Греко-Латинської острозької академії, послідовний захисник православ'я, також причетний до Дерманського видавництва, зокрема у виданні Острозької Біблії.

А. Еммануїл – культурний діяч, співпрацював у різних видавничих проектах Острозького культурно-наукового центру, знавець 6 мов, викладач грецької Острозької академії.

І. Балабан – церковний та культурний діяч, екзарх Константинопольського патріарха, керівник редакційних робіт Кипріана, невтомний перекладач Острозької Біблії.

І. Натанієль допомагав К. Острозькому збирати тексти Святої книги в різних краях, один із успішних редакторів Острозької Біблії.

Острозька культурно-наукова школа, на основі розробки видавничого проекту, приуроченого утвердженню «Слова Божого» (за фінансування К. Острозького), збрала різноманітні біблійні тексти, що існували на той час. Завдяки плідній роботі колективу перекладачів, за основу для перекладу (в результаті наукового аналізу різних текстів) було вирішено взяти «Сентуагінту» - грецький переклад «Сімдесяти двох».

Засилля католицизму, особливо у сфері науки та освіти, спричинило посилену увагу до форм ідеологічної боротьби – культивування людської незалежної індивідуальності. На цій ниві проявились активні борці проти ополячення, до них належать активісти Дерманської друкарні. Нація отримала яскравих представників освітньо-просвітнього процесу, що возвели його на європейський рівень: світ дізнався про діячів реформаторської освітньо-наукової справи як важливої ланки виховання громадян України.

Спонукальними зразками корегування громадянської гідності, духовно-демократичних, просвітянсько-правових правил співжиття, зокрема творців конкурентоздатної богословської й філософської літератури, були

неординарні особистості, на що звернено нині увагу, адже це були неповторні діячі щодо забезпечення демократичних правил співжиття, продукатори мовно-мовленнєвого, соціально-наукового нормативу для широких мас українського населення.

4.13. Ренесанс та творення книги

Кращими носіями просвітянсько-правових, етико-демократичних правил співжиття були представники Словено-Греко-Латинської острозької академії та ОКНШ, що заклали національні дидактично-наукові основи вищого рівня освіти й новітні підходи у сфері духовно-етичної просвіти та виховання, вивели гуманістично-богословську термінологію й започаткували упорядкування літературних видань рідною мовою, створили численні видавничі проекти й розробили основи для освітньо-наукового процесу академії європейського рівня.

Один із ректорів Острозької академії (ОА), релігійний діяч, грецький учений К. Лукарис – мученик за Віру, учитель М. Смотрицького, контактер з братчиками, висловив новітню ренесансну позицію: спрямувати зусилля на єдність прогресу науки та соціальної педагогіки. К. Лукарис не тільки причетний до творення духовної книги, а й ініціатор створення рукописних наукових збірників.

Новітніми підходами у сфері духовно-етичної просвіти, освіти, науки було залучення до просвітницької діяльності, крім книжників, діячів Словено-Греко-Латинської острозької академії, представників від громадських об'єднань. Відбувається консолідація українського народу як етнічної спільноти. У центрі просвітницької діяльності та книжної справи домінувала Дерманська друкарня. Передові науковці ренесансного періоду відомі як носії науки Божої та перекладачі й упорядники висловів до Біблії.

Д. Наливайко, не тільки поет, він – очільник Дерманської друкарні, церковний, освітній, культурний діяч, оратор, керівник козацьких загонів,

автор виданого поетично-пошанувального жанру «Лямент» (утвердження віри предків, оцінювання діянь ревнителів православ'я), редактор, публіцист (відповідальний за передмови та післямови), взірець консолідації різних верств населення.

Кипріан (мовознавець, мав декілька освіт, церковний та культурний діяч, перекладач «Бджоли» (2500 висловів античних авторів, отців церкви, візантійських мислителів), упорядник уривків із Біблії, випускник Словено-Греко-Латинської острозької академії, діяльний член Острозького культурно-наукового центру, перекладач «7-ми таїнств Церкви») став тлумачником як термінології релігійного гуманізму, так і текстів візантійських богословів і численних постанов соборів, а також укладачем рідною мовою унікальних духовних матеріалів «Бесіди» (Євангеліє від Йоана та Послання апостола Павла).

Никифор Грек (перекладач при Дерманській друкарні, викладач, людина з громадянською гідністю, учений-філософ високого рівня, громадський діяч, якого, за динамічну здатність мислення, філософсько-етичну культуру, дуже цінували козаки: «человек, яко знаний лектором наук еллінських і грецьких, жесь і вся Польща повна слухами про філософські науки його», проповідував не тільки ідеї демократизму, гуманізму, людської гідності, а одночасно виступав за право народу оберігати свою православну культуру, закликав протистояти насадженню іншої віри (католицизму) в Україні, його учні поцінювались у всіх країнах Європи.

Роль літературно-художнього слова у відстоюванні національних інтересів українців.

Український Ренесанс – це високий рівень консолідації етнічної спільноти, яка проявляла гідні зразки любові до своєї Вітчизни на різних рівнях соціуму. Очільники нації ренесансного періоду були також наділені жертвовною Любов'ю до своєї землі й, разом із народом, шукали шляхів до самовизначення нації (сьогодні ж очільники держави не тільки не люблять

свій народ, а й, власне, Україна їм потрібна тільки в тому сенсі, щоб успішно потішити своє самолюбство).

Україна ренесансного періоду, як зазначалося народними боянами, була сполохана наступом, нагаєм, палями («кол» на російській мові) католицизму, як птаха чаєчка, що мала у своєму гніздечку пташенят, то й не могла покинути його. Чаєчка била крильми об землю, відволікаючи ворога подалі від гнізда. Очільники та культурні проводирі нації били на сполох словом, відганяючи ворога крильми-полемікою, крильми-ораторством, крильми-публіцистикою, крильми-просвіти тощо. Надалі «Чаєчка» в устах кобзарів стала символом душі України, яка, побиваючись грудьми об землю, просила Землю та Небеса підтримати її діток та дати могутні крила-Віру, щоб злетіти до небес і каменем упасти на голови своїх кривдників. Каменем у руках захисників Віри-Волі-Вітчизни було Слово. Завдяки народному Слову, Слову-просвітництва, Божому Слову (яке було найпотужніше) у суспільстві відбулося виокремлення єдності права, мистецтва, науки, освіти, військової справи, Церкви тощо. Слово стало умовою консолідації української спільноти в незбориму єдність на всіх рівнях.

Молитва посідає важливе місце в житті ренесансного українця. Термін «молитва» трактується як розмова, спілкування з Богом: вона як форма розмови-спілкування формувала характер, упливала на темперамент, а особливо вольові зусилля русича-українця. Помітний вплив на таку мовно-мовленнєву культуру мав відомий педагог-полеміст того часу І. Вишенський. У нього, як і в інших острозьких книжників, в творах присутні тлумачення, що націлювали соціум на душевне очищення, життєздатність та, загалом, корекцію суспільної свідомості.

Полемічними антипапськими творами, що закликали берегти українську національну культуру, стимулюється процес глибокого пізнання життєво-буттєвих процесів; полемічні твори видаються в Острозі Х. Філалетом (М. Броневський) – «Апокрисис» двома мовами. Обсяг польського видання сягав 334 сторінки, українського - 444 сторінки. Книги було

написано з великим літературним та публіцистичним хистом. Ці твори, як і праця З. Копистенського «Палінодія», відкидали твердження єзуїта Скарги про те, що в Україні, нібито, низька освітня культура. Як учені, так й спудеї Острозької академії також у віршованій формі славили освіту, науку й культуру, що викладалася на латинській, грецькій, словенській основах, заперечували тенденційні претензії католиків на українські землі. Учені Острозького культурно-наукового осередку (школи) сприяли тому, щоб майбутні бакалаври досконало володіли не тільки основами богослов'я, а й словенською й грецькою мовами; з цією метою видали низку навчальних посібників рідною мовою й переклали досить багато навчальної літератури з грецької мови для потреб не лише навчального закладу міста Острога, але й навчальних закладів інших міст України (що такі заклади існували, видно хоча б із біографії Ю. Дрогобича); мета посібників – протидіяти духовному засиллю, утверджувати права народу на свою мову, молитву, освіту, територію. Виокремлена мета стала предметом етносамовизначення ренесансного українця; про це можна судити на підставі таких ренесансних етнодемократичних надбань: «Закони козацької честі», «Закони лицарської честі», позиції «Дні парламентської роботи козаків», козацькі присяги, статuti братчиків, навчальні статuti тощо.

У ренесансний період писалися також пізнавально-просвітницькі літописи, зокрема «Острозький літопис»; зафіксовано повісті, наприклад, твір письменника Пекаліда «Про Острозьку війну», де розглядаються взаємини людей у різних аспектах.

Видавнича діяльність та ознаки політичної активності ренесансного українця.

Діяльність соціально-ренесансних етносуб'єктів була спричинена багатьма чинниками. Розвиток політичної активності у високій її актуалізації стимулювався через освітньо-науковий, громадсько-просвітницький, етнопедагогічний, козацький, друкарський та інші напрями; суспільно-соціальна активність мала, у загальних рисах, назву культурно-просвітницька

полеміка. В основі полемізування, започаткованого викладачами та вченими Острозької академії й видавничого наукового центру – ОКНШ, виділяються питання уваги до історичного поступу духовних надбань, що є результатом позитивної чи негативної діяльності кожного, а особливо видатних осіб, що відповідальні за правове планування конкретних соціально-ідейних, гуманістичних цілей.

Крім документального оформлення правових взаємин, актуалізувалися також питання дієвості правостосунків, які спиралися в ренесансній культурі на самосвідомість. Якщо корекційно-виховна козацька система орієнтувалася на взаємодію релігійної культури та звичаєвого права засобами нормативно-правової соціальної установки, орієнтуючись при цьому на правосвідоме зростання козака-джури, козака-воїна, козака-трудолюбця, козака-лицаря, козака-духівника, козака-інтелігента, то просвітники, виступаючи проти соціального та релігійного гноблення з боку польської влади, братчики та Острозький культурно-науковий і друкарський осередок особливої ваги надавали поширенню правової освіти та, як і козацтво, утвердженню правової культури засобами книги, мови, мовлення.

У своїй клятві Братчики, що також займалися видавничою діяльністю, запрягалися «боронити права свого народу» в якості просвітника-педагога. Окремим пунктом присяги було таке: відступників від прав народу «визначати як проклятих»; у суспільному житті сприймати вчинки відступників через зневагу до них – «гнушатися в такій мірі, як було презирливе ставлення до гвалтівників віри». Присяга мала місце у Братчиків та козаків, що орієнтувалася на нормативні взаємини. Нормативна комунікація мала місце в освіті, просвіті, громадській діяльності; все сказане корегувалось православною етикою. Правова ренесансна освіта була неможлива без релігійної норми (ідеальне та зразкове, що підтримувалося просвітниками, інтелігенцією, братчиками та козацтвом). Вона (правова ренесансна освіта) стимулювала намагання кожного (на рівні звичаєвого

права) забезпечувати засобами цілеспрямованої діяльності древнє гуманістичне надбання, сприяти вдосконаленню соціальних взаємин.

Взаємодія побутової, громадської соціокультурної та освітньо-просвітньої діяльності підпорядковувалася соціальній нормі (зокрема релігійній), яка, набуваючи свого власного творчо-самобутнього, корекційно-правового вираження, стимулювалася через самосвідоме відчуття кожного відчувати себе гідним, рефлексованим, ідентифікованим і справедливими у вирішенні життєвих питань. Щонайбільше лідерів український Ренесанс зафіксує у козацькому, братському, освітянському, княжому, дослідницько-науковому, богословському, а особливо-просвітянсько-видавничому напрямі. Все перелічені соціально-політичні, громадсько-освітянські напрями вимагали інформаційно-наукового обґрунтування: розвиток поліграфії сприяв цьому.

Видавнича діяльність була спрямована не лише на поліпшення просвітницько-навчального процесу, а й на підвищення самосвідомості лідерів козацького, братського, освітянського, дослідницько-публіцистичного, богословського напрямку. Просвітянсько-видавничий етноздобуток стимулював розвиток художньо-просвітницького Слова; звідси виникає необхідність подати коротку характеристику перших українських кроків у прогресі видавничої діяльності та виокремити видатних осіб, що були причетні до цієї справи.

Галузь друкарства – неоціненний освітянський базис-форма множення та поширення літератури, як ключовий засіб протидії покатоличенню українців, утвердження основ власного мовознавства. Серед пошанованих громадських діячів, педагогів, учених, що мали конкретне відношення до розвитку української поліграфії в Україні варто виділити таких: Г.Смотрицький, Клірик Острозький, В. Суразький, К. Бронський, Й. Княгиницький, І. Копинський, Римша, Д. Наливайко, І. Федорович, М. Броневський, Т. Михайлович.

Ренесансний період на Україні – це час множення видавничих проєктів, планів, навчально-освітніх та просвітницьких видань, полемічної переписки, критичних оглядів, політично-духовних відповідей на антидемократичні закиди до певних осіб чи течій. Серед видавничих проєктів було передбачено богословські напрацювання, енциклопедичні, літературознавчі, полемічні, теоретико-практичні, чернечі, духовно-етичні, публіцистичні, перекладні видання тощо. Найпотужнішим серед українських видань ренесансного періоду, що характеризується багаторічним перекладом різноманітних зразків Біблії з різних мов світу та відповідальною підготовкою щодо редагування християнського Святого писма, що уславило Острозьку культурно-наукову школу при Словенській Греко-Латинській Острозькій академії, була Острозька Біблія. Вона є результатом трудомісткого наукового підходу до розуміння наявних біблійних зразків інших народів (грецький, єврейський, латинський), методичного тлумачення Заповідей Бога-Творця; можна з гордістю констатувати, що українська наукова ренесансна думка подарувала своєму народові богословський шедевр нації – Острозьку Біблію. Про роль тогочасного українського видавництва можна виокремити таку науково-культурологічну думку: згідно з основними завданнями Словенської Греко-Латинської Острозької академії було перекладено, вивірено та видано перший в історії кириличної поліграфії покажчик друкованих текстів, також найперший поетично-дидактичний, народознавчо-друкований літературний твір, а ще унікальне явище поліграфії – Острозьку Біблію та низку інших науково-філософських, полемічних видань. Крім сказаного, також було видано низку наукових праць, що утверджували православну культуру, зокрема є уславленою науково-пізнавальна, сатирична праця, побудована на енциклопедичних знаннях величезного запасу ренесансно-публіцистичних духовних відомостей у подачі застосування незаперечної логічної культури «Ключ», опрацьована Г.Смотрицьким, а також його редакційна робота в результаті багатолітньої

співпраці його соратників над виданням науково-тлумачного шедедру давньоукраїнської слов'яномовної поліграфії – Острозької Біблії.

У 1574 р. видається «Апостол», а в 1578 р. – «Азбука» й «Буквар». Останні дві книги були видані в Словено-Греко-Латинській острозькій академії й сприяли утвердженню мовно-мовленнєвої, діалогічно-духовної культури.

Важливим для ренесансного періоду був просвітницько-доказовий, публіцистичний напрям у друкарстві. Презентує публіцистично-виховний та патріотично-полемічний твір під назвою «Отпис» член ОКНШ Клірик Острозький. Гуманіст, учасник підготовчої видавничої роботи Острозької Біблії, просвітник В. Суразький у духовно-етичній праці «Книжиця», як і К. Бронський, актуалізує питання освітянсько-просвітянських правових протестів. Представник інтелектуально-наукових рухів інтелігенції Й. Княгиницький у праці «Октоїх», як відомий учений та церковний діяч, презентує основи теоретичної і практичної чернецької діяльності. І. Копинський, як і А. Римша, був письменником, належав до культурно-консервативного напрямку Острозької Академії та Острозької культурно-наукової школи; «Хронологію» А. Римші називають поетично-дидактичним, народознавчо-друкованим поетичним твором. Варто також виділити освітньо-просвітницькі заслуги І. Копинського – творця праць, присвячених боротьбі за утвердження православ'я. Керівником видавничих проєктів, членом Острозької культурно-наукової школи, друкарем при якій працював І. Федорович, був Д. Наливайко, випускник Острозької академії, який не тільки керував друкарнею в Дермані, а й мав дотичність до утримання монастиря в названому помісті К. Острозького (Дермань), був його сповідником. Д. Наливайко визнавався сучасниками і як просвітянин-гуманіст, і як активний керівник козацьких повстань, його гуманістичне кредо – національна гідність, волелюбство, героїзм, товариськість. Д. Наливайко був не тільки церковним та освітнім діячем, а відомим перекладачем, полемістом, публіцистом у захисті гідності православних християн. Завдяки успішній

діяльності Острозької культурно-наукової школи, при якій вийшла Острозька Біблія та чимало інших друкованих праць: «Лямент», «Лист», «Передмова», «Лекарство», «Лекції» тощо, гуманіст Д. Наливайко виступав як ревнитель у захисті прав народу на свою Віру. Друкар І. Федорович до того часу, як був запрошений до роботи при Словенській Греко-Латинській Острозькій академії, працював у Львові, де купив занедбану «збиточну» друкарню в місцевого міщанина; там, у Львові, видав посібник для «Братчиків» – «Буквар». Друкар І. Федорович до того, як його найняв друкарем К.Острозький, мав інші друковані роботи, що визначало достатню допомогу навчальній дидактиці братських шкіл. Серед видавничих проектів варто виділити аналіз праць істориків та церковних соборів, спрямованих на законність анти уніатської позиції, захист прав тогочасних дисидентів на основі права, політичного консенсусу, основ суспільного договору, толерантності, звичаєвого права, Закону Божого; у цьому напрямі працював М. Броневський, про що можна прочитати в його праці «Апокрисис»; він також учений-полеміст, історик, організатор братської діяльності. Оригінальним напрямом видавничого проекту Острозької Академії є перший в історії кириличної поліграфії покажчик друкованих текстів – «Книжка-собрание..», укладений Т. Михайловичем. Просвітник Василь Суразький у духовно-етичній праці «Книжиця», як і К. Бронський, осмислює питання освітянсько-просвітянських правових протестів. Представник інтелектуально-наукових рухів інтелігенції Й. Княгиницький у праці «Октоїх», як відомий учений та церковний діяч, презентує основи теоретичної і практичної чернецької діяльності.

Як і А. Римша, І. Копинський був письменником, належав до культурно-консервативного напрямку Острозької Академії та Острозького наукового центру (школи); І. Копинський – творець видавничих праць, присвячених боротьбі за утвердження православ'я. У ренесансний період писались літописи, зокрема «Острозький літопис», зафіксовано повість, наприклад, твір письменника Пекаліда під назвою «Про Острозьку війну».

Ренесансний період у видавничій діяльності найбільше уваги приділяє світоглядним позиціям, християнській культурі. Викладачі Острозької академії водночас приділяють багато уваги саме християнській культурі (Г. Смотрицький, І. Вишенський), але не тільки; тут мають місце і інші напрями, зокрема наукові: народознавчі (В. Суразький, А. Римша), початкове навчання (Л. Зизаній). Відомий понині в науковій літературі календар церковних свят під назвою «Хронологія» (А. Римша), а також «Книжиця» В. Суразького, що приділяють увагу християнським традиціям, Г. Смотрицький присвячує своє дослідження духовним цінностям православ'я «Ключ православ'я». поширюється використання елементів ісихазму І.Вишенським, як і інших острозьких книжників, які помітні у виданнях-працях, що націлювали людину на душевне очищення. Великої ваги надавалось полемічним антипапським творам, що закликали берегти українську національну культуру; це такі учені Острозької академії, як В. Суразький та Клірик-Василь Острозький; полемічні твори видаються в Острозі Х. Філалетом (М. Броневський) – «Апокрисис» двома мовами. Книги було написано з великим літературним та публіцистичним хистом. Ці твори, як і праця З. Копистенського «Палінодія», відкидали твердження єзуїта Скарги про те, що в Україні нібито є небажання українцями використовувати латинську мову як культову. Спудеї Острозької академії також у віршованій формі славили освіту, науку й культуру, що викладалась на латинській, грецькій, словенській основах, а також заперечували тенденційні претензії католиків на українські землі. Учені Острозького культурно-наукового осередку (школи) сприяли тому, щоб майбутні бакалаври володіли словенською мовою; з цією метою видали низку навчальних посібників рідною мовою й переклали досить багато навчальної літератури з грецької мови для потреб не лише навчального закладу міста Острога, але й навчальних закладів інших міст України (що такі заклади існували, видно хоча б із біографії Ю. Дрогобича); мета посібників – протидіяти духовному засиллю, утверджувати православну культуру: «православіє». Видавнича діяльність,

звичайно, була спрямована на поліпшення навчального процесу. У 1574 р. видається «Апостол», а в 1578 р. – «Азбука» й «Буквар». Останні дві книги були видані в Словенській Греко-Латинській Острозькій академії, що спонсорувалась козацьким гетьманом. К. Острозький створив у названому навчальному закладі культурно-науковий колектив учених, ректором якого був письменник із Поділля Г. Смотрицький. Видавцями посібників були В. Суразький, К. Сакович, Клірик Острозький, Х. Філалет, Т. Михайлович, Д. Наливайко, О. Мотовило, А. Римша, С. Зизаній, Л. Зизаній, К. Ставровецький, К. Лукарис, Д. Раллі, Ф. Грек, Я. Лятос (список зазначених учених вибитий на кам'яній плиті в місті Острозі поблизу замку К. Острозького). Про високий рівень навчального процесу говорить той факт, що зі стін Острозької академії вийшли відомі педагоги, філософи, культурологи, державні й церковні діячі, гуманісти М. Смотрицький, І. Копинський, П. Конашевич, Й. Княгиницький, Г. Дорофієвич, які прославили українську науку й культуру, поповнюючи ряди національно-визвольного руху. Видавнича справа характеризується як освітньо-просвітня нива для осмислення ранніх ренесансних гуманістів. Серед яких можна назвати українців-гуманістів, що своїми справами уславили рідну Неньку-Україну, зокрема: П. Русин, Г. Рутенець, Г. Чуй-Русин, І. Тур-Рутенець, Г. Тичинський-Рутенець, С. Роксолан.

Книга, видавничий прогрес мали дотичність до козацької діяльності, зокрема освітньо-благодійницької ролі, що її відіграло козацтво в розвитку науки, мистецтва, видавничої справи та освіти в Україні. Завдяки працям Лаврентія Зизанія «Адельфотес», «Грамматика братства» (Львів, 1588 рік), «Грамматика» (1583 р., 1596 р.), де утверджується Віра, Воля; козацтво як у бій йшло до навчальних закладів як ренесансного періоду, так і барокового (група козаків, організовувала різноманітні змагання у Острозькій академії, щонайбільше відомі з них «Міх сагайдака», у цих змаганнях завжди виділявся оригінальністю спудей Конашевич, якого ще в стінах академії назвали «Сагайдачним»: всі випускники, що навчались разом із

Конашевичем подались на Січ. Січовики, як відомо, підтримували фінансами ренесансну та барокову академії).

Видавнича діяльність була важливим фактором для поширення в середовищі молоді мовно-літературного процесу; цікавими у цьому плані є поширення серед спудеїв та козаків поетичних епіграм, духовно-соціальної поезії, гербової поезії, казань, гуманістичних приповідок, декламацій, риторичної прози, ораторської прози, речитативної культури у середовищі молоді, дітей, молодят тощо, що також було фактором утвердження та розвитку мовно-мовленнєвої культури.

Духовні, морально-дидактичні, історичні, філософські та батальні вірші.

Час, книга й папір – нерозривні самодоповнюючі компоненти соціально-культурних факторів вияву національних здобутків. Папір на українських землях з'являється в 1340 р., а вже з 1420 р. починається власне виробництво, що стало рушієм для множення та поширення духовної культури, книговидавництва не заперечуючи роль літописів.

Важливим культурним здобутком ренесансного козацтва є литовські літописи, поетичні казання, панегірики, так звана світська література тощо, що відображають високий рівень суспільно-духовної та релігійно-нормативної культури нації. Урочисте красномовство (у тому числі козацько-старшинські присяги, клятви Членів братств та Братчиків), духовна пропаганда – ціннісні основи, що єднають древню літературу з козацькою.

Українці, як уже зазначено у звичаєвому праві, керуються як нормативними фактами релігійної норми, так й духовно-моральним креативом козацьких виховних систем (система «Джура», «Лицарство верховного ангела Михайла»). Завдяки освітньо-благодійницькій ролі, що її відіграло козацтво: фінансувало навчальні заклади, підтримувало розвиток науки, мистецтва, видавничої справи, освіти, пропагує разом із Братчиками праці Лаврентія Зизанія «Адельфотес», «Граматики братства», «Граматики», де утверджується рідна мова, культура, активно використовується

напрацювання мовно-мовленнєвого літературного процесу, зокрема, як наголошувалось, поширюються на практиці синтез ораторської та риторичної прози, розвивається літературно-драматична вертепна поезія, літературно-фольклорна притча, поетичні епіграми, духовно-соціальна поезія, гербова поезія, казання (казанія), гуманістичні проповіді, декламація, риторична проза, ораторська проза, речитатив тощо.

В історії української ренесансної літератури, культури зафіксовано появу силабічного віршування. Це були історичні, морально-дидактичні, філософські та батальні вірші, що нагадували народні українські думи. Зразком-формою такого філософсько-громадянського напрямку в силабічному віршуванні є творчість Л. Зизанія («Грамати́ка»). Викладач Острозької академії, а пізніше активний громадський діяч у Києві прищеплює українському студентству поезії з античним типом наголосу – за довготою голосних, для чого поділив кириличні голосні на довгі й короткі на зразок античних і ренесансних зразків.

Ренесансові поетичні епіграми та проповідницькі твори

Проведення релігійних свят постійно удосконалювалось, зокрема мистецтвом художнього слова, а також поетичною огранкою. Відомо, що частково проповіді, які мовленнєво прикрашались поетичними епіграмами, були «прив'язані» і до релігійної етики і релігійної педагогічної культури, і до ключової ідеї релігійних свят, що дуже пошановувались козацтвом: Благовіщення, Великдень, Петра і Павла, Спаса, Трійці, Віри, Надії і Любові, Різдва Божої матері, Покрови, Михайла, Введення, Андрія, Миколая, Різдва Христового тощо. Початково поетичні епіграми, як форми актуалізації думки українців, використовувались у підготовці до релігійних свят та в день проведення свят спудеями колегіумів та учнями братств; надалі урочиста натхненність української душі прагла почути поетичну епіграму і в певні години культурно-громадянських подій, що реалізовувалось на рівні пошанування певної професії чи корекції етичних, моральних чи правових установок учасників тогочасних освітніх систем.

Завдяки увазі до релігійних свят виокремлюється можливість навчати духовним основам кожного на рівні самостійного прийняття рішень у поза храмовому дійстві (церковні святкові театралізації). Приправлені вишуканими елементами фольклорного усного мовлення, проповідницькі твори розвивали увагу до традицій релігійних свят: так було задумано «Братчиками». Із часом багато жанрів літературного характеру відтворювалися в усному народному традиційно-звичаєвому мовленні. Обрядова та літературна мовленнєва спадщина підвищувала національну культуру соціуму, кожної сім'ї, яка була причетна до української звичаєвої національної культури на побутовому рівні.

Духовно-соціальна поезія

В Україні XVI – XVII століття найбільш відома емоційно-національна поезія А. Римші, що цінувалися спудеями за гуманістичне спрямування тематики, закликами не здавати духовних позицій. Завдяки цьому поет стає речником культурологічної полеміки з протестантами, а особливо з католиками. В українській поетичній літературі з'являється течія, яка вимагала права на духовну волю нації – кожному ставати й залишатися добродійцем і розвивати власну культуру, будувати власну долю на засадах гуманізму. Називався такий напрям «поетичні заклики». Емоційно-насичена духовно-соціальна ренесансна література була формою згуртування нації, підвищувала авторитет козаків.

Жанри «похвала», «урочисте красномовство» в ренесансній літературі

Особливо показовою в етнопоетичному плані є поема, написана в науковому гуртку при Острозькій науковій школі з приводу смерті родича Байди М. Вишневецького (1529–1584). Твір сповнений ілюстрації героїчних епізодів із життя козацтва. У поемі, що має назву «Похвала роду Вишневецьких», засвідчується пошана козацькому родові Вишневецьких, який виступав оберегом православної Віри. Їй властиве урочисте красномовство, яке слугувало пропагандистською формою щодо подальшого плекання громадян-патріотів.

Презентація описово-батальних мовленнєвих картин у ренесансній літературі

Описово-батальні мовленнєві картини писались до пошанування козаків-героїв, козацької старшини, гетьманів. Зокрема, мова йде про поему «Козацька сторожа». У творі, присвяченому пам'яті діда Байди-Вишневецького, багато уваги надається описові неспокійного прикордонного життя Київського воєводи В. Острозького, наказного гетьмана Черкаської і Канівської землі О. Дашкевича.

Полюбляли козаки, спудеї поетичні рядки в яких мова йшла про героїку. У поемі чимало місця відведено описові батальних сцен, зокрема з турками, татарами, лівонцями. В батальній поемі описуються козацькі звияги, військова вправність козаків; розповідається про те, як козаки висилали у степ сторожі й виступали в небезпечні походи під проводом свідомих українських князів-полководців, з-посеред яких вирізняється отаман-полковник Є. Ружинський, що обирався й наказним гетьманом. Презентація батальних картин у ренесансній літературі була вдалою формою активізації козацьких звияг.

Поєми ренесансного періоду – фактор уваги до козацького лицарства.

У розгортанні сюжету ренесансних поєм козаки часто порівнюються з давніми римлянами в тому плані, що вони (козаки) завжди готові до походу. Поєма наголошує на тому, що на період 1529 р. Україна мала добрих гетьманів: «Добрих гетьманів також Україна мала, гетьманів з чужих країн не потребувала. І при кожному дворі – хто про те забуде! – у змаганнях час минав лицарського люду». Поєма розповідає, що козаки були вправні як у ремеслах, так і військовій справі: нападника не лякалися і виступали не лише воїнами, а навіть як лицарство (відомо, що лицарство запровадив О. Дашкевич). У батальній справі ніхто не може заперечити наділеності козаків лицарським хистом. Ренесансна поєма – дидактична форма виокремлення поняття лицар-патріот, на відміну європейському лицарю, де лицар є захисником дами, а не Вітчизни.

«Казанія», або «гуманістичні проповіді» епохи українського Ренеса.

На кінець XVI – початок XVII століття домінує літературний процес, що фіксується появою збірок під назвою «Казанія», що їх спудеї називали гуманістичними проповідями. Поширення полемічної літератури, активізація «Казаній» та взагалі весь літературний масив був покликаний до захисту духовної незалежності, стимулював до оберігання релігійного спадку. Авторами «Казаній» були духовенство, братчики, старші спудеї тощо.

Ренесансна гербова поезія

До святкування того чи іншого релігійного свята козацтвом (як уже зазначалося, козаками вважали себе всі родини, члени якої були січовиками) писалася «гербова поезія». Так, у формі «гербової поезії» на свято Миколая вінчали славою морські походи козаків. Гербову поезію замовляли старшокурсникам - спудеям, ораторам, логікам, полеміка героїв (див. Євтух М., Стефанюк С. Правові основи національної педагогіки. – Одеса, 2011. – С.48). З часом «гербову поезію» використовували до свята Пилипівські заговини, де уславляли регіональних героїв.

Ренесансна декламація, як літературно-народний жанр

Цікавим явищем для української духовної культури та святкових дійств кінця XVI ст. є такі поетичні жанри, як діалог та декламація. Ці жанри використовувалися не лише в церковних навчальних закладах, але й виголошувалися з нагоди різних громадянських подій того часу. Найвідомішою з тогочасних декламацій є так звана «Просфоніма» (1591 р.). Даний жанр передбачав діалог-розмову в поетичному стилі двох чи більше персонажів, уплетених у динамічний розвиток сюжетної лінії (нині відомі твори А. Сокульського та І. Вовковича). Найчастіше ці діалоги були присвячені козацтву, козацьким перемогам, гетьманству, історичним подіям та постатям, зокрема збереглося багато творів, присвячених Байді, Наливайку, Петрові Конашевичу-Сагайдачному.

Ренесансно-патріотичний духовний базис – козацькі думи.

Визвольна козацька війна викликала появу фольклору патріотичного спрямування: думи, плачі, історичні пісні. Освіченість багатьох козаків, знання ними грецької літератури формували поетичне осягнення реальності, міфологічний підхід до проблем, релігійно-побоже ставлення до взаємин, про що свідчать козацькі перекази та спектаклі зимово-різдвяних свят. Ренесансний літературно-історичний період найчастіше був приурочений козацькій героїці. Цікаво зауважити, що фольклорний базис дум та літературний процес XVI – XVII ст. тісно переплітається.

Ренесансне поетичне колядування

Цикл зимово-різдвяних свят був наповнений дійством колядування. Колядування та речитатив до колядок органічно поєднані, вони і пізнавальні, і етично-виховні, адже навчають доброму та добродійному. Названа традиція (зимово-різдвяне колядування) допомагало й допомагає переосмислювати свою поведінку, спрямовує до діяльнісно-морального самовизначення.

Ренесансні трактати – форма поєднання уїдливої іронії та убивчого сарказму

Уродженець Східної Галичини І. Вишенський прославився своїми громадсько-літературними новаціями кінця XVI – початку XVII ст. Його творчість представляє літературний напрям, який отримав назву полемічна православна література. Вона слугувала справі виховання молодого покоління, використовувалися спудеями у вигляді лекційного матеріалу. Дослідники вважають І. Вишенського кращим полемістом свого часу. Полемічний матеріал він подає у трактатах засобами ораторської прози. Ці твори відбивають християнсько-демократичні погляди кращої частини громадян тогочасного українського суспільства. На сьогодні відомі 17 трактатів І. Вишенського, написаних у період 1580 – 1615 рр., надісланих з Афона до України. Зміст творів – осмислення основ духовної могутності людини.

Ренесансно-ораторська проза

Найвідомішим оратором Ренесансу був І. Вишенський. Ораторська проза полеміста І. Вишенського поєднувала в собі уїдливу іронію, убивчий сарказм, чим привертала до себе широке коло читачів, а також об'єднувала найактивніших представників культурної еліти, піітів (поетів), що творчо використовували новий напрям у літературі, зокрема сарказм, у соціальних виступах, при відзначенні таких свят, як Архістратега Михайла, Миколая - чудотворця. Завдяки ідеям І. Вишенського, підтриманих козацтвом і кобзарством відбулось об'єднання всього православного християнства під загрозою полонізації. Творчість І. Вишенського породжувала театральнораторську культуру, стимулювала появу нових образів у діях обрядових свят, розвивала творчий сарказм кобзарів-боаянів. Історія української культури засвідчує значний список полемічних творів (2000 рядків) козацької доби під званою «Полемічна антологія віршів», написаних книжною українською мовою. Зафіксовано також віршований полемічний комплекс єдності народної і літературної творчості, що підтверджує факти застосування полеміки у звертаннях-передмовах, кінцівках-післямовах, посланнях-памфлетах, посланнях-трактатах.

Літературно-фольклорна притча

Передбачалась літературно-народна творчість, зокрема у звичасвій культурі та ораторській прозі про таврування зайд (літературно-фольклорна притча), яка визначалась як соціальна корекція. Є фольклорні та літературні зразки, що об'єднують твори під назвою «Гнівна скарга». У них гнівно тавруються зайти, агресори на українських землях. В усіх названих поезіях дається рішуча відсіч різноманітним яничарам у формі поетизованої притчі. єдність ораторської та риторичної прози.

Ренесансна мовно-мовленнева культура – це синтез літературно-індивідуальної та народної творчості. Розвиток літератури періоду діяльності головного козацького навчального закладу Острозької академії відбиває гуманно-світоглядні зрушення громадянської позиції просвітників тієї доби, а також представляє високу самосвідомість носіїв національної культури, які

підіймають вітчизняні духовні цінності на якісно новий рівень, активізують самосвідомість не тільки спудеїв, а й широких верств населення. Феномен культури полягає в тому, що вона на певній стадії розвитку породжує нові змісти, оперуючи уже відомими фактами. Тобто культура є тим творчим аспектом, завдяки якому удосконалюється ціннісне в нації. Часто мовно-мовленнєва культура на практиці демонструє єдність ораторської та риторичної прози. Паралельно з ораторською та риторичною прозою розвивається літературно-драматична вертепна поезія, що активно поширюється в духовних колах козаків та є основою викладання у братських школах та науковій діяльності острозьких учених. Ця література у своїй основі гуманістично спрямована (що було на той час надзвичайно актуально) об'єднанню народу до взаємодоброчинства, гідності. Література українських полемістів-гуманістів має свій вияв у вертепному та обрядовому театрі.

4.14. Ренесансна усна народна творчість

Усна народна творчість та мовно-мовленнєвий креатив – нерозривні; батьківсько-родинне виховання та адаптивно-соціальне виховання (й самовиховання) безпосередньо взаємопов'язані із фольклором.

Батьківсько-родинне виховання дитини в Україні найчастіше базоване на фольклорному спілкуванні, де фольклор корегує процес виховання, починаючи від раннього віку; процес виховання зумовлений як безпосереднім спілкуванням з дорослим, так і творчо-імпровізованою, перевтілюючою діяльністю, у якій дорослий виконує роль координатора та одночасно персонажа, ненав'язливо керуючи таким чином діями дитини.

Адаптивно-соціальне виховання, починаючи від Трипільського періоду, має місце у звичаєвому дійстві.

Великого значення у мовленнєво-фольклорному креативі надається ігровим ситуаціям як для дітей, так й для молоді.

Фольклорна дієва культура сприяє здатності до наслідування. Малюки наслідують дії дорослих, молодь – героїв чи ідеальних людей із середовища змушнено-зразкового самовизначення.

Родинні ігрові дії, запропоновані народною фольклорною культурою для дитини, починаючи власне раннього віку, відомі, звичайно, в Ренесанс (хатку нагріти, кашку зварити, дрівець нарубати, водички подати), які вона опановує під керівництвом батьків.

Першопочатково виховно-розвиваючий процес спирається на фольклорні тексти, які є сприятливими для вікового осмислення, що у подальшому становитимуть основу для психічного розвитку: мислення, уяви, запам'ятовування більш старшого віку.

Фольклорні ігри для дітей, особливо молодшого віку, мають поділ на певні види, згідно з їхніми психічними можливостями: ігри, де організуючим началом є фольклор, народна дитяча пісенька (наслідування звуків, складів, фраз з імітаційними рухами рук, тулуба, пальчиків руки); ігри, де основною дією та вихідним творчим началом є мовленнєвий діалог, який, у поєднанні з фізичними рухами усіх частин тіла, сприяє створенню розвинутої динамічної дії; ігри, де є сюжетний діалог, в основу якого покладено нескладне імпровізаційне перевтілення на канві літературно-художніх текстів (забавлянки, чучикалки, колисанки). Серед давніх фольклорних ігор відомі забавлянки, чучикалки, колисанки та інші коротесенькі народнопісенні тексти гумористично-жартівливого характеру, що супроводжуються відповідними рухами, активізуючи при цьому єдність слова та моторики, мовлення та мислення дитини. Тобто мовленнєво-розвиваючі ігри для українців передбачають, перш за все саморозвиток від самого малечку під наглядом дорослих (батько, мати, бабуся, дідусь, хрещені батьки, старші сестри та брати). Фольклорних ігри майже завжди побудовані на креативі колисанки, забавлянки, чучикалки; все — це і гра, і дозвілєва дія, і музикально-пісенний розвиток, і навчання.

Використання колісанок та забавлянок передбачає віковий підхід, проте на кожному віковому етапі вимагає емоційне та дотикове спілкування дорослого та дитини. Особливо такий контакт передбачений, як важливий урок, у дійствах з малюками у період від шести місяців до року. Світ дотиково-тілесного контакту для малюків є тим наріжним каменем, від якого складається фундамент наступних успіхів дитини, майбутніх поступів у баченні такої важливої, життєвої сенсорно-пізнавальної уявної будівлі, як: «Руки». У цій розвивально-поступальній побудові світорозуміння формується базова основа самокорекції: «Світ – безмежний: я його пізнаю!», «Світ – це надійні руки мами, моя душа не сама!», «Навколишній світ – різний: треба пізнавати далі», «Світ добрий: я маю чинити аналогічно!», — ось такі цеглини життєпоступальної підмурівки цієї першої науки (науки про пізнання себе у світі; пізнання зовсім не страшного світу через дотик; пізнання дорослих через любов).

Фольклор завжди передбачає добрі стосунки, уважливість до потреб дитини.

Діти, з якими дорослі часто спілкуються, беруть їх на руки, цілують, обіймають, — не відчують остраху перед незнайомим світом, розвиваються швидше, ніж діти, яких надовго залишають самих.

Завдяки правильно організованій фольклорній діяльності, малюки охоче беруть участь у колісанково-дидактичній та інсценізовано-фольклорній грі-забавлянці, бо ці дійства приносять їм радість, формують їхню духовність, навчають конкретизації стосунків, розвивають фізичну та естетичну сутність дітей, навчають сенсорній культурі, посилюють потребу в почуттєво-мовленнєвому спілкуванні. Народна мудрість виокремлює численні важливі напрямки роботи з дітьми, що визначають ключову потребу дитини у взаєминах з дорослим у ранньому та молодшому віці: перший рік — емоційне спілкування дорослого з дитиною (брати на руки, цілувати, обіймати, запитувати, звертатись, домоворювати звуки); другий рік — предметна, словесно-фразова діяльність: маніпулювання предметами,

іграшками (брати на руки, цілувати, обіймати, запитувати, звертатись; навчати наслідувати, повторювати, договорювати слова); третій рік — ігрова діяльність: виконання ігрових взаємопов'язаних імітаційних дій з предметами, іграшками (брати на руки, цілувати, обіймати, запитувати, звертатись; навчати договорювати фрази, повторювати їх, відповідати, запитувати); четвертий рік — ігрова сюжетна діяльність, базована на імпровізованій взаємодії декількох діючих осіб (дитина й мама та імпровізовані персонажі-іграшки), відтворенні явищ навколишнього світу, дій дорослих тощо (цілувати, обіймати, запитувати; навчати повторювати, договорювати речення; звертатись, відповідати, запитувати).

Разом з дорослим малюки намагаються сприймати й відчувати навколишній світ; запам'ятовувати предмети, навчатись діяти з ними, орієнтуватися у просторі; виконувати розумові практичні дії; звичайно, — правильно розмовляти, безумовно, — освоювати перші ази звертання до того, хто поряд.

Фольклорна культура дошкільного віку фіксує важливі орієнтири: пам'ятати, що малюк пізнає навколишній світ через спілкування з дорослими, а також своє тіло. Перша іграшка дитини це — її рученята й пальці. Чим більше дитина рухає своїми пальчиками, тим більше розвиваються мозкові структури, тим швидше вона заговорить, тим впевненіше та якісніше освоюватиме навколишній світ через обстеження (забавлянки: «Ось такі мої ручки», Ладусі-ладусі»).

Спілкування — проблема як особистісна, так і соціальна, і психічна. Без спілкування знижується загальна активність, що призводить до затримки психічного, а також фізичного розвитку. Завдяки фольклорному спілкуванню, збуджується слух, коригується регуляція діяльнісної культури, розвиваються увага, уява, пам'ять, мислення (І. Кон).

Через спілкування з використанням забавлянки, колисанки маля, особливо раннього віку, вступає в контакт з навколишнім світом, навчається різнопланової самокорекції (А. Петровський).

У ранній період виробляються початкові уявлення малюків про навколишній світ і виникають елементарні форми сприймання оточуючого, розвивається мислення та виникає намагання вступити в мовленнєвий контакт: «Бах», — каже дитя й кидає іграшку вниз.

Дитина другого року життя вчиться запам'ятовувати невеликі поетичні тести, віршики, казки та намагається, завдяки прийому «договорювання» зробити спробу їх розповісти. Дорослий має постійно підтримувати інтерес та бажання до сприймання та обігрування фольклорних художніх творів.

Забавлянки та колісанки є цікавими для сюжетних дій з дітьми третього року життя, вони через зміст цих фольклорних текстів навчаються пізнавати основні поняття про працю людини, стимулюють уяву до самовиражальної словесної та рухливої дії.

У фольклорній мудрості сконденсований життєвий досвід; тут перед дитиною вимальовується, засобами народно-фольклорних ігор, низка різноманітних трудових дій, пов'язаних із домашнім господарством: рубання дров, носіння води, розпалювання печі, готування каші («Сорока-білобока» тощо). Всі названі дії та ключові слова тексту необхідно не губити, постійно фіксувати як мовленнєво, так і предметно у різних сюжетних та фізичних завданнях, а також реалізовувати практично у різних ситуаціях, зокрема: «Рубання дров» — це може бути і сюжетна, й фізкультурна вправа, а також робота по ознайомленню з навколишнім: фольклорна дидактична гра «Дрівець нарубати»; «Носіння води» — це гімнастичні та сюжетні вправи, а також сенсорно-розвиваючі ігри: «Наливання води у лієчку», «Наливання води у відерце», «Наливання води у бутылочку» — все це навчально-розвиваючі, мовно-активізуючі та обов'язкові вправи різного ігрового характеру, де в основі лежатиме увага до уміння наливати рідину у різні отвори, здатність не хлюпати, уміння витирати: фольклорна дидактична гра «Дитинча і напою і накормлю»; «розпалювання печі» — тут мова йтиме про вишивання по контуру, про конструювання, про розмовні ігри з лялькою; «Готування каші» — запропонована дія надзвичайно важлива у питаннях

сенсорно-мовленнєвого розвитку: «Наливаємо молочко у каструльку» (все має бути природно (натурально): і молоко, і каструлька), «Розминаємо, подрібнюємо печиво», «Розмішуємо подріблене печиво з молоком» (молоко попередньо охолоджене після кип'ятіння), «Куштуємо, чи сподобається ляльці їжа»; дійство готування каші може бути, звичайно й імітаційно, у сюжетних вправах з лялькою – тут з часом, після трьох років, потрібно розвивати абстрактне мислення та бажання спілкуватися (паралельно. з цією метою, пропонувати для гри «Приготуємо кашу Оленці» предмети заміники, які спонукають до навчання запитувати).

За аналогією до вище проаналізованого, у такий спосіб, виокремлюються усі ключові слова та фрази колісанки чи забавлянки й на цих, доступних розумінню й потребам дитини творах, – плануються розвиваючі ускладнення. Першим дієво-саморозвивальним ускладненням – є сюжетна дія. Вона може активно розвиватись на базі і забавлянки, і колісанки: роль дорослої людини виконує дитя, а мовленнєва та сюжетна творчість корегується нею на матеріалі різних іграшок (за бажанням та ситуацією).

Фольклорне дійство приурочене іграм з дітьми, починаючи з першого року життя, навчає дітей виконувати дії, що ґрунтуються на простих зв'язках між предметами та їхніми властивостями.

Відомі обрядові дійства, де навчають молодь, перед тим, як побратися навчають володіти фольклорною дитячою культурою (Стефанюк С.К. Третє народження: Народознавче видання. – Харків: Крок, 1995.-С. 3- 34; Стефанюк С.К. Українська етнопсихологія. - Х., 2003. – С. 10-135; Стефанюк С. «На допомогу учителям народознавства, керівникам фольклорних театрів».- К., 1995; Стефанюк С. Українське народознавство.-Х., ББН, 2003. - С.3-271).

Спільне та відмінне у видавничій й ренесансній усній народній творчості.

Якщо книжково-видавнича діяльність була спрямована на концентрацію уваги до богословських, енциклопедичних, літературознавчо-поетичних, полемічних, теоретико-чернечих, практично-чернечих, духовно-

етичних, публіцистичних, перекладних, науково-пізнавальних, сатиричних, енциклопедичних, логічних, науково-тлумачних шедеврів слов'яномовної поліграфії, то усна народна творчість – також важливо-незаперечний митецький напрям, визначала як сімейно-родову роботу з малюками, так й пізнавально-соціалізуючу характеристику вияву козацької гідності, народної моралі, орієнтації соціуму на національні зразки, ідеали, цінності.

Усна народна творчість визначається креативним матеріалом у різний часовий період (теперішній, минулий, майбутній), створена народом, запрограмована для формування свідомості наступних поколінь, починаючи від раннього віку й, враховуючи потреби дорослої людини, на різних етапах її життя.

В українській літературно-креативній культурі, яку полюбляли джури (підлітки), спудеї, завжди відважні козаки любовно змальовуються в численному героїчному фольклорі, зокрема як «волелюбні борці за незалежність», «як дозорно-польова сторожа», що виконує свій обов'язок на рівні особистісно морального ставлення до історичної установки. У фольклорних текстах це «лицарі слави», які завжди «безстрашні» і при бурях на морі, і при пожежі у степу, і при потопленні турецьких кораблів, і при сутичках з ворогами. Фольклорно-пісенна творчість описує та показує героїв-козаків у різних життєвих ситуаціях. Ідеться як про безстрашність та могутність, так і про смерть козака чи про постій козаків, де кожен їхній учинок несе людяну функцію діалогу, поваги до отчих традицій чи поведінку їх у бойових походах, де козак – «ідеальна людина-громадянин», що обійде шлях відступників, зрадників. Перекази про козаків визначаються багатством ідейного змісту, емоційністю, художнім пієтетом, виховною символічністю; козаки в кобзарських думах наділяються узагальнюючими безсмертними символічними образами, тут метафорично вимальовується «син-Сокіл», «оборонець матінки-Чайки», «символ козацької відваги», «Козак-Честь» та «Козаченько-Слава». Козак у приказках, прислів'ях – людина, яка розуміє поняття «необхідність», звідси й повага громади, рідні; козак, звичайно,

зразок обов'язковості, людина, що вміє відгукуватися на проблеми історії та часу, тому йому на допомогу приходять усі сили природи, стихії.

Фольклорна культура для молоді також насичена діяльністю та можливістю для індивідуальної мовленнєвої творчості. Якщо дитячий фольклор базований на взаємодії родини і дитини, то фольклорна культура для молоді ґрунтується на звичаєвому дійстві і передбачає соціальну адаптацію. Фольклорна культура спонукає митців до нової креативно-мистецької дійсності й тим самим має можливість жити вічно.

Ренесансне мовленнєве мистецтво у звичаєвому дійстві.

У Ренесанс актуалізується, завдяки Членам Братства, Братчикам, та викладачам Острозької академії, вертепна культура, яка у попередні століття жила лише у межах храмів: тут вона стає мистецько-дозвіллевим засобом захисту своєї віри, культури, мови. Мовленнєве мистецтво на фольклорному матеріалі впевнено удосконалювалось у вертепній діяльності, яка найбільше була опоетизована, як при Церквах, так й братській культурі.

До українського народного вертепного поетичного слова зверталися учені Острозької Греко-Латинської академії, викладачі братських шкіл. Саме на такому мистецькому рівні відбувалася обробка побутового слова при його введенні до сценаріїв різдвяного вертепу. Вертепні дійства – це оригінальні художньо-етичні та драматичні полотна, які через різноманітні, творчо-драматичні засоби не лише сприяли осмисленню духовних етнобагатств, але й через наслідування фольклорних зразків презентували художньо-поетичну палітру, утверджуючи ідеї справедливості в загальнонародному звичаєвому праві. Діапазон розмовно-пісенного тексту в вертепних та обрядових дійствах насичений численними елементами національно-побутового мовлення, увагою до об'єктів природи, повагою до представників навколишньої дійсності в певних ролях (вертепи відбувалися на такі козацькі свята, як Святий Вечір, Різдво, Водохреще). Аналізуючи вертепну діяльність, можна сказати, що в ній відобразився культурологічний вплив просвітників, взаємодія словесної та пісенно-музичної культур (творче засвоєння

художнього здобутку) у річищі релігійно-гуманної, виховно-постулатної справедливості на ниві просвітницько-митецької думки. Вертепна культура завжди орієнтує на ідеально-людяне.

У вертепній діяльності застосування символічних речитативів, діалогів ведеться на філософсько-символічному рівні, що спонукає до свободи вибору в манері презентації власної думки, слова, поведінки. Речитативи, діалоги є своєрідним духовним будівництвом на українських землях, виразником гуманно-етичного культурологічного напрямку, здатного будувати храми в душах людей. І ці храми ставали оплотом щодо захисту національної культури, а також умовою оберігання таких якостей козацтва, як «Неписані закони козацької честі», «Неписані закони лицарської честі». Речитативи та діалоги на Водохреща (повтор дійства) визначають основу етнонаціонального театру, акторами якого є вже не спудеї та вчені, а сам народ. Це або чисто лялькові театри (вертеп), або театралізовані дійства в ролях за участю молодих людей (театралізація та інсценізація колядок, щедрівок, веснянок), а також комбіноване театральне дійство типу «Живий козацький вертеп» (що мав місце на Січі ще за О.Дашкевича).

Козацький фольклор.

Козакам присвячено чимало легенд, ігор, обрядових свят та персонажів; найчастіше про такий факт можна дізнатись із звичаєво - релігійних дійств Андрія (День Коцюбинського), Сорок Святих (Усмішка дітей) тощо). Народ наділяє козаків надприродною силою. Це люди, що самосвідомі у вчинках, тому краєзнавча культура оповідає про захоплення краян їхньою мужністю, у свою чергу козаченьки завжди турботливі у стосунках з рідними, близькими та коханими; історичні легенди багато століть увінчують героїчного захисника Вітчизни, що завжди усвідомлює синівський обов'язок, непримиренний до соціального й національного гніту.

Козацькі засоби самовдосконалення, зокрема фольклор, – це неписана книга національної пам'яті. У фольклорі через приказку, прислів'я, переказ, легенди тощо викристалізовується все найкраще з певних конкретних

історичних обставин, особливо те, що необхідно зберегти для майбуття. Український фольклор був одночасно і вчителем, і вихователем, і наставником, і творчим матеріалом для формування свідомості наступних поколінь. Перекази про козаків завжди подаються як взірці героїзму, зберігаючись віками у народній культурі.

Ренесансні фольклорні засоби козацької виховної спадкоємності – абсолюті людської буттєвості, що орієнтують молодь на мужність, гідність, сміливість.

Основними засобами козацької виховної спадкоємності були легенда, переказ, дума, пісня, слово-символ. У названих традиційно-обрядових жанрах ішла мова про надзвичайну фізичну силу козаків. Тут була й реальність (біографії Байди, Наливайка), яка поєднувалася з такими поняттями, як патріотизм, честь, безстрашність перед загарбником, що посягає на чуже. Легенди будувалися на правдивій історії боротьби за духовну свободу індивіда й незалежність усього народу. У легендах, думах українські герої мали етико-поетичні імена. У Ренесанс: К.Острозький – «Дихаючий у Бозі», «Зацний лицар»; П.Лянцкоронський – «Дбаючий про козацьке нутро»; О.Дашкевич – «Дарований не для кощунства», «Образок добродійностей»; П. Сагайдачний визнавався як «Сокіл», «Лицар» чи «Необачний», адже першим ішов у бій і виходив з нього останнім. Ця традиція збереглася і в часи Бароко. Байду – «Бойовий Козак», І. Виговського називали «Яснодухий», П. Орлика – «Сонячний», І. Мазепу – «Діамант нації» тощо.

Такі сталі фольклорні вислови, як: «На печі – то й баба хоробра», «У мудрого ж і молитва мудра», «Краще вмерти в бою весело, ніж на лавці сумно», «Де соколи літають, там круків не пускають» формували відповідальну позицію, орієнтацію на самовдосконалення, уміння шанувати національні ідеали, свідоме самовираження людини.

Народна творчість про таврування зайд визначалась як соціальна корекція. Є фольклорні зразки, що об'єднують твори під назвою «Гнівна

скарга». У них гнівно тавруються зайди, агресори на українських землях. В усіх названих поезіях дається рішуча відсіч різноманітним яничарам у формі поетизованої притчі.

Речитативна діяльність – важливий засіб удосконалення мовленнєвої культури.

Художньо-літературна культура тісно переплетена із обрядовим фольклором. Фольклорний речитатив має місце в дитячій творчості; свята Миколая та Святого Вечора. Відвідуючи хрещених на Святий Вечір, діти, читаючи вірші, розповідають про свої здобутки в сім'ї та мрії: «Ой, у лісі, лісі хатина низенька. / Там народився Ісусик – дитина маленька. / Як родився Ісусик, то не мав кожушка, / Ні шапочки, ні чобіток. Змерзли ноги і вушка. / Як прибігли діти – кожушок давали / І в шапочку, і в чобітки Ісусика вбирали. / Ісусик маленький між діточками, / Ісусик маленький із квіточками, / Даруй літа щасливі і для тата, й для мами. / Для козаків, полковників, для всієї родини, / Даруй літа щасливі для всієї України. / Даруй літа вольнії усій Україні». Цей текст як співається, так і виконується речитативом.

Речитатив «Посівання Словом Божим» – найулюбленіший жанр народної культури. Особи чоловічої статі виголошують господині та господареві дому до семи позитивних побажань: «Будьте здорові, добрі господарі! / Бажаю вам щастя, здоров'я, / В городі зілля, а в хаті весілля, / В городі трави жмуток, а в хаті прибуток. / Якщо у вашій хаті хтось гірко сумує, / Якщо у вашій хаті когось бракує, / Того, хто сумує, розвеселяйте, / Кого бракує – козака гукайте. / Віншую здоров'ям добрим! / На многії літа!».

Пошана Христові-Спасителю виконувалася на Святий Вечір, Різдво, Водохреще. Речитативні роздуми було формою пошанування батьків, слави гідним героям, що посилено доносилося нащадкам доносилося також через речитативні слова.

Речитатив творився на образі нової людинолюбної особистості, яка проповідувала духовну красу стосунків між людьми. Колядка також корегувала поведінку козацької старшини, козацтва, наукових лідерів,

молоді, дітвори, закликаючи їх оберігати рідну Віру, гнати ляхів геть зі своєї землі.

Дитяча речитативна творчість, молодіжний речитатив щиро підтримувалася на українських землях завжди. До різних свят, зокрема Святого вечора, Різдва, Василя, Явдохи, Сорока Святих, Олекси, а особливо свята Миколая діти готують мовно-мовленнєві тексти часто малюнки, зі свічкою в руках просять щастя своїм батькам. Така речитативна творчість розвиває не тільки доброзичливість до ближнього, а й самокорекцію.

Художньо-літературна культура як необхідний елемент суспільного відтворення є важливою характеристикою суб'єкта діяльності та необхідним засобом всебічного виховання; культура козацької нації розвивалася в єдності з відтворювальним буттєвим процесом в цілому і в усій його історичній конкретності. З інтенсивним типом відтворення усної народної творчості пов'язана якісна презентація постійного самовдосконалення української людини, удосконалення виховного процесу, спрямованого на майбутній креатив та позитив. На відміну від суб'єкта простого відтворення творча особистість є суб'єктом динамічного типу культури, націлена на вдосконалення самої себе в єдності з удосконаленням людського світу, уже існуючого, створеного всією попередньою людською формацією на території від «Дону до Сяну», вважають козаки. Свята Миколая, Пилипівки, Введення, Варвари, Сави, Святого Вечора, Сорока Святих, Софії та інші частково спрямовані на всебічне виховання дитини.

В Україні багато передбачено традиційних речитативних дійств для дитячої театралізації, в основному всі вони базовані на релігійній культурі. Релігійні свята підтримувалися «Законами козацької честі». Традиції цих свят насичені фольклорно-речитативним матеріалом, переказами, легендами. Релігійні свята у своїй основі славлять усе, створене Богом, і того, хто Його заповіді виконує. Зокрема, на свято Олекси народ славить кобзарів та лірників, а також усіх музик; у цей день використовується персонаж «Кобзар», що майстерно виконує речитативи, приурочені пошануванню як

носіїв музичного мистецтва, так і пасічників, рибалок, наїзників. Кращі речитативи нагороджувалися різними подарунками, а також весняними квітами.

Світоглядні особливості українського фольклору.

Фольклорна культура створила певний ідеал Матері-Батьківщини, який часто постає в образі «Чайки». Орієнтир на ідеальну жінку, ідеальну матір – важливий етновиховний напрям в українців, що має місце у думках, історичних піснях, обрядовій культурі, козацькій символіці: Свята Покрови, Введення. Катерини, Святого вечора, Явдохи, Благовіщення, Трійці, Софії, Віри, Надії, Любові.

Ідеальне, зразкове та ціннісне – основа збереження спадкоємного в козацтві. Мати є святим поняттям в українській національній культурі: Мати, що дала життя (Святий вечір), Божа мати, що є Берегинею людської долі (Покрова), Мати-Батьківщина – це вічно-ідеальне в орієнтації козацького роду (Софія), матері-зразка жіночої толерантності, терпимості, морально-етичного зразка (Трійця).

Через цілісну систему національного світобачення (міфи, перекази, пісні тощо) українці сформували певну світоглядну цінність як орієнтацію на ідеал жінки-берегині роду, ідеал дівочої вишуканості. Підтвердженням даної думки є міфологія про світоглядні позиції батьків, про взаєморозуміння між батьками й дітьми, про моральні підходи до майбутнього батьківства (міфи до свята Введення, пісенно-традиційна творчість як складник цього свята), урочиста дівоча чистота (Благовіщення), неперевершена сила дівочого самоутвердження (Катерини), зразок дівочої золоторукості й працьовитості (Явдохи), глибина морально-естетичних почуттів (Віри, Надії, Любові).

Про орієнтовні гуманістичні підходи до осмислення поведінки дівчини – майбутньої дружини, матері є міфи, пісенність, традиційні ритуали, що містяться у традиціях таких свят, як Катерини, Благовіщення, Трійця. Основоположно-духовне, ідеально-позитивне трактування бачення матері –

Берегині роду закладено в пісенності та усній народній творчості (Святий Вечір, Покрова).

Концептуальні підходи до осмислення поведінки матері-виховательки (традиційно-пісенна діяльність на Варвари, Різдво та інші свята) також мають місце в етнокультурі, що не тільки акумулюють, а й передають через зміст тексту соціально-виховний досвід. В основі поваги до матері діяла система виховання, що спрямовувала на громадянську гідність, орієнтувала на якості захисника не лише роду, а й духовно-релігійних цінностей. Започатковане та збережене до наших днів є вагомим унеском у фольклорні цінності нації. Українська фольклорно-пісенна культура зафіксує ритуально-пісенну творчість для виховання дитини-дошкільника – «Колисанки». У цьому плані маємо корекційну обрядовість свят Андрія, Миколая, Масляної, що фіксують увагу до знань коліскової, яка оспівує красу рідної землі.

Такі свята, як Пилипівка, Андрія, орієнтують на рівень знань про природу, предметні явища, погляд на людину через ігри-забавлянки, що навчають бути уважним до навколишнього світу (названі свята є козацькими). Сказане стало основою для ознайомлення сучасних дітей з козацькою культурою в такому навчально-виховному зрізі, що має назву «Довкілля».

Етноукраїнський орієнтир на осмислення ідеальної жінки, ідеальної матері – важливий етновиховний напрям в українців. Ідеальне, зразкове та ціннісне – основа збереження спадкоємного в козацтві. «Мати» є святим поняттям в українській національній культурі: Мати, що дала життя, Божа мати, що є Берегинею людської долі, Мати-Батьківщина – це вічно-ідеальне в орієнтації козацького роду. Через цілісну систему національного світобачення (міфи, перекази, пісні тощо) українці сформували певну світоглядну цінність як орієнтацію на ідеал жінки. Підтвердженням даної думки є міфологія про світоглядні позиції батьків, про взаєморозуміння між батьками й дітьми, про моральні підходи до майбутнього батьківства (міфи до свята Введення, пісенно-традиційна творчість як складник цього свята);

про орієнтовні гуманістичні підходи до осмислення поведінки дівчини – майбутньої дружини – матері (міфи, пісенність, традиційні ритуали таких свят, як Катерини, Благовіщення, Трійця); основоположне, ідеальне трактування, бачення матері – Березині роду (пісенність та усна народна творчість на Святий Вечір, Покрову); концептуальні підходи до осмислення поведінки матері-виховательки (традиційно-пісенна діяльність на Варвари та Різдво). В основі поваги до матері діяла система виховання, що спрямовувала на участь жінки у процесі корекції громадянської гідності; названа фольклорно-виховна система орієнтувала на якості захисника не лише роду, а й носіїв духовно-релігійних етноцінностей. Започатковане та збережене до наших днів є вагомим внеском у фольклорні цінності нації (див. Стефанюк С., Грищенко В. Нащадки козацької слави. – Х., 2015. – С.100 – 200). Загалом козацький ренесансний відтинок самокорегувався з опорою на спадок Київської Русі, що видно з усних, неписаних військово-козацьких присяг-клятв. Прогрес суспільства не виключає існування поряд з новими цінностями пошанування древніх етнонаціональних надбань, духовних стереотипів, морально-еталонних релігійних зразків; таке притаманне ренесансному періоду.

Увага до корекції поведінки, нормативу позитивних взаємин, удосконалення творчо-оцінкової діяльності, що були усталені раніше і власне сприйняті як удосконалення досвіду трипільців, продовжували пульсувати в нових ренесансних умовах й покладались саме на жінку, яка була оберегом для козака. Ця обставина особливо рельєфно виявляється, коли виникає необхідність охарактеризувати творчу й естетичну активність особистості козака не лише на фоні сучасної удосконалено-існуючої техніки, технологій, організації виробництва, але й регресивних й одночасно якісних гуманних самооцінкових змін, зокрема, як соціальну адаптацію (національну самоповагу).

Поетично-фольклорна творчість весільної культури.

Поетично-фольклорна творчість весільної культури – вагомий багаж мовно-мовленнєвої творчості. Весільному фольклору належить найвагоміше місце в корекційно-виховній системі людей різного віку та статі. Усна народна творчість через свою образність широко побутує у весільній обрядовості. Цей вид фольклору повчає матір, батька, доньку, її дружок бути наповненими взаємоповагою: «Благослови, мати, вийти з цієї хати, село обходити, усіх обпросити, на весілля запросити, / Благослови Господи, а мати Божа, зустрінься у дорозі. / Іди, моя донечко, в щасливу годиночку! Запроси, донечко, усіх рідних і найменшу дитиночку! / Не стій, матінко, на / порозі, бо вже твоя донечка в дорозі/: квіточками голівонька обвита, калиною личенько вмите. / Постань, матінко, близенько – будем кланятись низенько. / Спасибі, матінко-голубонько, що виростила мене, як квітоньку, та побажала мені добру доленьку. / Ангеле мій, будь зі мною, Господи мій, дай зустріти людей із серцем чистим. / Розступіться, вороги, не переходьте дороги. / Нехай пройде наша родинонька, щоб була весела молоді години. / Та нехай перейде найголовніший чоловік, щоб була щаслива на весь вік. / Щоб тобі, донечко, щаслива година настала, / Щоб Мати Божа на родину її послала. / Ідуть дружечки шишечки роздавати, / а мою доню заміж віддавати».

Мелодика пестливого слова, поетична насиченість дидактично-весільної змісту наповнюють символічний родинний діалог культурою батьківської любові (материнської турботи, батьківського благословення).

Весільна риторика передбачає корекційну внутрішню стимуляцію молоді пари до нового самостійного життя. Мовленнєва риторика передбачає береговий базис системного родинно-родового об'єднання, стимулює до відповідальності за створення нової сім'ї, психологію входу в інше самостійне життя.

Дидактично-весільна риторична – це своєрідна підготовка до майбутніх сімейних відносин, що має об'єднати, а не роз'єднати два світи: колишні родинні взаємини і координаційну культуру нового соціального об'єднання базованого на індивідуально-соціальній відповідальності.

Риторично-фольклорний ритуал запрошення родини молодої на весілля також фіксує морально-етичний базис весільної обрядовості. Речитатив та фольклорний гумор мають місце на різних етапах весільних дійств (Стефанюк С. На допомогу вчителю народознавства. – К., ББН, 1995.- С.225-271).

Гумором переповнені фольклорні символічні звернення коровайниць (почергово та хором) до «Печі», яка має випекти коровай таким, яким у мріях наділяють батьки, родина майбутню долю молодих: «Короваю, мій раю, / Я ж тебе убираю: / Та в рожевії квіти, /Щоб любилися наші діти. / Щоб любилися-цілувалися, / Щоб всі люди дивувалися. / Щоб наш коровай ясен вибув, / Щоб Іванко з Галею щасливий став-був. / Коровай печу, коровай печу! / А із першої пшениці навіть вуса закручу!». Весільна фольклорна поетика завжди має духовно-стратегічний характер спрямованості.

Дієвість переказів, легенд, притч з орієнтацією на соціалізуючу досконалість.

Аналіз переказів, легенд, притч з орієнтацією на досконалість (взірцеві усталені приклади) є мовленнєво-суспільною цінністю. Перекази, легенди, етноформоутворюючі притчі (перероблені до потреб певної культурної групи) майже завжди виступають джерелом сенсожиттєвої основи індивідуального чи міжродового діяння. Зміст переказів, легенд, притч визначає значущу ціннісну оцінку в певних критичних чи історичних ситуаціях. Дидактика переказів, легенд, притч може виокремлюватись як цілепокладання, визначаючи не тільки індивідуальні інтереси, а й суспільні потреби в ідеалізації людських стосунків. Етночасова систематизація переказів, легенд, притч може упливати на свободу вибору багатьох соціально-естетичних програм діяльності.

В усі часи значущу евристичну й виховну силу мала усна народна творчість, що презентувала самосвідомість як конкретних регіонів, так і нації в цілому. Особливою увагою козаків користувалася не тільки «Руська правди», а й «Києво-Печерський патерик», в основі якого лежать усні

перекази ранніх часів Київської Русі. Описово-емоційні погляди авторів «Києво-Печерського патерики», присвячені мужнім та духовним людям, налаштовували козацтво на паломництво. Питання духовного паломництва було пошанованим як у Київській Русі, так і за часи козацтва. Для прикладу маємо твори усної народної творчості від 1163 року – «Билина про Богуслава». Є легенди на цю тему і в «Києво-Печерському патерику».

Можна стверджувати, що українське козацтво упродовж століть на величезних територіях від Галичини аж до Слобожанщини створило багату оригінальну фольклорну скарбницю, яка є окрасою національної духовної культури. У фольклорі відбилася своєрідність української ментальності, гама патріотичних переживань, безпосередність філософських роздумів та гуманістичність духовних прагнень. Козацькі колядки, легенди, перекази, пісні, приказки, думи орієнтували народ на справедливість, поривання до волі, презентували чарівність народної поезії, творців народного духу, визначали суспільно-громадські позиції національної культури.

Козацькі легенди, перекази, спогади мають багато спільного з давньоруськими апокрифами. Це, загалом, етичний підхід до життєвих проблем, про Божественне наповнення всесвіту, про страшний суд. У ренесансний період поширюються Біблійні притчі, їх знали майже всі, навіть ті, хто ніколи не бачив Біблію (Притча про заблукану вівцю, Притча про зерно гірчиці, Притча про сіяча, Притча про митаря та фарисея, Притча про таланти тощо).

Усна народна творчість, у тому числі притчі, виокремлюють у своїй призначеності як особливий компонент духовне світобачення людини, яка сприймає їх на рівні вільного вибору особистісних ціннісних орієнтирів, надаючи (усній народній творчості) як життєзабезпечуючих символічних значень, так і самокорегуючих пріоритетів чи навіть суспільних вимірів для подальшого зразкового функціонування.

Починаючи від народнопісенних жанрів і закінчуючи образно-поетичною системою звертань до «Сонця», «Братів-місяців», «Птахів-

Вісників», «Комах-Вісників», «Явищ природи», персоніфікованих образів рослин, предметів-оберегів, українська поетична словесність є багатоплановим відтворенням багатой і оригінальної системи взаємостосунків людини з навколишнім світом. Саме фольклор є головним засобом передачі знань майбутнім поколінням про національні цінності: про Матір-Богородицю, про Вітчизну, про Покровоньку, про Андрія, про Пилипівські зговини, про Зелену неділю, про Байду, про Підкову, про козаків, про пори року, про світ живої та неживої природи тощо.

Образно-поетична усна народна творчість корегує морфологію вивчення людської історії. Українська поетична словесність виступає у наукових розвідках засобом аналізу життєвого ритму певної епохи.

Фольклорна символіка – продукування зашифрованих символів-систем етночасових та етнопросторових культур цивілізації. Фольклорна символіка – вища цінність етноритму, такту, етносмаку, максимальної психологізації уявлень про людські можливості.

Як народнопісенні історичні жанри, так і образно-поетична система діалогу з Природою та символічними героями є народною методологією осягнення світобуття: природних явищ, самовияву людського духу. Фольклорна символіка розшифровує креатив людських здатностей, пояснюючи сприйняття вражень, ідей, досвіду, гри фантазії, переконаності людей в об'єктивній природі переходу очікування у реальний світ самопродукування.

Усе, створене народом, є органічною складовою живого тіла нації, відтворюючи її ментальний самопоступ, мовленнєво-суспільну та функціонуючо-взаємодіючу, історично-цивілізаційну соціальну техніку діяльності, креативну активність соціальних груп. Багато поетичних символів мають козацьке походження: Матінка-Покрова – берегиня козацького родоводу (виконує також низку народознавчо-виховних символів, у тому числі є Берегинею людської долі); Микола Чудотворець – символ перемоги на морі (виконує також низку народознавчо-виховних символів), Архістратег

Михайло – символ гетьмана (виконує низку народознавчо-релігійних символів).

Символи, як і метке образне слово, були на устах рядового козака в час його прийому в джури чи парубки, козаки чи лицарі; назване презентується в ритуальних діях свят Андрія, Сави, Покрови тощо.

Слова-символи подавали можливий орієнтир для удосконалення якісної поведінки як молодого козака, так і бувалого діда. «Блудним сином» (символічне бачення того, хто ще не йде дорогою Божих Заповідей) може бути кожен, хто не завжди розуміє, що варто бути «Лозою», проте Бог радіє кожному, хто прийшов не тільки з покаянням, а й розумінням, що Бог-Отець дасть кожному шанс на виправлення.

Українські символічно-корекційні традиції підготовки до Різдва навчають молоде покоління реалізовувати повчання-притчі «Про блудного сина». Варто наголосити, що той, хто розуміє сутність символічних повчань, буде справжнім козаком, гарним батьком, адже осмислює важливість їжі духовної («живлення гілочок від Лози виноградної»); не тільки розуміє, а й приймає до дії. Саме він має здатність помолитися за грішника, порадіти його виправленню; власне він має орієнтацією на те, що в непередбачених ситуаціях є Той, Хто завжди допоможе, посприяє вияву позитивної емоційної сфери та щирих взаємин. Фольклорні приклади щодо бачення людини-християнина є таким, що навчають йти зі Своїм Творцем єдиним строем, харчуватися духовною їжею. Фольклорне повчання дотичності до їжі духовної у дні проблем, в усіх випадках життя сприяє усуненню етико-естетичних проблем та низки інших негативних фактів та девіантних явищ.

Кобзар, козак Мамай – теж символічні поетичні образи; вони часто виокремлюються як базис виховно-патріотичних орієнтирів, основа для діалогових дійств у традиціях та звичаях етнокультури. У ренесансній спадщині обидва символи відбивають усю повноту національних почуттів, естетичної простоти осмислення світу. В історії нації, у творах самородків-кобзарів відчувається талановитий дух народу, морально-поетична сила,

спадкоємно-корекційна патріотична необхідність. Усі фольклорні символічні образи були накладені на життєвих героїв: С. Наливайка, Байду-Вишневецького, І. Мазепу, І. Виговського, що надалі визначалися духовно-повчальними джерелами і є фактором відтворення прогресивної чи корекційної національної культури, адже козацькі герої були надзвичайно релігійні, самодостатні, дидактично символічні в системі соціальних зв'язків. Фольклорна символічна культура мала надалі свою дидактичну тяглість і відіграла в наступних століттях презентацію образу не розбійника (як це хотіли бачити вороги нації), а якісну професійно-військову зрілість козака-патріота (отже, символічний фольклор відіграв свою дидактично-виховну роль: жодні плітки не змогли знівелювати духовно-фізичну велич козака).

Символічні поетичні образи конкретизують усвідомлену належність дидактичної етноконстанти в інтегральній етноцілісності, фіксують основи нормативного регулювання взаємин, поглядів, смаків певного етносу. Зміст етнослів-символів, етнообразів-символів дозволяє збалансувати етноволевиявлення зусиль та етносподівань.

Ренесансна усна народна творчість залучає до володіння мистецтвом словотворення. Народні приказки, прислів'я допомагають, через образне слово, впливати на національний психічний склад характеру українця, відтворювати кращий досвід дідів-прадінів предків, формувати якісні можливості й переживання, фіксувати та аналізувати в уяві побутові, соціальні та історичні обставини. Фольклорна, національно-пісенна культура як у свята, так і в будні мала широкі можливості щодо удосконалення ще й фізичного здоров'я людини-козака (діафрагмально-міжреберного дихання), розвивала фізично-дихальні якості (зокрема, у козаків-підводників); адже загальновідомо, що козаки мали неперевершену якість: уміли довгий час перебувати під водою. Усі фольклорні джерела є орієнтиром на здатність людини до самовдосконалення. Приказки, прислів'я – форма залучення молоді до кращих вимірів народної творчості.

Літературні надбання, давня писемність, фольклорний креатив - духовні орієнтації етностратегічного дидактичного характеру.

Літературні надбання, древні писемні знахідки, фольклорний креатив конкретизують функції культури, особливо культурно-виховну та соціалізуючу, формуючи духовний світ людини, активізуючи до самовизначення, збагачуючи повсякчас креативно-естетичний ресурс.

Сучасні науковці, звертаючись до дослідження матеріалів «Хроніки міста Судак», османських, так званих «Реєстр кривд», до записок французького вченого Ш. Лемерсьє-Келькеже та низки інших спогадів іноземців про Україну періоду козацтва, знаходять усе нові й нові дані про ціннісно-орієнтаційні функції культури, що конкретизує звичаєве право козаків, фіксує увагу до філософсько-історичного, релігійно-освітнього буття козацтва в культурно-художніх, соціально-політичних процесах, виділяє актуальність літератури, писемності, фольклорної літератури в ренесансний період. Літературні надбання, древні писемні знахідки, фольклорний креатив – це регуляційно-комунікативна функція етнічного самопродукування, що регулює активний процес самопрезентації, організовуючи сенсорні та перцептивні процеси, опосередковуючи їх продуктивно-активну природу самовдосконалення.

Час постійно актуалізує факти дієвості фольклору та книги на козацьких землях, оповіді про книгу, починаючи від дії перших бібліотек (при Софіївському соборі та Києво-Печерському монастирі) до ренесансних друкованих книг, не зменшуючи інтересу до їхньої інтерпретації. І це зрозуміло, адже бібліотеки нараховували до кількох тисяч книг (бібліотеки Чернігова, Переяслава, Галича, Турова, Острога, а також приватних та братських бібліотек). Головними ідеями української книги є увага до моральних чеснот: доброчесність, духовність, наснага, воля. За Ренесансу козаками (а вони мали не тільки церковну освіту, а й кожен другий був бакалавром), братчиками аналізувалися древній збірник «Ізмарagd» (ідеться про повагу до вчителя, а також висвітлюються поняття «доброчинність» та

«гріх»), пізнавальні повісті «Олександрія», «Про Варлаама», «О полоненії». Поширюються для осмислення оповідання-рукописи «Про Бову-королевича», «Києво-Печерський патерик», оповідання-перекази «Про Трою», «Сказаніє і похвала», житійна література «Пам'ять і похвала», «Житіє Феодосія Печерського». Розповіді з «Києво-Печерського патерика» передавалися з уст в уста, були зафіксовані в різні періоди, де на прикладах названих переказів навчали молодь бути духовно-обізнаними, морально-сильними, оберігати національні символи та святині.

Козаки, братчики зверталися при життєвій нагоді до літописних даних. Повчальним писаним документом в осмисленні позитивного патріота-будівничого своєї долі та Вітчизни було відоме тоді Галицьке Євангеліє (XIV ст.), що, крім духовної їжі, ще й милувало око візантійськими орнаментами, які доповнювалися готичними рисами. Вагомим зразком книжної виховної культури, що використовували братчики, була також притча Кирила Туровського «О человеческой душе и телесах».

Книги привертали увагу до духовно-релігійної культури, а також до осмислення своєї душі через етично-естетично спрямовані погляди людини на розуміння своєї сутності з одночасним рівнянням на ангельську чистоту. Книги давали поняття про безгрішність, волю Божу через поняття «вісник»; вісники – це янголи-хранителі, головним янголом-хранителем презентований Архістратег Михайло, що неспроста був символом-оберегом на гербі міста Києва. Козаки на день відзначення Архістратега Михайла призначили святкування Дня гетьмана.

Літературні пам'ятки, літописні факти козацької доби XIV-XV століть – фактор охорони історичної пам'яті, шляхи подолання соціальних девіацій, що зорієнтовані на випереджене осмислення історичної дійсності, соціальних зв'язків, конкретизації соціальних етнозакономірностей.

Визначними літописами козацької доби XIV – XV ст. є не тільки литовські літописи, а й західноукраїнські, а також Короткий Київський літопис. В останньому висвітлюється період з 862 року по 1515 рік. У ньому,

зокрема, містяться відомості з історії боротьби козаків проти татар, а також із діяльності одного з перших литовсько-українських гетьманів Костянтина Острозького (на той час Україна і Литва склали єдиний політичний альянс). Літописні та інші літературні пам'ятки визначають шляхи аналізу діяльності людини через самопізнання, як упорядкованість буття людини. Зокрема, літописи козацької доби конкретизують ідеї незавершеності етноісторії через осмислення понять «нація», «етнотрадиція», «демократія», «стихійні та нестихійні прагнення», «воїн – войовничість - агресія», «лідер», «національна еліта», «народна культура» тощо. Поява друкованого слова з подвійною силою активізує перекладацьку та мовознавчу справу, об'єднуючи навколо друкарень лідерів нації. Саме завдяки друкованому слову передових духовних лідерів, письменників, носіїв передового педагогічного та духовного слова з новою силою інтегрується народ у взаємопов'язане ціле, де визначальну роль починає відігравати як мова та спільність історичної долі, так і виокремлений національний характер та національна самосвідомість.

Унаслідок агресивної політики уніатів щодо української освіти виникає громадсько-братський рух, що обстоює не тільки соціальні права народу від іноземного засилля, а й аналізує політичні аспекти, взявши на озброєння (разом із ученими й викладачами Острозької академії) Мову, Віру, Традицію (від якої у Європі навпаки відкараскувалися), освіту, театральну-дозвілєву діяльність, звичаєве право тощо. Основи Мови, Віри, Звичаєвого права, як базису демократії, служували козакам фундаментом правостосунків в козацькій організації (С. Стефанюк. Правові основи козацької педагогіки. – Х., ХНПУ. – 2008), у реалізації присяги-клятви, «Законів лицарської честі», «Законів козацької честі», Днів парламентської роботи козаків на Різдво, Великдень, Трійцю, Покрову, а також перевибори гетьмана; до демократичних взаємин слід зарахувати звичаєве право при реалізації традицій релігійних свят, у виборі громадських лідерів.

Митецька культура друкованого слова при ОКНШ відіграла не меншу роль, ніж звичаї та традиції, театральнo-дозвіллева діяльність, звичаєве право, козацькі, громадські, наукові, освітянські, релігійні об'єднання. Тут було виокремлено, завдяки титанічній роботі членів «Острозького культурно-наукового дослідницького гурту» (ОКНШ). Поняття «національна еліта», «велич народної культури» були доміантні у працях ОКНШ.

Поширення книжного надбання українською елітою допомогло наочно побачити силу народного характеру, коли національне гноблення обернулося не тільки дискусійним протестом, а всенародним повстанням та єдністю поглядів усіх верств населення: козаків, братчиків, духовенства, освітян, письменників, науковців-дослідників, князів, козацької старшини, гетьманів та інших верств населення.

До друкарсько-книжної справи були причетні в Україні й жінки. Анастасія Заславська (рід Гольшанських) жертвовно фінансувала шість років роботу перекладачів, мовознавців, фольклористів, що здійснювали високопрофесійну працю: йдеться про відомий переклад Святого Письма - «Пересопницьке Євангеліє», на якому нині українські президенти присягаються перед Богом у своїй відповідальності за діяння на землях України. Княгиня Анастасія визначалася високим патріотизмом, національною самосвідомістю: замовляючи Євангеліє, бажала, щоб воно було перекладене українською мовою, наближеною до розмовної, щоб ліпше було «врозумлятися» національному люду й особливо - християнському.

При Почаївському монастирі в кінці ренесансного періоду, завдяки меценатській допомозі православних братств та освічених жінок, була заснована друкарня, яка забезпечувала просвітницькими матеріалами православне населення.

Софія Чарторийська в кінці ренесансного періоду заснувала на Волині друкарню, вона спільно з перекладачами-порадниками переклала з грецької

книги для духовної просвіти та освіти населення. Це матеріали Святого Письма: Четвероєвангеліє, апостольські бесіди.

Виокремлюючи роль тогочасного українського видавництва, варто підкреслити, що викладачі Острозької академії наголошували: якщо індивід змалку відчуватиме доброзичливе ставлення до себе, то добро відплатиться добром. Ця настанова козацької нації проповідується не на словах, а здійснюється на практиці. Саме тому, незважаючи на багатостраждальний плін століть (підступне возз'єднання з московітами в бароковий період, лукава заборона української пісні та слова з боку московітів у бароковому Просвітництві, неймовірний гніт московітів у ХІХ столітті, розстріляне більшовиками Відродження і влаштований ними голодомор та сотні інших насильств з боку московітських нащадків, досить серйозні покарання з боку комуністичної влади за сповідування Віри, Волі, Любові до Вітчизни), народ зберіг і понині відзначає такі релігійні свята, як Різдво, Трійця, Покрова, Великдень, за які боролись козаки, які утверджували в Острозькій Біблії члени Острозької культурно-наукової школи. Народ довів корекційно-виховну важливість релігійно-духовної культури, величного українського слова, молитви до Бога як насущного хліба, а незалежна Україна визнала релігійні свята державними.

Перспективним у подальшому дослідженні літературно-фольклорних надбань українського Ренесансу є аналіз специфічності структури психологічної культури освітян, просвітян, козацтва та розробки соціальної програми психологічного супроводу з розвитку психологічної культури майбутніх громадян України, яка сприятиме розвитку особистості, її професійних якостей і стимулюватиме успішність основ громадянського самовизначення.

4.15. Видатні особи раннього Ренесансу, їх етноідеї

Видатні особистості Ренесансу сприяли визначенню тієї національної ідеї, що стояла на сторожі вітчизняних культурних традицій: Віра – Воля – Вітчизна.

До видатних особистостей раннього ренесансного періоду належать Юрій Дрогобич, Павло Русин.

Юрій Дрогобич – мислитель-гуманіст, учений, педагог, письменник, астроном, медик, математик, що отримав у декількох гуманістичних наукових центрах Європи вищу освіту. У 1483 р. як професор медицини та астрономії започаткував основи астрономії. Його наукова розвідка «Прогностик...» (була надрукована в Римі) формулює тези про пізнаваність світу, відстоює позиції щодо причиново-наслідкової теорії світорозуміння. Наукові дослідження Юрія Дрогобича продовжили його вихованці: поляк-астроном М. Копернік та німець-гуманіст К. Цельтіс. Як гуманіст Юрій Дрогобич співпрацював з італійським просвітником Ф. Калімахом, підтримуючи його діяльність. З позиції гуманізму виокремлював поняття «благо», «любов», «добродіє». Найвідомішими творами мислителя є: «Трактат про сонячне затемнення» (1497), «Трактат з шести розділів про затемнення» (1490), що містять відомості з астрономії, широкого кола географії. Він видавець астрономічних календарів, автор докторської дисертації про сонячне небо. У 1450 р. Ю. Дрогобич був ректором Болонського університету та ректором Університету медиків та вільних художників, отримав світову славу як доктор медицини та вільних мистецтв (завідував кафедрою філософії Краківського університету).

Ю. Дрогобич описав симптоми багатьох вірусних хвороб, подаючи їх характерні ознаки, у тому числі і чуму.

Не стояв український патріот – Ю. Котермак, що навмисне взяв собі прізвище українського міста, де народився (Ю. Дрогобич) осторонь наукових течій, підтримував зв'язки з тогочасними науковцями: відомими філософами,

медиками, астрономами, перекладачами (Дж. Манфредо, Дж. Гарцоні, І. Мюллер, Ф. Філельдо, Ф. Буонаккорсі, К. Цельтес (його послідовник), М. Копернік (його учень), папа Сектис IV). Празькі та мюнхенські бібліотеки мають його праці, датовані 1478 роком, які виявляють ґрунтовну обізнаність з античною та середньовічною літературою, книги українського генія використовувалися та навіть переписувалися авторитетними європейськими вченими (Г. Шедель, Й. Глогер та ін.), бібліотеки Угорщини, Італії, Франції, Німеччини зацікавлено аналізували його погляди на світ, людину, історію науки, людський розум та деякі аспекти, про властивості людини пізнавати світ й наявність непохитних природних законів («для очей незбачене» та пізнавати «великі обшири неба»). Є свідчення про неабиякий поетичний хист Юрія Дрогобича, ним презентується афористична форма поезики східноєвропейського слов'янства. Із книг Ю. Дрогобича українці дізнаються про зміни в науці, просвіті, географії, астрономії тощо (Ю. Дрогобич ґрунтовною обізнаний з географією Європи, працями арабських астрономів, що жили в 885–886 рр.). Ю. Дрогобич - ініціатор друку низки перших книжок давньоруською мовою при друкарні Ш. Фіоля. Дослідники стверджують, що коректорами та редакторами всіх книг Ш. Фіоля виступали Юрій Дрогобич та поет-гуманіст Павло Русин, останній був наставником значної плеяди польських поетів, сучасники його називали «окрасою руських мужів»; обирався декілька разів ректором у Кракові. Ю. Дрогобич та П. Русин були тією рушійною силою, які актуалізували поняття «Вітчизна» для широких мас. Вперше в історії науки Ю. Дрогобич вивів географічні координати таких міст, як Львів, Дрогобич, Вільнюс, Феодосія.

Ю. Дрогобич займався також питаннями природних явищ, як синоптик, висунув свої наукові погляди про залежність погоди від географічної широти місцевості, звідси запропонував методику передбачення погоди, зокрема запропонував статистичне спостереження за змінами у погоді.

Ю. Дрогобич постійно проявляв небайдужість до свого народу, постійно виявляв вболівання за нього та сподівання стосовно подальшого та

невпинного розвитку духовної та правової культури в Україні, яка мала всі можливості для презентації кращих світових гуманістичних ідей, сприяв системній активізації питань, що були важливим підґрунтям для їх подальшого поширення на уми інших століть, зокрема аж до XVII ст.; критично ставився до того, що поляки мали загарбницькі погляди на міста Львів та Дрогобич. Серед важливих кроків щодо сприяння поширення новітніх просвітницько-гуманістичних ідей Ю. Дрогобича на своїй рідній землі можна назвати: наукового висвітлення новизни історичного періоду, звернення поглядів до реального життя людини, проголошення ідей активної здатності пізнавати сили й закони природи, поставити на службу людини теорію новітніх географічних положень, астрономії, прогнозування сил природи, засвідчення тих явищ та тенденцій, які не без підстав, нині називають українським Ренесансом.

В Ягелонському університеті з 1364 р. до XVII століття навчалися 1894 українських студенти. Документи свідчать, що українці-русини були найдисциплінованіші. В Італії тільки у XVII столітті навчалось 1995 студентів. Тут здобули славу такі професори, як Григорій Керницький, Яків Севський, Василь Русянович, Памва Боїм, викладач Краківського університету, доктор філософії А. Свірський, гетьман М. Глинський (керівник визвольних козацьких змагань за справедливість, високо презентований представник військової освіти, ранньоренесансних українських ідей за національну самоорганізацію) М. Глинський, полководець Х. Збараський, які відіграли важливу роль в осмисленні поняття «воля».

Якщо книгодрукування розпочинається в Європі в 1440 р., то однією з перших друкарень цього періоду на Україні є львівська друкарня Степана Дропана, який вирішив віддати її на просвітницькі справи Львівському Онуфрієвському монастирю. Друковані посібники на Україні з'явилися завдяки П. Русину та Ю. Дрогобичу, які при друкарні Ш. Фіоля видали Часословець та «Осьмигласник», а раніше «Тріодь пісню», «Тріодь цвітну».

Острозька культурно-наукова школа, завдячуючи вище названому науково-видавничому центру, відкриває новітній аспект бачення людини-інтелігента, ученого-книжника, пробуджує інтерес широких кіл освіченого населення до колекціонування книги, аналізу древньої книги, читання духовної книги.

Спадкоємно в українця виявляється повага до книги, тому ростуть бібліотеки, вони зафіксовані в багатьох родових сім'ях (типу Вишневецьких, Острозьких); великі бібліотеки мали шляхетні родини, козацька старшина, єпископи, монастирі, колегіуми, братські школи, академії. В Острозькій академії в часи її 100-літнього розквіту, як у якості колегіуму, так і академічного закладу, античну літературу вивчали в оригіналі; до сьогодні там діє Державний музей книги, незважаючи на значне спустошення бібліотеки в більшовицький період.

Книга становила основу освіти та самоосвіти високоосвічених ренесансних гетьманів П. Лянцкоронського та О. Дашкевича, лицарів, що мали високі європейські знання з питань військового вишколу, реформування війська, військового будівництва, знавців бойового мистецтва європейських, азійських та інших полководців. Гуманісти європейських молодіжних осередків Є. Курцевич, М. Морозенко, М. Кривоніс були носіями вищої європейської освіти. Так, Є. Курцевич відомий як мислитель, педагог, учений, архімандрит Трахтемирівського монастиря, голова військового центру (офіційного осідку козаків), він отримав вищу освіту в Падуї. Байда-Вишневецький мав у своєму замку декілька митецьких колекцій, серед них – книжкова. Усі національні лідери самовиявлялися в активній життєвій позиції з домінування у своїх запитах поняття «Віра». Етнолідери відстоювали просвітницьку позицію, були причетні до захисту основ природного права людини, народу.

М. Морозенко (закінчив університет у Падуї), прославлений у фольклорній козацькій культурі, М. Кривоніс (отримав вищу освіту в Лейпцизькому університеті, П. Сагайдачний (відомий ще Острозькій академії

своїми лідерськими позиціями) були переконані в необхідності суспільного та духовного порядку на своїй землі.

Згідно освітньо-просвітньої спадщини Київської Русі, всі етнолідери вважали, що базис самодостатньої держави має ґрунтуватися на освіті та просвіті; загалом освіту одну, дві та більше мала вся козацька старшина, кожен другий козак мав позначку бакалавр. І це порівняно з тим, що на час воз'єднання з Росією там вищу освіту мав тільки Лжедмитрій (серед царів), інші верховники «братнього» сусіда були безграмотні. У Холмському рукописному науковому збірнику, складеному вченими Острозької академії, розміщені вірші духовно-розмовного розвою, створених як Ю. Дрогобичем, так і боянами.

Мова, мовознавчий аспект становили основу домінуючих поглядів усіх викладачів Острозької академії та ОКНШ. Тут мова, віра були в одному зрізі (ряді) з такими питаннями, як формування національної еліти, підвищення духовної та політичної активності широких кіл населення та спудеїв, а особливо культурності народу. Неспроста цей час зафіксовано як базово-важливий для взаємозв'язку загального й одиничного в самовдосконаленні, адже освіченими були всі: і жінки, і діти, і сироти; козацька еліта мала декілька освіт та знала не одну мову.

Мовознавство, як наука, було заснована випускником Острозької академії М. Смотрицьким, але його основи сформулювали викладачі його альма-матер К. Купріян, Никифор, Лукарис та інші.

Любов до книги, розвідки в галузі основ мовознавства прищепив Мелетію Смотрицькому його батько Г. Смотрицький – поет, релігійний полеміст, знавець літератури різних народів, перекладач, пропагандист узгодження інтересів усіх верств населення на ниві принципів, вимог та правил етично-морального співжиття.

Усі вище названі постаті увійшли в історію культури України визначними борцями проти окупації уніатів, беззаконня, свавілля, проти

насильницької політики ополячення, були щирими сповідниками Віри, Волі, рідної культури, берегами мови, освіти.

Слід зауважити, що поляки не давали дозволу на створення будь-яких виробничих та культурологічних цехів, якщо українець не приймав католицьку віру. Саме проти такого засилля поставали не тільки освітяни, просвітяни, громадські діячі та громадські організації (братства), а й козацькі герої.

Мовна ренесансна культура переосмислила старогрецьких філософів, виступила базисом для осмислення етичних основ справедливості, честі та прав людини.

Вихованці ренесансної української вищої школи не тільки засвоїли основні концептуальні положення гуманістичної спадщини своїх попередників, а й заклали основи для її удосконалення; вони ставали не тільки ученими, педагогами, громадськими діячами, ректорами, полководцями, богословами, а також відомими адвокатами по захисту прав українців, Церкви та пишались, що їх готували кращі європейські уми того часу, що були зібрані у Словено-Греко-Латинської острозької академії, а також ОКНШ.

Про факти високорозвиненого українсько-культурного ренесансного періоду московітська імперія вирізала всі свідчення, забороняла згадувати про будь-які вияви світської творчості того час, під «строжайшим запертом» були навіть фольклорні презентації боянів чи кобзарів. Саме тому кобзарство та лірництво було не тільки під забороною, а й знищено (спалили навіть музичні інструменти, що нагадували про розквіт українського Ренесансу: «сурми, бубни, кобзи сжечь без остатку»; «сжечь без замедления» посібники з християнської етики наказує сучасний харківський священник Анатолій, храму святого рівноапостольного Володимира, що на Салтівці, тільки тому, що написані українською мовою й не рекомендовані московським патріархатом: «московський патріархат, а не Міністерство освіти має торкатись питань релігії в сьогодні»). Такий переляк московітів

викликаний тим, що в них не було і немає жадного натяку на історичну культуру Ренесансу, на морально-етичну життєву перспективу. Культуру ж Бароко вони уже сміливо приписали собі (див. біографію Веделя, Березовського, Бортнянського).

Надбання лідерів української освіти, науки, культури, фольклорна творчість ренесансної доби - фактор прогресу освітньо-просвітнього процесу нації до європейського рівня, презентація релігійно-правової толерантності через плекання вітчизняних кадрів, що були так необхідні для тогочасного розвитку української культури.

Якщо в європейському Ренесансі соціум протестує проти релігійних та соціальних норм, то в українській ренесансній культурі, завдяки братчикам, гетьманству, козацькій старшині, рядовим козакам та ОКНШ, що орієнтують на спадкоємність з попередньою «дідівською» культурою і визначають основи домінуючих демократично-правових взаємин, розвиваються моральні та соціальні норми, обрядове упорядкування життя, звичаєве право. Якщо ренесансна Європа стрімко позбувалась впливу церкви, то людина українського Ренесансу аргументовано ставила її (Церкву) на чільне місце всієї української культури як вагоме надбання нащадків.

Українське ренесансне слово відгукувалося коментарем на конкретні військові події, славило лицаря-патріота, людину-патріота, розвінчувало аморальне, навчало протидіяти злу, захищати свою Мову, Віру, традиції, звичаї, культурно-митецькі здобутки, діяння людини-лідера, який стає символом епохи.

Українське ренесансне мовлення було спрямоване на осмислення цілісної картини етноспадщини, яку ніхто не мав права руйнувати. Українське ренесансна книга тут використовувалася не одномоментно, вона мала завдання актуалізуватись у довгостроковій історично соціальній пам'яті. Згідно різних чинників культури, а особливо мови та мовлення, символічність мовно-мовленнєвих надбань Ренесансу фіксувалось інтеграцією, об'єднанням окремих ознак часу в цілісний образ завдяки

діяльнісному спілкуванню в братствах, козацьких організаціях, обрядовому середовищі, освітньо-друкарських закладах.

Мовно-мовленнєва, науково-освітня ренесансна культура зафіксувалась у пам'яті народу завдяки своїй моралізаторсько-етичній характеристиці, еталонно корегуючи безпосередньо соціально-побутове середовище (сподівання, надії, мрії), підвищуючи ймовірність правильного сприйняття моделі соціального зразка, зокрема релігійного, морального, естетичного як кодового дерева самовдосконалення на індивідуальному креативі самосприйняття. Ренесансна мовленнєва етико-моральна стилістична установка, що визріла з появою друкованого слова та всебічно була підтримана духовенством, громадськими організаціями (братства), народною ініціативою (козацтво), науковою думкою (ОКНШ та колектив Острозької академії), лідерами-державниками (гетьмани, князі, козацька старшина, отамани), митецькою елітою (поети, публіцисти, перекладачі, викладачі, друкарі, художники, скульптори, співаки, музики та інші) стала представляти системну саморегулятивної практики, що функціонувала на різних етнонародних планах (традиції, звичаї, народний театр, сімейна педагогіки, звичаєве право, громадський контроль) як елемент більш повної системи діяльнісної самопрезентації: спосіб самовизначення, фактор етнічної самоідентифікації в часи культурного, соціального та політичного гноблення.

Українське ренесансне слово, як книжне, так і розмовне, стало базисом для розвитку етичної та естетичної наукової думки; завдяки полемічному началу, навчає відстоювати перспективну позицію шляхом розкриття справжніх цінностей, етичних норм, високої духовності, аргументуючи їх значущість реальними філософсько-демократичними фактами.

Ренесансна наукова та народна творчість визначає зразки ефективних стратегій спілкування та комунікації, мистецтва уваги до мови й мовлення, поведінки у міжособистісних стосунках. Ренесансна культура – це наука продукувати та реалізувати соціально-демократичні й політичні задуми, координувати уміння добиватись успіху у різноманітній діяльності,

формувати впевненість у собі.

Ренесансне освітньо-наукове, громадсько-соціальне спілкування подає зразки здатності стимулювати у собі здібності, корегувати стратегічне мислення, ефективно використовувати історичну пам'ять, реалізовувати етноінтелектуальні ресурси.

Література до ІУ розділу:

1. Грушевський М. Історія України-Русі. — К., 1995. — Т.7. — С. 11,13-17,131,59-63,74.
2. Дашкевич Я.Р. Козацтво на Великому кордоні // Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми. Історія України / Керівник авторського складу Л.М. Мельник. — К., 1991. — С. 35–53.
3. Дашкевич Я.Р. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV—XVIII ст.) // Записки наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка. — Львів, 1991. — Т. 222. — С. 39—40.
4. Етнографічний аспект козацької культури. - Х.: Крок, 2002. Сфремов С. Історія українського письменства. — Т.1. — Мюнхен, 1998.
5. Ігнатенко П., Руденко Ю. Народознавство у школі. - К., 1998.
6. Ісаєвич Я. Братства та їх роль в розвитку української культури. - К., 1996.
7. Історія української культури / За ред. І. Крип'якевича. — К. : Либідь, 1994. — 566 с.
8. Історія української культури / За ред. С. Клапчука. — К., 2000. — С. 39–44.
9. Козацькі січі. Нариси з історії українського козацтва XVI-XIX ст. - Запоріжжя, 1998.
10. Кононенко П.П. Українознавство: Підручник. - К. : Либідь, 1996.
11. Крип'якевич І. Історія України. — К. : Просвіта, 1990.
12. Кузь В.Г., Руденко Ю.Д., Губко О. Т. Українська козацька педагогіка і духовність. - Умань, 1995.

13. Лозко Г. Етнологія України. – К. : АртЕк, 2001. – 304 с.
14. Наєнко М. Художня література України. - К. : Просвіта, 2005. - С. 152-165.
15. Основи козацької педагогіки: полівиховний аспект. Частина друга / За загальною редакцією С. Стефанюк. – Харків : Кроссруд, 2010. - С. 4-559.
16. Стефанюк С. Етнографічний аспект козацької культури. - Х. : Крок, 2000. – С. 3-93.
17. Стефанюк С. К. Фактори валеологізації й соціалізації. – Х. : Крок, 2000. – С. 41-43.
18. Стефанюк С. Козацька педагогіка. - Х. : Крок, 2000. - С. 7-143.
19. Стефанюк С. На допомогу учителям народознавства, керівникам фольклорних театрів. - К., 1995.
20. Стефанюк С. Українська етнопсихологія: азбука козацького життя. - Х. : ХНПУ ім. Г. Сковороди, 2003. - С. 3-270.
21. Стефанюк С. Українське народознавство. - Х. : ББН, 2003. - С. 3-271.
22. Стефанюк С. Правові основи козацької педагогіки. - Х. : ХНПУ, 2008.
23. Стефанюк С., Грищенко В. Корегування духовно-патріотичного світобачення. - Полтава-Харків : ФОП Никонова Б., 2015. - С. 154-194.
24. Стефанюк С., Коваленко О. Народний театр в Україні. - Х. : ХНПУ ім. Г. Сковороди, 2015. – 130 с.
25. Стефанюк С., Мигаль В. Деякі аспекти культурного поступу нації. - Харків-Полтава : ФОП Гаража М., 2016. - С. 82-270.
26. Стефанюк С., Орлов А. Звичаєво-традиційний зріз історії української культури. – Харків : ФОП Никонова Б., 2015. - С. 17-27.
27. Стефанюк С., Орлов А. Науково-освітні сторінки історії української культури. – Харків : ФОП Никонова Б., 2016. - С. 27-62.

28. Стефанюк С., Старжинський С. Основи козацької педагогіки. - Х., 2009. - С. 20 -130.
29. Стефанюк С.К. Практичне народознавство. - Х. : ББН, 2002. – С. 217-249.
30. Стефанюк С. На допомогу вчителю народознавства. - К., 1995.
31. Таглін С.О., Павленко В.М. Етнопсихологія. - К., 1999.
32. Теоретичні основи педагогіки / За ред. О. Вишневського. - Дрогобич, 2001.
33. Ушинський К.Д. Твори в шести томах. - К., 1954. - Т.1.
34. Хоткевич Г. Гетьман І. Мазепа. - Х., 1917.
35. Хоткевич Г. Умови з'єднання України з Московщиною в 1954 році. - Х., 1917.
36. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. - К., 1960.

Розділ V. Широка духовно-творча барокова неповторність предковичної української мови

5.1. Передумови творення розмовного та книжного слова в бароковий період

Мова, як показник духовних основ народу, морального здоров'я нації визначала в кожне століття, а особливо в бароковий період, внутрішньо-моральну та соціально - громадянську мотивацію.

Загалом українське Бароко найбільше характеризується яскраво вираженою успадкованою науково-просвітницькою тенденцією протидії різноманітному тиску з боку загарбників, зокрема заборонам московітів, які почалися відразу після возз'єднання (найбільше з них припало на 1710 р.). Культурна українська спадщина, як сукупність матеріальних і духовних цінностей, відображаючи надбання творчої діяльності свого народу, привертала увагу, як і в інші століття, до просвітницької самоосвіти.

Цікавим фактором спадково-просвітницької тенденції є оберігання своєї софійності на фоні як дотримання християнського світогляду, так і визнання поступального авторитету науки. Яскраве вираження названого явища софійності відображене в «Поучительній Євангеліє», у поетично-духовних поезіях «Саду Божественних пісень». Ідея онтологічного оптимізму - благосна первісна чистота мала широкий вплив на формування української культури у всі століття, але найкраще виявлялась у працях гуманістів Острозької академії та просвітників Києво-Могилянської академії. Якщо розглянути усі праці митців нації аж до І.Франка та Лесі Українки, то побачимо, що ідея онтологічного оптимізму є тяглою, інформаційно домінує навіть у думках та інших фольклорних жанрах («Пісня про Купер'яна»), виявляється у тій історичній обставині, де трагічне подається у епічному викладі на фоні загальнонародного лиха: нескорена сутність та креатив нації допоможе перебороти біди нації.

Основу культури, мовленнєво-мовної наснаги барокового періоду становить як оригінальний синтез науки та релігії, права та освіти, так й етики мистецтва та духовності в етичному осмисленні буття; до базису цього періоду також належить громадянська самовідданість, відповідальність науки, просвіти, еліти за завтрашній день.

Загалом, культура Бароко має дві назви: «Козацьке Бароко» та «Мазепинське Бароко». Якщо говорити про козацтво барокового періоду, то це — унікально-військова, суспільно-політична сила, фундамент для творення самобутніх художніх цінностей, літописних, іконописних і архітектурно-театральних витворів, наукових та археологічних досліджень, а особливо поем, філософської дидактики, козацьких дум, пісень. Мазепинське Бароко набуло найвищого розквіту за гетьмана І. Мазепи і характеризується оригінальним стилем не тільки в образотворчому мистецтві, архітектурі, побутовому житті, декоративно-прикладному напрямку, а літературі, філософсько-мистецькому наробку, фольклорі, обрядовості, театральній культурі, проте характеризується більш стриманим колоритом, ніж козацьке.

Українсько-філософський мистецький наробок, фольклор, українські обрядові театральні дійства – це траєкторія оптимістичного руху нації, що формує в національному менталітеті погляд на мажорну завершеність людських зусиль, які в кінцевому результаті матимуть якісну переборність життєвих перешкод: за всі зусилля чекатиме Божа нагорода.

Українське Бароко, з його чутливістю до особливостей національного менталітету, виробило стійкі мовно-сенсові християнсько-символічні образи та світсько-патріотичні емблеми, найпоширенішими з яких були: духовний лицар (релігійні ієрархи), лицар-захисник національних надбань (козацькі лицарі), лицар-просвітник (учені), лицар-державник (гетьман), «Духовний сад» (етично-християнська позиція), «Книга» (софійна довершеність буття), «Світло» (емблема вищості душі над тілом, здатності приймати Святу Вість Святого Духа) тощо. Відповідно до здобутків національних барокових варіацій можна констатувати наявність морально-поетичної віртуозності,

подібної до італійського Бароко; малярського драматизму — схожого до іспанського Бароко, літературного містицизму, що нагадує німецьке Бароко, нарешті, успадкованого героїко-стоїстичного, ренесансно-полемічного стилю. Барокова символіка є спадкоємною та тяглою, зокрема в наслідуванні літературних символів, що мали місце в культурі Київської Русі (жанр «Слово») чи Галицько-Волинської держави (зміст літописів), у Ренесанс (мовно-сміслові насичення дум, притч).

Як зазначалось, якщо культурі українського Ренесансу було властиве патріотично-натхненне пошановування своїх героїв, героїчно-патріотичних постатей, відгукування на конкретні військові події, усебічна протидія посяганню на Віру, на свободу народу, то барокова культура не пориває з цими напрямками, але, поряд з цим, зафіксує значну потребу креативу з суто естетичних мотивів, тут повсякчас презентуються чинники духовно-моральної культури в якості ідеальної сфери етично-духовних взаємин. Священним обов'язком митця цього часу, особливо того, хто володіє пером, було акцентування уваги на обов'язку оберігати культуру, мову і в цілому моральний дух народу. Бароковій літературі, як і всьому мистецтву, притаманна художня витонченість, переобтяженість метафоризмом і символізмом.

Однак в Україні барокова символіка, на відміну від європейської, яку називали «штучною», є спадкоємно тяглою, зокрема в наслідуванні літературних та духовних символів, що мали місце в культурі інших епох (Київська Русь, Галицько-Волинська держава, Ренесанс).

Якщо європейська література духовно-релігійні норми вважала соціальними путями, то українська барокова культура й мистецтво слова, в тому числі, презентують людину, яка сприймає Бога як свого справедливого суддю й чекає від Творця Його волі у всьому, адже воля Бога – ворота до раю для віруючого й пекло для порушників обов'язків християнина. Усі види українського мистецтва, а особливо мовленнєво-естетичного креативу привертають погляд людини до Божественного натхнення, деякі думи та

народна поезія мають тісний зв'язок із билинним епосом, красномовством та голосінням.

5.2. Розвиток барокового літературно-писемного та розмовного слова на рівні науки та соціального креативу

За барокового періоду передові верстви населення удосконалювали красу людських взаємин саме засобами мови. Такі вчені, як З. Копистенський, С. Зизаній, Л. Зизаній, П. Беринда, Г. Смотрицький, викохані українською ренесансною культурою, були талановитими патріотами просвітниками, етиками гуманістами XVI-XVII століття; вони продовжували креативно насичувати саморегулятивний процес ораторства та красномовства історичною інформацією, що сприяло діалогу століть. У XVII столітті Л. Баранович, А. Радивилівський, Ф. Прокопович, як представники просвітників та гуманістів-учених цієї креативної доби, закликали примножувати національні гуманні традиції засобами мови, яку називали зброєю ораторської прози, привертали погляди молоді до соціальних, моральних та історичних питань.

Мова названих гуманістів-учених характеризувалася здатністю аргументувати власну думку; креатив полягав у прагненні до духовно-творчої взаємодії з попередніми гуманістами, з широкою студентською аудиторією, повазі до прав кожної людини, незалежно від її соціального й фахового статусу.

Непересічні збірки педагогічно-ораторських творів «Меч духовний» (1666) і «Труби словес» (1674) Ф. Прокоповича були спрямовані на освітянсько-просвітянський аналіз процесів формування національної самосвідомості на кращих гуманних рисах мовно-мовленневої культурної самопрезентації лідерів Ренесансу, зокрема доброзичливості, емпатійності, взаємотолерантності, спрямованих на формування природних взаємин між людьми (московіти дуже хотіли привласнити ці праці, – надбання одного із

ректорів Києво-Могилянської академії, – собі). Праці К. Ставровецького, К. Саковича, З. Копистенського, С. Зизанія, Л. Зизанія, П. Беринди, Г. Смотрицького, А. Радивилівського, Ф. Прокоповича – це увага до морально-естетичних надбань нації, яка чула їхній поклик і реалізовувала в церковних, братських, козацьких дійствах, у персонажній звичаєво-театральній культурі, навчала вмінням слухати та чути, духовно-мовно збагачувала.

Християнська мовно-духовна культура козаків також відповідала освітянсько-просвітянському самовияву й передбачала відсутність розкольників, лжевчень. Тут не сповідувалось іновір'я - усе коригувалося Словом Божим. Стилем життя в патріотично-козацьких рядах було домінуюче православне життя як стратегічна особливість, яку підтримувала Церква, освіта, наука. Подвижницьке життя козаків, їхня героїчна самопрезентація, орієнтир на козацьку символіку (Матінка Покрова, Верховний ангел Михайло, Миколай чудотворець), на особливості українського менталітету – все жилося християнською та патріотичною ідеями. Козацтво співпрацювало з колегіями, Києво-Могилянською академією, фінансувало їхні потреби.

У колегіумах, як і в академіях (у XVI ст. Острозька, у XVII ст. Києво-Могилянська) особливого значення надавалося доступу до багатой літературної спадщини усіх століть та країн. Почесне місце посідала старослов'янська мова, якою писалися трактати, вірші, драми для театру; тут коригувалося прагнення до духовного взаємозбагачення, усвідомлення етики право свідомих взаємин, повага до людини як носія вищих цінностей. Широко активізувалися богословські науки (усі вчені були одночасно релігійними авторитетами), а також природничі, гуманітарні. Професори Києво-Могилянської академії, як колись і Острозького вищого навчального закладу, впроваджували до навчання логіко-раціоналістичні та мовленнєві наукові здобутки (уміння чути співрозмовника, здатність будувати діалог, продумувати точність висловлювання, слідкувати за дикцією та артикуляційною культурою).

Мова стає зброєю в осмисленні понять «держава», «державний лідер», «етика державника», «політичний ідеал», «завдання держави». Політично-державні ідеї були осмислені та висловлені у працях «Правда волі...», «Розшук історичний», «Слово і честь...», «Духовний регламент» (праці Ф. Прокоповича).

До основних завдань держави барокова культура зараховувала: охорону природних прав людини, гарантування громадянам свободу та вольності. Науково-політологічна позиція українських науковців полемізувала з твердженням Т. Гоббса про визнання природних та законних прав людини (завдяки порівняльно-аналітичним дослідженням Ф. Прокоповича).

Поряд із логікою та метафізикою пропонувалась етика, риторична етика, філософія, теологія, єдність мови та мовлення, природничі науки, особливе зацікавлення викликали фізіологія, медицина. Серед етичних положень барокові учені вважали найважливішим даром людини совість: її наявність унеможлиблює будь-яке зло. Особливо слід виділити «Граматику словенську», створену М. Смотрицьким, що діяла ще до початку XVII ст., коригуючи на слов'янських просторах термінологію, граматику, орфограми і будучи філологічним довідником для багатьох націй на три століття (за її постулатами навчався М. Ломоносов).

Мовленнєва культура забезпечувала базові основи освіти. Продовжуючи традиції, започатковані в Острозі та Львові, київські просвітники починають розбудовувати освітянський процес на базі культурологічних об'єднань, що діяли при друкарнях та бібліотеках. Тут друкуються словники, граматики, букварі, а також видають полемічну, богословську, історичну, богослужбну літературу кількома мовами (щонайбільше українською), чим заявляли про протидію духовно-соціальному гнобленню з боку насильників української культури.

Друкуванням посібників для навчання в середній освіті, як і в часи Ренесансу, опікувалися братчики, князі, учені та інтелігенція. Так, на кінець

XVII - початок XVIII ст. тиражі букварів, які видавалися братствами, сягали до 7 тисяч примірників на населений пункт. Особливого попиту набирають приватні друкарні в різних містах України, Тільки Київська друкарня випустила понад 100 найменувань книг, серед яких «Синопис», «Іфіка ієрополітика» (філософія права), збірки пісень, віршів, драматичні твори, календарі повчальні.

Основними освітянськими напрямками Києво-Могилянської Академії було формування громадянської позиції молодого людини, виховання інтересу до своєї історії та культури, корегування потреби до самоосвіти, формування умінь оцінювати соціально-історичні та суспільно-політичні події, які відбуваються в країні, у світі. Освітній напрям нерозривно пов'язувався з формуванням громадянської позиції. А це сприяння засвоєнню і примноженню основних національних цінностей своєї країни, її історично-археологічного спадку, розвиток якостей розуміння своїх обов'язків, повага до прав народу, виховання єдності мотивів, знань і переконань як основи громадянського самовизначення. Духовні та козацькі лідери звертали увагу на виховання потреби брати участь у суспільно-громадській, освітньо-просвітній діяльності; важливим на часі було формування поваги до звичаєвого права, фольклорної культури та етично-правових законів нації.

Друкарні, крім навчальних посібників, видавали праці історико-просвітницької та духовно-демократичної спрямованості, які утверджували етико-культурологічні та політично-правові основи життя нації: «Візерунок цнот», «Образ добродійностей», «Жалостний погреб зацного лицаря», «Упис-реєстр Лаврської вченої дружини», «Статті Б. Хмельницького», «Переяславські статті», «Євхаристиріон альбо вдячність П. Могили». Широкий розмах просвітницької справи київських учених-просвітників, друкарів-митців розширював коло соратників, які покидали рідні місця та гуртувалися навколо столичних патріотів, учених європейського рівня: П. Могила, Ф. Казаревич, І. Трохимович, С. Косов, Т. Вербицький, Т. Петрович,

А. Ніколайчик, А. Наумич, Й. Кирилич, А. Івашківський, І. Копинський, І. Петрижицький.

Просвітницька когорта видатних постатей барокової культури стала опорою для взаємospільного утвердження просвітницьких та християнських основ Києво-Могилянської академії, вона підтримувала Й. Борецького, співпрацювала з П. Могилою, об'єднавши всі інтелектуальні сили України і заручившись підтримкою Війська Запорізького та ОКНШ.

П. Могила – опікун Церкви, науки, освіти, спрямувавши всі зусилля на реформування національної освіти та православної віри, посприяв піднесенню духовної свідомості народу, залученню України до складу вільних європейських держав.

П. Могила, проводячи освітянську реформу (1636), започатковує теоретичну базу для барокової поезії. Створені при Києво-Могилянській академії підручники з теорії поезії майже півтора століття були пройняті духом Бароко, зокрема використанню різних шарів лексики, у тому числі й народної.

П. Могила – багаторічний керівник книговидавничої справи, засновник шкіл, колегій, друкарень, меценат перекладачів, учителів учених - отримав вищу освіту як на Україні, так й у Франції. В ім'я справи служіння Вітчизні він полишає військову кар'єру, отримує посади архімандрита Києво-Печерської лаври та Київського митрополита. П. Могила – письменник-полеміст, фундатор великої бібліотеки, подарованої Колегії. Крім бібліотеки, передає власне майно, кошти й цінності, велику культурологічну колекцію, заповідаючи берегти колекцію як «заставу свого життя».

Мовленнєва культура – базис освітнього процесу.

Мовленнєва культура, яка становила базис усього змісту освітнього процесу барокового періоду (навчально-дидактична система), набирає такого удосконалення й розмаху, що тут є можливість учитись усім. Говорячи про мовленнєву культуру, слід мати на увазі, що в цей період доступ до освіти мають практично всі: від сироти до людини різного статку та стану.

Найбільшої ваги набирають полкові, січові, братські школи, колегіуми (у середньому 134 школи на 74 учні). Духовно-мовленнєве спрямування освітнього процесу було ключовим у кожному типі навчального закладу (обов'язкові бесіди з дітьми з питань моральної поведінки: «чистим юнацьким нором керувалося спрямування на навчання», «бесіди про добродійність та цнотливість»). Серед позакласних розваг та заходів у спудеїв українських шкіл заслуговує на увагу шкільна драма, з-посеред якої особливо популярними були драми народознавчого повчального характеру. Складали ці дійства через перевтілення в особах для лялькової драми «мораліте» спудеї, викладачі піітики та риторики; готувалися відповідні ролі та тексти для того чи іншого персонажа; багато уваги в позакласній роботі надавалося виголошенню патріотично-ораторських текстів (тоді ця діяльність називалась «самопредставлення різними голосами»). Демонстрацією мовленнєво-обрядового драматичного дійства були сцени з народного життя, побуту, що мало незмінний успіх в українців: «Гепаборство», «Січев'юн», «Меланка», «Калина». В українській виховній системі чільне місце посідала вертепна драма, в якій дія ляльок супроводилася розповіддю не тільки про євангельських історій, але й зображенням гумористичних сцен, де йшлося про перемогу добра над злом.

До особливостей навчально-дидактичної системи вищої школи зараховують творчі нововведення: увага до національної граматики, етики, народознавства, історії, стилістики, ораторства, сценарного мистецтва, астрономії, геометрії, вивчення античної філософії в оригіналі, національної культури, літературознавства, мовознавства, риторики, природничих наук тощо.

Кожна дисципліна того часу передбачала таку інновацію, як «вправи на творчість» та «увагу до краси рідної мови». Для стимулювання, а також навчання такої соціокультурної діяльності спудеїв, як мистецьке ораторство, видавалися спеціальні офіційні підручники, за якими розвивали митецько-творчу діяльність. Один із таких підручників був складений К. Саковичем, в

якому є немало поезій гуманістично-релігійного, етично-корекційного, морально-описового та історичного характеру.

Мова віршів К. Саковича – яскраве унаочнення подальшого збагачення книжної мови народним елементом («гетьмане милий», «сльози виливати», «Україноньки»), що свідчить про зв'язок книжної мови з поетичним мовленням України.

Зміст таких посібників переконливо доводить, що українська освіта спиралося не на схоластичні догми, а на народну історію, культуру, народні традиції, чим підтверджувалася реалізація принципів народності, національності в освіті. Дана діяльність використовувалася не лише у вищих навчальних закладах, але й у братських школах. Посібники, що орієнтували на таку діяльність, характеризувалися «спрямованістю на «намірену витійливість» римованого слова та прагнення «виблискувати деякими відомостями» з логіки, мінералогії, географії, історії, астрології, риторики, ботаніки, зоології та інших дисциплін».

Методично-дидактична навчально-виховна система в українських навчальних закладах переслідувала чисто практичні цілі: завдяки риторичі та піїтиці реалізовувалися знання з різних галузей наук, а також приверталася увага до античності. Тому використовувалися не лише логічні вправи, а й диспути, надаючи можливості спудеям навчатися мистецтву діалогу, уміння «будувати думку», «втілювати думку в гучну й кудряву» фразу», «намагання перемогти суперника розумом, знаннями та логікою».

Про творче використання українськими ученими-просвітниками епохи Ренесансу та Бароко творів авторів античності свідчать нотатки А. Курбського. Він, характеризуючи твір філософсько-риторичного спрямування, зазначає факти, за допомогою яких можна дізнатися про дидактичні прийоми, якими користувалися вчені XVI–XVII століть при складанні полемічних творів та способів їхнього аналізу.

Філософсько-риторичне повчання має місце у книзі І. Галятовського «Наука», яка рекомендує для філософсько-риторичної діяльності

використовувати не лише твори батьків рідної церкви й житійно-чернечої літератури, але і твори з античності, історії та природознавства. І. Галятовський також рекомендує спудеям деякі особливості аналізу книги: «Хороше виділяти головне, цитувати для себе цікаве і зазначати матеріали для майбутньої риторичної діяльності, а також не забувати, хто, що чинив для народу, на якому місці, з ким і для чого, яким способом, якого періоду і тому подібне».

Практична самовиражаюча актуалізація мови та мовлення.

Освіта, просвіта засобами полеміки виокремлювала єдність науки та літератури у формуванні громадянської гідності й були ключовими питанням у справі ідеологічної культури Бароко. Ідеологами щодо формування громадянської небайдужості були учені-полемісти Бароко, а також їхні попередники (І. Вишенський, В. Суразький, Кл. Острозький, Г. Смотрицький, Х. Філалет, М. Смотрицький, Й. Борецький, З. Копистенський, С. Зизаній), котрі сучасними науковцями презентуються на рівні провідних західноєвропейських філософів і письменників гуманістичного спрямування, які мову мовлення вважали своєю зброєю.

Практична актуалізація мови та мовлення щонайбільше відбувається в освіті. Ф. Прокопович писав, що соціальні біди можна подолати, якщо всі зусилля спрямувати на освіту. Барокова освіта полягала не тільки в розвитку основ навчально-виховного процесу в ВИШі. Навчання в середній школі, безумовно, мало свої відмінності порівняно з особливостями педагогічної спрямованості в українських академіях, де освіта у виші мала комплексний характер щодо формування людини-реформатора. Так, у ВИШі зосереджувалась увага на багатомовності навчання та дозвілєвому самовияві, єдності у вивченні логіки та античної філософії: ораторський підхід до захисту етноінтересів та готовності до полемічної культури в утвердженні особистісно-гідної позиції.

Якщо ж проаналізувати освітній процес у січовій школі, то необхідно звернути увагу на особливості добору кадрів для січових шкіл: ієромонахи,

чернецтво, духовенство, викладачі Києво-Могилянської академії, студенти Києво-Могилянської академії, випускники Києво-Могилянської академії. Тобто, викладачі, студенти, випускники Києво-Могилянської академії були носіями писемності, освіти, просвіти в середній козацькій школі.

Навчальний процес у січовій школі визначав передбачуваний кінцевий результат - найголовніше в цьому плані було фахове спрямування освітньо-навчальної діяльності; зокрема бажання мати наступних спеціалістів-випускників: писарів для військових канцелярій усієї України, читців для Православної церкви України, абітурієнтів, готових продовжити навчання в Києво-Могилянській академії, патріотично-свідомих і всебічно загартованих захисників Вітчизни, громадян, здатних до успадкування, оберігання і примноження національних цінностей, а також музик для посольських зустрічей і військових ритуалів, спеціалістів вокальної музики та церковного співу тощо.

Освітньо-просвітня, церковно-релігійна спрямованість у церковних та монастирських школах коригувалася святими отцями, які відігравали неоціненну роль у козацькій спадкоємній культурі: поширенні духовної освіти, визначені єдності освіти та науки, виокремленні національних культурних особливостей, формуванні театральної культури, виокремлені мовно-мовленнєвих питань тощо. Високоосвічені духовні ієрархи (Г. Смотрицький, Ф. Прокопович, Д. Наливайко, С. Курбський, П. Могила) були причетні як до розвитку основ Церкви, так і до розвитку освіти та просвіти.

Педагогічний цвіт українського Бароко коригував як освітній простір України, так й інших народів. Ф. Прокопович, наприклад, заснував російську просвіту, його філософські, риторичні, етико-естетичні погляди були в основі теоретичного обґрунтування нового освітнього ідеалу, а полі лінгвістична культура, вища барокова школа творили духовні скарби для прогресивного майбуття двох народів. Церковний ієрарх Прокопович регламентував діяльність української та російської церкви, видавши для росіян посібник з

питань церковної реформи «Духовний регламент» (на замовлення Петра I), підручник з поезики «Артистизм поезики».

Ф. Прокопович свої праці писав як книжною українською, так і латиною, російською, старослов'янською, німецькою, англійською, французькою, шведською, польською мовами. Володіючи секретами красномовства, зазначав, «коли з'явиться небезпека, то кольчуга та меч будуть поряд зі словом менш надійні». Слово, на його думку, є водночас і обороною, і наступальною зброєю. Ф. Прокопович видав чотири книги із риторики, де помістив важливі поради, зауваги, зразки складних промов, рекомендацій; як ведучий професор Києво-Могилянської академії, увів курс історію своєї Батьківщини. Він залишив російській імперії бібліотеку, яка налічує близько 30 000 книг з філософії.

Затребуваними були і книги інших діячів українського Бароко. Довідково-повчальні курси Й. Горбацького І. Гізеля, С. Кулябки, Я. Маркевича, С. Яворського, П. Лодія, І. Заманчика містили в собі основи астрономії, математики, фізики. Про деякі з них говорили як про священні та пророчі. Так, книгу М. Смотрицького «Тренос» заповідали або як духовний скарб, або як ціннісний науку-заповіт для передачі при народженні та похованні, «без якої Господь-Бог не відкриє Врата Раю».

Релігійно-духовна та патріотична спрямованість козацьких повстань, козацьких соціокультурних, педагогічних напрацювань висвітлена в історично-літописній праці Самовидця та є цікавою для кожного століття, адже тут започатковано козацький тип літописання.

Мовленнєво-мовні надбання часу вимагали осмислення етичних Біблійних основ у поведінці барокової людини XVII ст., яка розгублено сприймала агресивне насилля московітської нації. Затребуваними стають «Біблія» С. Блудного, «Євангеліє» В. Тяпинського, «Новий завіт В. Негалевського, «Пересопницьке Євангеліє» М. Синицького (Василевича). Завдяки ним серед молоді утверджуються просвітньо-освітні ідеї суспільно-

політичної та етико-моральної значущості освіти серед усіх верств населення, здійснюється пошук актуальних для часу рішень.

Полкові та січові школи надають увагу спадкоємним основам етнопедагогіки. Обов'язковим для всіх початкових шкіл було навчання Букваря, Псалтиря, Часослова, співу, малювання, лічби, нотної грамоти.

Можна сказати, що освіта в Україні за правління козацтва мала етнопрогресивний характер і здійснювалася за конфесійними ознаками. Оскільки іновірні школи несли в собі ідеї, що не відповідали козацькій самосвідомості, то культурно-освітні та козацькі діячі бралися за організацію національних шкіл, не втрачаючи спадкоємної основи, звідси так посилено розвиваються народознавчий аспект освіти та соціокультурний напрям.

Основними типами шкіл після Люблінської унії були: дяківські, січові братські, монастирські, церковні, полкові школи, колегіуми, гімназії, Києво-Могилянська академія, єзуїтські та протестантські університети.

Січові школи були спрямовані не тільки на фізичну підготовку молодих людей, але й на різнобічні креативні й, власне, козацькі самовияви, зокрема серед особливостей навчання слід виділити таке: навчання письму, читанню, співу, хоровому мистецтву, військовій музиці, бойовому танцю «Січев'юну», володінню специфікою застосування духових і ударних інструментів (труби, сурми, литаври, тулумбаси, бубни), малюванню, арифметиці, різноманітне військово мистецтво, закон Божий, виховання почуттів козацького самовияву.

Гімназії, семінарії, колегії, бурси були поширені у багатьох містах України; у колегіях щорічно навчалося 800 студентів, які вивчали, крім вітчизняних мов, французьку, німецьку та італійську. Більшість із семінарій, колегій готували перекладачів, переписувачів, діловодів, працівників дипломатичної служби.

Українська Церква також дбала про освіту, її вплив відбувався через мережу монастирських шкіл, що навчали як сиріт, так й обдарованих дітей (але тільки до часу антиправового мирного возз'єднання 1654 р.) У цих

зкладах готувалися перекладачі, переписувачі, діловоди, працівники козацької дипломатичної служби. Етноосвіта дбала про формування самодостатньої людини, здатної до свободи вибору, про що писали педагоги вищої школи, зокрема Ф. Прокопович.

У братських школах передбачалися виховні основи до самоутвердження, була своя методика навчання й коригування навчально-розвиваючої системи. Тут важливими були основи права, духовна література, креативна самопрезентація тощо. Хоча рівняння всієї освітянської лінії було на Києво-Могилянську академію, де новітнім архіважливим філософським напрямком стає переосмислення поняття «людина».

Оцінка «людини» в Бароко не нова, вона з'явилась ще за українського Ренесансу у представників полемічної культури. Періоду пізнього Бароко поняття «людина» розглядається К. Ставровецьким та Г. Кониським і як специфіка наукової еволюції, і як барокова увага до єдності декількох філософських, на той час, культів. Це культ розуму та культ духовно-вольових можливостей, культ мови та культ патріотизму. Тому поглиблена увага до етнокультурів визначала бачення поняття «людина» в різних іпостасях. Людина Бароко - це і вождь, і апостол, і геній, і герой, і ідеал, і зразок для наслідування, але з одночасним підкресленням її мізерності в буттєво-космічному безмежжі. Осереддям філософського культу «людини» в Бароко (поряд із розвоєм освіти, митецької культури, громадської думки, мови, науки) виступає Києво-Могилянська академія, котра, як колись Словено-Греко-Латинська острозька академія приймала молодь різних станів і з різних країн. Торкаючись філософських основ осмислення людини, студентів привчали пишати своїм родом, захищати право бути вільним серед інших, але ключовим тут було єдність розуму та духовно-вольових можливостей. Педагоги повчали, що без свідомого поклоніння мовно-мовленнєвій культурі – не відбудеться пошанування вітчизняної історії, якій надавалась особлива увага. Постулатом у розумінні культів «Людина – творець своєї культури», «Кожне століття має визнавати кращі

етнонадбання» практично приверталась увага до понять «історична спадщина», «внутрішня людина».

Поряд із визнанням української науково-мистецької та історичної спадщини, яка була актуалізована у рамках осмислення «людина зовнішня та людина внутрішня», у Києво-Могилянській академії надається серйозна увага актуалізації питань етноспадщини, зокрема поняттям «здобутки української людини», «надбання рідної мови».

Викладачі, ректори та випускники Києво-Могилянської академії успішно реалізують мовні надбання в низці науково-практичних зрізів, зокрема: медицині, історії, народознавстві, літературознавстві, етиці, філософії, історіографії, красномовстві, педагогічній публіцистиці, природознавстві, деяких зрізах соціальної педагогіки, започаткованих ще у Словено-Греко-Латинській острозькій академії.

У Києво-Могилянській академії, завдяки розвитку мовознавства, формувалась історична наука. Києво-Могилянська академія зростила відомих істориків, які професійно володіли основами книжної мови. Це П. Симоновський («Краткое описание о казацком народе»), В. Рубан («Краткая летопись Малой России»), М. Бантиш-Каменський. Удосконалення української книжної мови мало місце у лексикографічно-прикладній праці П. Беринди («Лексикон») та в мовленнєво-пізнавальній «Граматичі» І. Ужєвича.

На рівень віршованої літератури мають вплив спеціальні наукові посібники з поезики та риторики, підготовлені ученими академії. У жанрі поезики зафіксовано 30 видів творів, серед них: кант, комедія, трагедія, трагікомедія, драма, буколична поезія, елегійна поезія, дидактична поезія, сатирична поезія тощо.

Практичне застосування мовлення було необхідне як у науці, освіті, так і при аналізі древніх надбань, адже і поезика (віршована література), і риторика враховували культуру античності. Надзвичайно популярними з позицій вияву громадянської гідності, риторики та ораторства були соціально-політичні «промови», що мали також видові відмінності:

поздоровні, вітальні, прощальні, іменні, весільні, надгробні, полемічні, культурологічні. Поетика та риторика обов'язково передбачали мовленнєву вишуканість. Так, у дисципліні «Ораторство» використовувались праці українських учених, як, не тільки опрацювали надбання античності, а й підготували рідною мовою посібники для навчання в академії: «Оратор Могилянський» – Й. Горбацького, праці – І. Кроковського, що надавали зразки вишуканого красномовства Марка Тулія Цицерона тощо. Власне для навчання промов використовувалась праця вітчизняного ученого «Сховище тулліанського красномовства для політичного вживання» І. Кроковського. Українські викладачі у своїх працях цитували Демосфена й Ахіллеса, Гектора й Перикла, Курція й Помпея.

Популярною була педагогічно-публіцистична, чи як її ще називають ораторсько-учительська література XVII століття (проза), насичена ідеями гуманізму. Її представниками були Л. Баранович, І. Галятовський, В. Ясинський, Д. Туптало. Завдяки академічним курсам на рівні соціальної педагогіки упроваджуються літературні диспути, конкурси поетичної й риторичної майстерності на площах міста із урочистим нагородженням переможців та улюбленців лавровими вінками.

Політичні та культурологічні диспути базувалися на науковій філософській думці, мовознавчій культурі. Провідне місце в розвитку філософської думки на Україні посідали учені-ерудити українських академій Й. Горбацький (ректор, ігумен), І. Гізель (ректор, громадський діяч), І. Кроковський (учений, київський митрополит), С. Яворський (магістр філософії, просвітитель, поет, церковний діяч). Зважаючи на вимоги часу та європейські цінності, українська освітянська думка, зберігаючи повагу до християнських цінностей, подає новітнє вчення університетських професорів, заперечуючи покірність долі, однак утверджує здатність жити у якості Творця - творити, множити надбання, захищати їх.

Мова та етика в бароковій культурі українця також єдині. В етичних курсах плекається ідея громадянського патріотизму, вольності: «Батьківщина

Вас породила, вона виховала, вона всім нагородила (збагатила)», тому з гідністю дотримуйтеся рідної Віри й бороніть дідівські надбання. Етика барокового періоду ґрунтується на раціоналізмі; професура намагається наблизити її до життя: покликанням людини вони називають креативне перетворення світу, створеного Богом. З позицій гуманізму українські учені сповідують протидію будь-якому насиллю над людиною, що знаходить свій відбиток у фольклорі, кобзарстві, різноманітних жанрових витворах про козака Мамаю.

Нова термінологія – умова часу, вона була закладена українськими філософами, починаючи від Г. Смотрицького та колективу ОКНШ, якою він керував, а також ученими Києво-Могилянської академії, що успадкували позицію невпинного морального самовдосконалення, діяли за етично-філософським принципом: свобода вибору – як умова життєвої необхідності. Філософи барокового періоду успадковано надавали увагу таким гуманістично-філософським принципам, як запобігання егоїстичному самовияву та уміння дбати про моральну досконалість. Названі гуманістично-філософські принципи є універсальними.

Оборона вольностей була головною думкою та справою, якою жила Україна. Поряд з цим відбувається тяжіння до гуманістичних цінностей, активованих Є. Плетенецьким у центрі соціально-філософських напрямів. Заклик до народу творити, множити надбання – означає як повагу до християнських цінностей, так і до наукових напрацювань «Центру просвітництва Є. Плетенецького». Спільне добро, етносуспільні цінності є і надбаннями і позицією, які треба оберігати кожному. Тому кожен має стати творцем своєї Долі: за свободою волі вибирають віру, особистісний громадянський поступ. Совість (основний критерій розрізнення вибору життєвої дороги) - це шлях добра чи зла. Ці погляди відстоювали І. Гізель, М. Козачинський, Ф. Прокоповича).

Мовленнєва лексика барокового періоду надзвичайно насичена емоційною почуттєвістю, яка формувалась і на основі патріотичних

почувань, і нової світоглядної позиції, а також спадкоємної релігійності, притаманної навіть видатним ученим того часу.

Бог та патріотичні вчинки – нерозривна єдність в українській культурі. Якщо наукові трактати були насичені любов'ю до Вітчизни, то українська віршована поезія була виразником не тільки пошанування етноспадку, козацької слави, осмислення внутрішніх якостей, а й високою Любов'ю до Бога, що стимулювало молодь чи козака до високих учинків. Авторами поезії були як молоді люди, так і ченці, урядовці, селяни, презентуючи жанрове та змістове розмаїття: релігійно-філософська, елітарно-міфологічна, панегірична, громадсько-політична, історична, лірична, гумористично-сатирична поезія, що тісно перепліталась із народно-пісенною творчістю. Українська барокова поетична та прозова література є продовженням ренесансного світосприйняття, що входить у світову культуру як яскраве національно гуманістичне своєрідне явище, однак з іншою характеристикою - домінує контрастність, емоційне світовідчуття (почуттєвість).

Мова та педагогічні барокові питання щодо розвитку внутрішньої морально-естетичної культури.

Мова Бароко інтенсивно насичується науковою термінологією. Завдяки успішній діяльності українських учених удосконалюється науково-педагогічна термінологія. Так, С. Полоцький, випередивши Д. Локка на двадцять років, виступив проти теорії «уроджених ідей», переконуючи кожного, що індивід не народжується з готовим набором морально-етичних та громадянських якостей, а набуває їх у процесі виховання. Свої педагогічні положення, засобами мовно-наукового викладу матеріалу, виклав як у праці «Книжиця питань та відповідей», так і в низці інших, доводячи, що домінуючим у педагогічному процесі (навчання та виховання) є принцип «природовідповідності», не відкидаючи розвиток уроджених задатків та схильностей (надбання С. Полоцького, як і Ф. Прокоповича, московіти намагались приписати собі у наукові заслуги, хоча на той час у них ще не було наукових закладів; московську греко-латинську академію, за аналогією

до Острозької академії, створили у Московії 99-ть професорів із київської «могиляки» набагато пізніше).

Теорія педагогіки у добу Бароко стає в основі внутрішньої морально-етичної культури викладачів.

І. Гізель особливого значення в педпроцесі надає словниковому креативу, що базується на пізнавально-інтелектуальній діяльності людини, в основу процесу пізнання покладає чуттєвий досвід людини і вважає найважливішим аспектом освіти та виховання розвиток органів чуття дитини (навколишнє середовище, мовленнєва культура визначались основою інтелектуальної діяльності).

Ф. Прокопович теж цікавиться педагогікою; крім новітньої термінології, він організував школу, в якій застосовувалися передові для того часу методи виховання. У посібнику «Перше учення отрокам» виклав педагогічні погляди щодо організації шкіл, визначив зміст їх роботи, погляди на методіку навчання та виховання.

До факторів аналізу гуманної самосвідомості індивіда, мовленнєвої самовизначеності, основ виховного етноспадку звертаються педагоги: К. Ставровецький, С. Зизаній, І. Вишенський.

Так, К. Ставровецький уважав, що у формуванні неординарної особистості майбутнього особливого значення набуває продумане, спеціально спрямоване виховання: у працях «Зерцало», «Євангеліє учительное» наголошував, що самовизначення людини у суспільстві залежить не від походження, а від освіти, а глибина розуму — від виховання.

С. Зизаній у праці «Катехізис для шкільного навчання» (1595 р.) виступав проти соціальної несправедливості, закликав до врахування основ національного спадку.

Стосунки людини і світу впливають на форму мовленнєвого самовираження, етико-естетичної свідомості. Саме в цьому були впевнені І. Вишенський, І. Копинський, С. Зизаній, Л. Зизаній. І. Вишенський особливого значення надавав навчанню рідною мовою. Його освітня система

ґрунтувалася на демократичних засадах: як освітянський методист підготував методичні поради щодо навчання, самоосвіти та поради майбутнім учителям.

Полемічно-педагогічна культура та полемічна література були започатковані в українському Ренесансі. Полемічна культура активізувала національно-культурне життя барокової людини, сприяла підвищенню здатності володіти досконалою культурою мовлення, багатим словниковим запасом, образною мовою. Полеміка орієнтувала на умінням творчо співпрацювати в соціальному середовищі, створювати ситуації для утвердження духовно толерантних ідеї, усвідомлення значення етносамовдосконалення та постійного підвищення високого професіоналізму в освіті, мові, літературі, науці. Полемічна література та полемічна педагогіка сконцентрували всі сили нації на самопізнанні; мовленнєвий етнокреатив посідав важливе місце у житті суспільства, хоча широкоформатний наступ «братів-чужаків» на етнодуховне українське розпочався від 1654 р.

Передові верстви населення удосконалювали красу людських стосунків саме засобами мови. З. Копистенський, С. Зизаній, Л. Зизаній, П. Беринда, Г. Смотрицький, Л. Баранович, А. Радивилівський, Ф. Прокопович закликали примножувати національні гуманні традиції засобами мови, яку називали зброєю ораторської прози. Непересічні збірки творів «Меч духовний» (1666 р.), «Труби словес» (1674 р.) Ф. Прокоповича були спрямовані на аналіз процесів формування національної самосвідомості на кращих гуманних рисах самопрезентації. Праці К. Ставровецького, З. Копистенського, С. Зизанія, Л. Зизанія, П. Беринди, Г. Смотрицького, А. Радивилівського, Ф. Прокоповича – це увага до морально-естетичних надбань нації, яка чула їхній поклик й реалізовувала в діях церковних, братських, козацьких, звичаєвих театрів.

Словниковий запас у стосунках людини та соціального середовища.

Мова — важливий засіб передачі суспільно-історичного, креативно-діяльнісного досвіду. Мовленнєве самовираження коригувалося в народі обрядовим персонажем, реалізуючи одночасно виховно-естетичну функцію.

Корекцію слововияву, залучення до правової культури презентують усі народні театральні дійства, а особливо козацькі свята: «Театр Сміху», «Театр Дня та Ночі», «Театр Калини» тощо. Домінуючими в козаків були релігійні свята: Різдво, Великдень, Трійця, Покрова, становлячи основу Днів парламентської роботи козаків, насичених народною поезією. Центральним козацьким релігійним святом, що визначалось як День козацтва, була Покрова, яка мала декілька театральних дійств: «Рушничок», «Бочечка», «Куманець», «Вінок», «Кобзар», «Хата», «Поріг» тощо, які реалізовувалися через перебалакайки, приказки, прислів'я. До Різдва були передбачені наступні театралізації: «Подушечка», «Страва», «Вишиванки», «Кусання Калити» та інші. Тут основою мовленнєвого самовдосконалення були загадка (театр пилипівських заговин), порівняння (театр на свято Катерини), діалоги (театр на свято Миколая та Трійці). Релігійне свято Михайла називалося Днем гетьмана й передбачало дійство «Героїка»: тут мали місце перекази, пісні, міфи.

Не тільки згадані, але й інші театральні дійства («Водіння Кози», «Водіння Весни», «Водіння Калини») навчають осмисленому підходу до обов'язку як мудрого виконання золотого правила етики - єдність думки, слова та вчинку. Самовдосконалення внутрішньої суті людини, зовнішнього стилю поведінки та мовленнєвої само презентації визначали умову правосвідомих міжродових стосунків. До сімейно-родових театралізацій, де є персонажі та чисельні перевтілення, можна зарахувати: «Страви» (свято Пилипівські згонини), «Колисанка» (свято Андрія), «Зустріч із хрещеною» (свято Святий Вечір), «Тато, мама і Я» (свято Різдво) тощо. Сімейно-родові театральні дійства реалізують духовне самовдосконалення, вони зберегли свою дидактику до сьогодення.

Як при Ренесансі, так і Бароко має практичне продовження церковний міні-театральний креатив, що презентує дидактичні сценки етично-християнського характеру: «Різдво в Печері», «Дари новонародженому дитятку», «Зло Ірода», «Дорога у Єгипет», «Три Праздники», «На Йордані»,

«Введення Марії у храм», «Сюрпризи Миколая», «Стрітєння», «Сюрпризи Верховного Ангела Михайла» тощо.

Братчики, просвітники-гуманісти, які використовували природне середовище, застосовуючи в дійствах національні релігійні традиції та низку персонажів («Кізенька», «Пастушок»), активізували увагу до ідей релігійно-національних свят; у розроблених ними театральних дійствах («Різдвяна Кізенька», до свята Різдва), у персонажних взаєминах («Зустріч Зими та Весни», до свята «Стрітєння») сповідувалась увага до гармонії стосунків, мовленнєвої краси.

Єдність ораторської та риторичної прози також виступає фактором динамічного характеру етико-естетичного вдосконалення безмежного світу мовленнєвої культури. Паралельно з ораторською та риторичною прозою розвивається літературно-драматична вертепна поезія, що активно поширювалась літературою, написаною викладачами Острозької та Києво-Могилянської академіями та була основою викладання у братських школах і бурсах. Ця література у своїй основі гуманістично спрямована до взаємодоброчинства, гідності, чуттєвого осмислення єдності історичних зрізів. Література українських учених-гуманістів має свій вияв у вертепному та обрядовому театрі. Риторичні надбання письменників спудеї та бурсаки використовували у своїх театральних презентаціях, зокрема поезію С. Кльоновича, І. Величковського, І. Максимовича, інколи з метою виокремлення домінуючих позицій, виражених у звичаях, мистецтві, ставленні до мови, посилаючись на вишукане ораторство книжної верифікації. Ця особливість простежується у творах С. Полоцького, Д. Туптало, С. Яворського, К. Ставровецького, М. Смотрицького, які, крім науки, були причетні до формування високого стилю мови.

Братства також не збавляли свого непереможного темпу, спрямованого на освіту та просвіту. Стати на шлях спасіння, урятувати душу кожного – ось ключові основи театральних традицій релігійних свят, у яких брали участь і громадські організації. Самоаналіз, самооцінка, самопізнання, саморозвиток,

самовираження, самовідтворення, самовиховання – способи духовного самовдосконалення, поступом до якого керує Творець. Молитовне слово мало місце у кожному козацько-релігійному святі (Покрова, Різдво, Андрія, Пилипа, Миколая, Михайла, Трійці). Молитва спонукала до самоаналізу. Самоаналіз починався зі словозвернення до Бога. На цьому наполягали братства та козаки. Вони також актуалізували самовиховання у каятті, сповіді, та звичайно, читанні молитов, що були в основі дотримання духовного життя.

Слово Боже, молитва, які були на першому плані в козацьких святах українців, подавали орієнтир людині щодо її призначення, удосконалювали мовлення, Віру, сприяли духовній самооцінці. Самоаналіз, за твердженням братчиків, можливий за умови щоденного користування словом Божим, щирої молитовності у храмі, адже духовне Слово є покликом Божим до єднання душ кожного. Молитовне Слово, як духовний меч та щит Божий, є способом самовідтворення, самоспасіння; Боже слово, є закликом до грішників, спонукуючи їх до покаяння. Слово удосконалювалось читанням псалмів, шкільною драмою. Перечитування біблійних віршів служить духовному самовдосконаленню, самоутвердженню у своїх планах.

Шкільні драми XVII ст. характеризувалися інтерлюдіями та інтермедіями. Це короткі одноактові комічні п'єси побутово-гумористичного змісту, що розігрувалися між актами драми чи трагедії. У більшості випадків інтерлюдії були пов'язані з провідною темою п'єси, у той час, як інтермедії були сюжетно незалежними. Головне призначення інтерлюдій та інтермедій полягало тому, щоб розвантажити глядача, стомленого серйозною дією, властивою п'єсі. Філософсько-естетичне обґрунтування шкільної драми, трагедії, комедії, трагікомедії подав Ф. Прокопович у підручнику «Піітика».

5.3. Мова як фактор народження барокових соціально-культурних новоутворень

Українці з XVII ст. удавалися до театральної культури на рівні споживання хліба, вони поширили на Московщині драматичні твори й заснували там свої театри.

Особливо, на чому слід наголосити, це поширення там писемності, передача величезного досвіду методики упровадження освітянського процесу. Для прикладу назвемо факт відкриття вже в Москві Слов'яно-греко-латинської академії з зразком острозької та київської.

Мова та молитва були нерозривні в бароковій театральній культурі. Братчики, за підтримки козаків, через біблійну інсценізацію спрямовували поведінку до відповідальності, стимулювали патріотично-дієву енергійність. Метою їхніх наполягань було наочне висвітлення необхідності як довіри до Божого задуму Світотворення, так і реалізація Божих Заповідей (на тлі можливих людських гріхів), молитовно-осмисленого слова.

Мова у козаків та Братчиків була засобом корегування систему спільного співжиття через спілкування, демократичний характер взаємин; головною ознакою чого є самосвідомість, яка у процесі хитросплетіння життєвих потреб та їх реалізації створювала почуття життєвої моці (могутності). Життєва сила щонайбільше проявлялась через соціально-правове регулювання, на яке орієнтується громадська думка. У бароковий період соціально-правове регулювання конкретизується писаною правовою нормою, яка має яскраві ознаки як соціально-правової, так і мовно-мовленнєвої, що є значним позитивом для культури XVII століття.

До правової норми належать письмові матеріали під загальною назвою «грамоти» (вказують на демократичні взаємини в тогочасній громаді, корегування спів дії наявністю отаманів, організовану діяльність щодо охорони своїх земель (будування замків, різного виду виплати козакам), а

також написання низки документів як «подимні тарифи», «правове звернення», «угоди чи описи тощо.

Правові писані норми барокової регулятивно-соціальної системи, дуже часто посилаються на давні звичаєві порядки, зокрема це простежується у клятві гетьманів та в Конституції Пилипа Орлика.

В основі писаної правової норми лежить примус як одна із засад права. Писане право (на відміну від звичаєвого права) — умова вияву соціальної самосвідомості, тобто вимоги до самодисципліни та самообов'язку. Писаним правом (як системою загальнообов'язкових формальних правил поведінки) установлювалися та охоронялися справедливість, обов'язковість, а також свобода як соціальна якість. Писаних норм козацької регулятивно-соціальної системи було чимало, тому звернемо увагу на їхній загальнообов'язковий характер.

«Договори», «угоди», «універсали», «реєстри» тощо – документи, які найчастіше зустрічаються в архівних документах, ілюструючи правові норми (правове забезпечення) цивілізованого характеру регулювання суспільних взаємин у козацтві різних століть. Подаємо приклади деяких з них.

Серед основних регуляторів права в козацтві були такі:

- люстрації: Гедиміна (1316–1341), Овруцька (1470), Пільгова (1320), Остерська (1636), Кременчуцька (1546), Черкаська (1552), Київська (1582), люстрація про податки (1540–1552) тощо;
- «Литовська метрика» Вітовта (1442), метрики 1430, 1514 років;
- жалувані грамоти: короля Казимира (1440), про переїзд митрополитів (1650), про переїзд київських монахів до Московії (1650);
- «Договір» хана Гірея з козаками (1462, 1469);
- надання: Вітовта (1392), Олелька (1445);
- «Договір-надання» князя Семена (1455);
- «Майнове надання» князя Семена (1465);

- «Статут Генуезьких колоній» (1449), «Статут Литовський» (1489), «Литовський статут» (1529), «Статут братств» (1586);
- уставні грамоти: — Київська (1485, 1449), князя Олександра (1492–1499);
- уставні укази (1514);
- «Проект» Дашкевича (1510, 1520);
- «Посольський проект» (1593);
- посольські листи: хана Гірея до козаків (1540), султана Сулеймана до козаків (1546);
- «Посольське розпорядження» Олелька і Семена (1440–1455);
- реформи — про статус козаків (1570);
- універсали: про військові експедиції (1579), про права козаків (1600);
- «Порядок» - про повноваження козаків (1590);
- реєстри;
- присудження: визнання безчесним, запобігання свавілляю;
- ревізорський запис визначення платників податків;
- привілеї: церковні, єзуїтські, козацькі та інших верств;
- грамоти: про набір у козаки (1578), грамота Пронська про порядок реєстру (1541), грамота короля Сігізмунда про порядок жалування (1562);
- укази;
- описи: книги в монастирях та монастирських школах (1557);
- акти купівлі-продажу;
- осудження - рішення православних соборів;
- послання;
- заборони;
- направлення;
- пам'ятки;
- посольські прикази: про переїзд митрополита Київського (1649), про переїзд київських співаків до Московії (1652);
- трактати;

- укази: накладання цензури Петром I на українські книги (1701), цензура Петра I на навчання українською мовою (1720);
- королівські листи;
- королівські інструкції;
- універсали: король Баторій про права козаків (1578);
- петиції;
- реляції (у 1626 році гетьман М. Дорошенко вимагає забезпечити козацькі вольності);
- козацькі інструкції.

Отже, козацькі соціальні норми були спадкоємні, у своїй основі вони корегувалися так званими вольностями (правами людини). Дотримання кожним вольностей створювало умови для критичного осмислення взаємин людини з людиною, індивіда з представниками влади (старшина), особистості з природою; запобігало різним формам негативу в соціальних та сімейних стосунках.

Якщо звернутися до таких правових документів, як «Подимний тариф» (1316), Люстрація Гедиміна» (1316), «Литовська метрика» князя Вітовта (1442), «Звернення» (1440), «Жалувана грамота» (1440), то майже в кожному розділі можна знайти, посилення на те, що права й обов'язки у козацтві дуже давні. Так, характеризуючи митно-податкову, судову та інші системи, постійно робляться посилення на те, що права в козацтві регулювалися старожитніми звичаями і спиралися на старовинні закони вольності. Тут маються на увазі два аспекти. Перший орієнтує на спадкоємність козацтва за законами Київської Русі; адже відомо, що козацькі соціальні норми рівноцінно відбивали закони регулювання суспільних взаємин Древньої Русі («Божі закони», «Отчі закони», «Писані закони»). Інший аспект – походження козаків від бродників: символіка звичаєвого порядку бродників була успадкована козацтвом, про що свідчать козацькі атрибути, які дійшли до нас - пернач, булава, тулумбас, стяг. Наявність цих клейнодів свідчить ,що основною ознакою козаків була органічна потреба вольності.

Для дієвого аналізу матеріалу пропонуємо ознайомитися з такими фактичними доказами :

- «Звернення» угорського короля Бели до папи Інокентія (1254), в якому згадується діяльність лицарів-бродників та їх демократичне упорядкування;

- «Посольський лист» М. Ернеста (кінець XIII ст.), в якому розповідається, що козаки діяли самостійно, мали звичаєве право, інколи наймалися по договору за гроші на службу. У спогадах цього ж посла зазначається, що на Поділлі кінця XIII століття жили козаки, вони мали демократичний устрій, структуроване військо, яким керували отамани. У цих же спогадах зазначається, що Поділля, з часом підпавши під Польщу, зазнавало від ляхів значних утруднень як щодо культурного самоврядування, так і самоуправління.

Говорячи про Поділля, Побужжя й інші населені пункти, варто звернути увагу на те, що дане населення, завдяки правовій нормі, зобов'язувалося брати участь у зміцненні замків, підлягати присудові старост чи воєвод, мати право за службу отримувати наділи, сплачувати податки за наділи, а також на водних та суходільних митницях справляти мито.

У спогадах Максима Бельського (кінець XV сторіччя) зазначається, що в районі Побужжя проживають козаки-промисловці. Вони, крім промислової діяльності, допомагають полякам, зокрема Янові Ольбрехту, а також займаються охороною прикордонних земель, у так званих засідках. Приблизно в це же період указується, що в районі Таванського переїзду мешкали козацькі сотні, що керувалися сотниками (отже, ідеться про демократичний устрій).

Дослідник М. Любовський, згадуючи Подністров'я періоду 1315 року, зазначає, що ці землі увійшли до складу Литви. Але це не завадило козацьким отаманам, які навіть були в селах, збирати податки, виконувати свої певні військові функції.

У цьому ж дослідженні згадується село Петрівка, в якому отаманом був Микита Вареник.

Спогади про козацькі поселення на землях Поділля, Київщини, Брацлавщини спиралися на документи, в яких говориться про умови надання козакам угідь, про офіційні назви військо службової верстви, про умови відчуження та успадкування наділів, куплених, придбаних земель та про користування землями спадкоємцями.

Ось деякі документи, в яких зазначені дані правові норми:

- «Подимний тариф» (1316) зазначає, що від Волині до Північного Причорномор'я козаки мають будувати замки з метою охорони прикордонних земель. У цьому ж документі 1430 року говориться, що Західне Поділля, Київщина, Брацлавщина також мають бути відповідальними за побудову замків та формування козацтва з метою охорони земель та розширення військової оборони;

- «Звернення» (1475): у зв'язку з постійними ординськими набігами, які викликають спустошення, вимагається від населення в обов'язковому порядку самостійно формувати прикордонні козацькі війська. Тут варто зазначити, що в 1305 році є указ про охорону Судака, а в 1308 році у зверненні до населення пропонується не брати податків з охоронців-козаків Кафи;

- «Звернення» (1440): князь Ольгерт зобов'язує до самостійної організації оборони Києва. Козаки повинні були співпрацювати з іншими демократичними громадами під керівництвом отаманів;

- «Жалувана грамота» (1440, 1492): в обох грамотах ідеться про відзначення нагородами подільських козаків;

- «Звернення» (1462) московітського Івана III до хана Гірея, в якому він просить захисту від козаків;

- «Звернення» (1499) зобов'язує козаків, купців, гостей Києва виявляти етику в міжособистісному спілкуванні та у громадських місцях;

- «Грамота» (1499), в якій князь литовський Олександр зобов'язує козаків захищати прикордонні міста, а також звертається до старост та гетьманів Поділля, Києва, Волині з вимогою бути відповідальними за охорону земель.

Правові норми, зафіксовані від 1316 року, а особливо в період 1449–1492 років, указують на вимоги, обов'язки та права козаків у сфері підтримання суспільного порядку, у промислово-сільськогосподарській сфері, у сфері територіальної оборони. Цікавими в цьому плані є документи, які визначають штрафи, повинності, рівень податку тощо.

Розглянемо тепер деякі правові документи, що визначають правове регулювання в козацькому суспільстві засобами правової норми. Перш за все, це:

«Люстрація Гедиміна» (1316):

- головні частини козаків слід осаджувати навколо міста Києва;
- жалування козакам треба надавати за рахунок наділів землі;
- беручи на службу козаків, вивчати їхню культуру.

«Литовська метрика» князя Вітовта (1442):

- брати на службу козаків, успадковувати справу Ольгерта;
- землю на посад козакам виділяти південніше міста Вільна;
- за відбування служби надавати козакам землі;
- кожний козак має входити до окремих військових підрозділів;
- козаки мають керуватися лише своїми отаманами;
- подільським козакам брати участь у забудові замків, що належали гетьманам Костянтину Острозькому, Олександрові Шашкевичу;
- вимагається розбудувати укріплення по всьому Західному Поділлю, а також отаманам брати на себе відповідальність про самостійну оборону від ворога .

«Статут Генуезьких колоній» (1449):

- консулам міста Кафи, усім високим особам, а також чиновникам не сміти вимагати собі частки здобичі від кінних козаків;

- уся здобич від кінних козаків має бути вільна від податків;
- повним правом на володіння здобиччю користується той козак, що її здобув;

• усі чиновники Кафи мають за обов'язок підтримувати кінних козаків, а також виявляти їм ласку й допомогу.

«Жалувана грамота» (1440, 1492):

- подільським козакам, що належали гетьманам Костянтину Острозькому, О. Дашкевичу, П. Лянцкоронському, Б. Глинському, видати жалувану грамоту.

«Надання» (1392, 1430), в якому йдеться про організацію митної служби та митниць:

- наведення порядку на водних та суходільних митницях;
- формування військової служби в Західному Поділлі;
- надання Чорноморського узбережжя вельможі Бугацькому;
- надання угідь козакам у Західному Поділлі, на Київщині та Брацлавщині.

«Надання» (1445), в якому Олелько Володимирович засвідчує офіційні назви військовослужбовцям:

- представникам військовослужбової верстви надати офіційної службової назви — бояри.

«Договір-надання» (1455): Семен Олелькович визначає козацькій військовій верстві наділи:

- козацькій військовій верстві надати наділи у смузі від річки Мурафи, що на Поділлі, до басейну річки Сули, що на Лівобережжі;
- надані землі не можуть переходити у спадок і передаватися в інші руки;
- надані землі не підлягають відчуженню та успадкуванню;
- відчуженню та успадкуванню підлягають куплені землі;
- при відсутності спадкоємців, здатних нести козацькі службу, землі-наділи слід забирати.

«Надання» (1465), в якому Семен Олелькович визначає права на майно та особисті права:

- усі бояри підлягають дії присуду старости міста;
- усі бояри підлягають дії присуду воєводи міста;
- староста міста не має права взяти в підданство бояр;
- обов'язок сільських козаків — виїжджати на земську службу лише кінно та збройно;
- усі, хто підлягає дії присуду старости міста, зобов'язуються брати участь у зміцненні замків.

«Люстрація Овруцька» (1470):

- усі службові люди, що виконують роботу при замкові, мають право брати земельні наділи;
- усі, хто взяв земельні наділи, зобов'язані платити податок;
- усі службові люди, що діють при послах, мають отримувати від старости особливу повагу;
- обов'язок посольських людей — виходити на службу збройно, кінно, а також із підводою;
- службовці кур'єрної роботи мають за обов'язок наглядати за шляхами;
- панцерні служиві люди зобов'язані нести службу в охороні полів;
- сільське населення зобов'язане займатися військовою справою, якщо воно проживає у прикордонній службі.

«Уставна грамота киянам» (1499):

- козакам-християнам непристойно нешанобливі промови виголошувати; тим, хто допускає непристойні речі, платити штраф півкопи грошей;
- воєводам, купцям, а також намісникам митрополита штраф збільшити до копи грошей за непристойні слова;
- за умови, що непристойні речі допускає татарин, турчин, вірменин, штраф брати до 25 кіп грошей.

«Уставна грамота» литовського князя Олександра(1492):

- усі низові козаки, що живуть нижче Черкас, зі своїх промислів мають сплачувати податок старостам у розмірі 10-ї частки;
- усі козаки-рибалки мають платити податок-надвишку по шість грошів від кожної бочки;
- усі козаки зобов'язані платити податок від в'яленої риби в розмірі 10-ї частини;
- усі міщани, селяни, церковний люд, бояри, а також гості зобов'язуються підпорядкуватися старості чи воєводі за умови нападу ворога; підпорядкування відбувається збройно, кінно з вимогою розпочати погоню за ворогом.

«Статутні грамоти» (1482, 1489, 1492) формулюють вимоги до:

- гетьмана — ділити козаків на сотні;
- київського козацтва — займати й охороняти території волинських, черкаських, полтавських земель.

«Грамота литовська» (1499), в якій литовський князь Олександр висловлює подяку гетьманам Дашкевичу, Струсю, Сановському, Претвичу, Пронському за належний захист від татар.

«Литовська метрика» (1514):

- селяни, що мають коней, мають за обов'язок найматися на військову та службову справу;
- усім селянам, що сумлінно виконують свій військовий обов'язок, давати місце ближче до бояр.

«Посольське розпорядження» (1440, 1455):

- занести до списків службовців посольського доручення тих, хто має коней, зброю; називати таких людей ординськими службовцями (мається на увазі набір людей, що виконували функції послів до орди);
- зобов'язати ординських службовців супроводжувати послів та гонців;
- зобов'язати ординських службовців підпорядковуватися старостам;
- ординським службовцям призначити плату землею.

«Люстрація про податки» (1552):

- восени, при поверненні козаків з уходів, платити податок старостам;
- усім чумакам давати податок старостам.

«Люстрація Кременецької волості» (1546):

- забезпечити порядок усіх сотень козаками;
- обрати ревізорів, що слідкуватимуть за виконанням наказів гетьмана.

«Люстрація Черкас» (1546):

- з козаків на службі в охорони міста не брати податків;
- для тих козаків, що мають уходи, податки платити неодмінно.

«Люстрація для ревізорів» (1569):

• слідкувати за тим, щоб ті, хто отримав грамоти, ішли на козацьку службу;

- дозволити всім вільним людям звільнитися від походу на московітів;
- усі, хто відмовляється від служби, утрачають жалувану грамоту.

«Проект» (1593) регулює права козацтва:

- присудження (визнання безчесних і свавільних);
- дозволяє створити козацькі уходи за Дніпром;
- розширює виявлення шани відважним козакам;
- обмежує права козаків чернігівських та воєвод кийвських.

Писані документи примушують працювати власну думку, спонукають до роздумів, а також характеризують уміння розвивати культуру мислення та мовно-мовленнєве її упровадження.

Мовно-мовленнєві презентанти релігійно корегуючих цінностей.

Мова — засіб людського спілкування, домінуюча мотивація до етносамозбереження. Мотивація завжди нерозривно пов'язана з діяльністю. Формою діяльності можуть бути дисциплінарні самообмеження. Останні виокремлюються й у формі навчання, й обов'язкового порядку, що відповідають суспільним нормам моралі.

Важливою ментальною ознакою українця є здатність до самоорганізації, дієвість якої неможлива без мовно-мовленнєвого аспекту.

Тому наповнення суспільних взаємин корекційною символікою моралі та іншими чинниками демократично-правової взаємодії, є цікавим фактором не лише для осмислення життєвості словникового запасу, а й аналізу єдності мовленнєвого процесу з бароковими питаннями щодо морально-естетичної культури стосунків.

Суспільні норми моралі завжди є ціннісними та значущими. Цінність – духовне формоутворення, в основі якого лежить значущість. Барокове громадське релігійно-корегуюче утворення було значущою соціальною цінністю. Етносуспільні норми моралі, які тут були напрацьовані, пульсували в усній народній творчості, літературних надбаннях, демократично-правових та релігійних стосунках, у мовно-мовленнєвій та релігійній символіці, були обов'язковою умовою функціонування соціально-історичних зв'язків того часу. Суспільні норми моралі українця прочитуються через мовно-мовленнєвий аспект на теренах багатьох століть. Барокові релігійно-корегуючі цінності – це фактор здобутку індивіда, групи, нації, що кодувалися в низці релігійно-мовних символів. Мовно-інформаційні фактори «я-концепції», «ми-концепції» динамічно стимулювали громадянську активність, самосвідомість та гідність, виступали інструментом самоактуалізації патріота.

Серед основних мовних символів можна назвати християнські символи: Матінка-Покрова – символ продовження роду, незнищенності козаків та захисту їх від усього злого; Архістратег Михайло – символ перемоги над усім злим, символ лицаря, символ гетьмана; Миколай-Чудотворець – символ перемоги на морі, добродійства та захисту дітей. Ці релігійні символи були державними символами й визначалися як особливі розпізнавальні знаки української держави, в яких уособлюються честь та гідність нації, її історична культура та гуманно-ідейний зміст. Названі символи розміщувалися на полотнищах (корогви) та на стягах (для козаків-воїнів). З дохристиянських часів зберігся символ тризуба як єдності фізичного (земного), духовного (небесного) та психічного (творчого); а

також булави – символ вічності (вічності життя в Сонці), пернача (символ життєстверджуючої, життєдайної енергії), бунчука (життєвого порядку та військової структури). Козацькі символи, через міф, пісню, ремесло, декоративний живопис, переказ, діалог, думу, передавалися від роду до роду і дійшли до нас через слово.

Релігійні символічні цінності заковані у релігійних святах та релігійних міфах, що корегували не лише буття людини, а й державну політику, зокрема судову систему. Так, козацькою культурою передбачався нагляд за виконавчою та судовою владами на Великдень (концентруючи увагу на символічних надбаннях свята), що відбивався в територіальній дії завдяки поділові території України на 39 адміністративних одиниць, що відповідали 39 паланкам (пізніше – 44). Кожний адміністративно-політичний центр мав місцеві органи виконавчої та судової влади (див. Конституцію Орлика).

Символічний демократизм козацької культури визначався через безпосередню та представницьку демократію сімейної культури. Прикладом цьому може слугувати релігійна традиція «Сім справ милосердя», яка через соціальне спілкування, громадський контроль реалізовувала правові можливості кожного члена християнсько-демократичної громади. Норми християнської ідеології презентувалися через функції релігійних нормативів: пізнавально-мовленнєві (традиції Святого Вечора, Різдва), ціннісно-орієнтаційні (традиції Великодня), виховно-освітні (традиції Трійці), корекції правових реалій життя (традиції Покрови), поваги до прав людини (традиції Введення, Різдва), акумулятивного контакту особистості з загальнонаціональним культурно-правовим досвідом (традиції підготовки до Трійці), осмисленню відплатної справедливості звичаєвого права (традиції підготовки до Покрови).

Ідейно-моральний та філософсько-естетичний зміст християнської ідеології засобами різнопланової національної символіки (що фіксується у

традиціях християнських свят) допомагає стати учасником злучання нації в єдиний згусток етнографічної культурно-історичної спільноти.

Національна символіка стосується між столітніх істотних сторін доленосних подій у житті українського народу, концентруючи увагу на духовно-патріотичному об'єднанні як духовно-споріднених патріотів, так й спадкоємно-історичних козацьких кодексів-законів, щодо обов'язку оберігання споконвічних етнічних земель в єдиній суверенній державі.

Передбачалася в козацтві і представницька демократія народовладдя, за якої здійснювалася влада через представників народу. Підтвердження даному факту представницької демократії можна знайти в козацькій історії після возз'єднання України з Росією. Після Переяславської Ради росіяни самочинно намагалися призначати полковників, суддів як для громади, так і для козацтва в Україні. Народ не розумів таких нововведень і постійно посилав своїх ходоків до царських представників із проханням прислати трьох-чотирьох орієнтовних посадових осіб, щоб люди вибрали одного з них (що викликало подив росіян). Українці завжди сконденсовували, від Мономаха (що зафіксовано у козацькій клятві, див. Стефанюк С.К. Практичне народознавство. – Х., ББН, 2002. – С. 217-249 та Стефанюк С. Українське народознавство.-Х., ББН, 2003.- С.3-271) внутрішні ресурси стратегічно-духовного мислення, вимагаючи самокорекції і соціуму, і державників, і роду, і сім'ї:

- на свято Покрови – родова відповідальність;
- на свята Андрія, Катерини – соціальний контроль за молоддю;
- на свято Введення – сімейні обов'язки;
- на свята Трійцю та Михайла – старшинсько-державницька відповідальність;

- на свята Михайла та Миколи – увага до гуманних позицій.

Названі вище комунікаційні етнотрадиції утверджували духовні норми, перспективні етнічно-етичні цілі, практично оволодіваючи мистецтвом міжособистісних етноперспективно-корегуючих відносин (див. С.Стефанюк,

А.Омельяненко. Повчання Духовного Учителя.-Х., 2017.-С.4-198)

Українські етнотрадиції, через морально-етичну древню символіку, релігійні оповіді, кобзарську стратегію спілкування вимагали не тільки самокорекції, а й надавали простір для осмислення, соціальної морально-духовної концепції; «риси, вчинки, етнопозиція справжньої людини-особистості».

Завдяки етнічним символам у свідомості кожного українця формуються дорогі серцю образи, вражаючи філософію національної свідомості, історичної пам'яті.

Мовно-мовленнєва барокова пульсація у формуванні демократично-правової думки.

Мова – відбиття самосвідомості особистості, групи, нації. Національна самосвідомість – різновид свідомості соціальної спільності, що базується на уявленнях про соціальні вартості. Національна самосвідомість – умова появи сили етнодуху, якій передуює процес прийняття рішень.

Згідно з демократичними бароковими законами, народне волевиявлення українці реалізовували через вибори, а також Дні парламентської роботи козаків, як форми безпосередньої демократії. Питання виборів на місцях регулювала козацька старшина. Питання державницького характеру, зокрема поведінки гетьманів, відзначалися на Різдво та Михайла.

Найефективнішою соціальною бароковою вартістю, що регулювала соціально-правову взаємодію громади, були неписані (мовленнєві) закони: «Козацькі закони честі» та «Закони лицарської честі», що мали вищу юридичну силу. На названі закони орієнтувалися не лише козаки. Як показує аналіз звичаєвого права, на «Закони лицарської честі» орієнтувалися кожен батько й мати – честю для яких було виростити козака за законами лицарської честі, а не яничара. За звичаєвим правом, кожний індивід мав право вибору: стати професіональним воїном, ремісником чи землеробом, а то і вченим чи духівником. Завдяки звичаєвому праву громадський контроль

коригував декілька разів на рік реалізацію стратегічних цілей козацької виховної системи. Виходячи з цього, проводилися так звані звіти ремісників, воїнів, представників влади щодо самопрезентації та самовияву за рік і навіть за певну пору року. Звичаєве право також передбачало звіти та обмін досвідом землеробів, козаків, батьків, бабусь із дідусями тощо (традиції Великодня, Трійці, Покрови). Звичаєве право передбачало звітну діяльність для власне сім'янина, молодого людини, дитини, воїна і давало змогу для самовдосконалення кожного з них. Закони козацької честі не потребували будь-якого затвердження, але з року в рік не скасовувалися й навіть не змінювалися, а з честю реалізовувалися кожним індивідом незалежно від його соціальної функції.

До законів козацької честі належали уміння оберігати традиції основних релігійних свят, у яких діяли Божі закони; серед них важливої ваги надавалося законам любові, діянням за законами добра, справедливості, гідності та честі.

Жодна нація світу не виробила громадсько-військові регулятивні закони, які стали б необхідністю, пов'язаною з історичними умовами самозахисту, зокрема «Козацькі закони честі» та «Закони лицарської честі». Стати лицарем можна було, за козацько-лицарськими звичаєвими положеннями, лише тоді, коли козак пробув у війську не менше семи років і відзначився у двох напрямках: по-перше – зробив щось корисне для національної культури (у тому числі мови), по-друге – відзначався як хоробрий воїн. Козацько-лицарські звичаєві положеннями є важливим фундатором оберегу мовно-мовленнєвих надбань барокової доби, що збереглися до нашого часу через оповідки та символи.

«Закони лицарської честі» дотичні до питання «козацька старшина» (про яку писали письменники, публіцисти, літописці барокової культури), до складу якої найчастіше обиралися лицарі. У лицаря посвячували спеціальними розгалуженими ритуалами, що відбувалися в один із днів парламентської роботи (Трійця).

Громада коригувала соціальні стосунки через норми звичаєвого права, за народною ініціативою виносився осуд яничарам та тим, хто сприяв деструкції в соціумі та армії. Мовно-мовленнєва барокова культура зафіксувала, що громада на той час була здатна до керованого процесу прийняття рішень. Місцевий громадський контроль, за звичаєвим правом, коригував територіальну громаду засобами звичаю, обрядового персонажа, пісні, фольклору тощо. Народні традиції виносили на місцеву раду питання, які були рівносильні законодавству (що збереглося і нині: порушник етноморалі може не боятися законодавства, але боїться громадської думки) і презентували собою органи місцевого та регіонального самоврядування: турбота про вдів, старих та одиноких людей, забезпечення права молоді на самовизначення, вшанування сімейних та родових законів тощо (традиції Трійці, Покрови, Андрія, Сорок Святих). Звичаєве право не вимагало обов'язкових наслідків від старшини та державників, їх позицію регулювала Конституція (див. Конституцію П. Орлика). Сказане допомагало формувати державний устрій як самоврядну національно-адміністративну територіальну організацію влади, що включало в себе правовий статус не лише територіальних складових, але й поділ цих територій на ще менші громади і забезпечували взаємодію між ними, включаючи як правові взаємини, так і політичні. Наприклад, громадський контроль засобами традицій свят Введення, Андрія не тільки забезпечував питання щодо права кожного на самовдосконалення, але й надавав уваги політичним питанням: захист своєї культури, гідності нації, територіальної недоторканності, представництва на козацькому з'їзді, старшинських зібраннях, клопотання щодо навчання за кордоном тощо (традиції Великодня, Різдва, Михайла, Миколи).

До зразків прояву високої національної самосвідомості належить ще один вияв національно-барокової інтеграції, який базувався на соціально-демократичному діалозі; це були Дні парламентської роботи. Органом державної законодавчої влади виступав у козаків парламент, який збирався чотири рази на рік. У дні парламентської роботи з'їжджалися представники

від січовиків, кожного міського полку, громадських організацій, козацької старшини. Вона звітувалася і, згідно з рівнем виконання своїх обов'язків, залишалася або переобиралася на наступний рік. Чергові перевибори козацької старшини призначалися народом щороку на Різдво. Обрані представники народу мали право переобирати раз на рік гетьмана. На Великдень перебирали всю систему; на Трійцю – податківців, на Покрову – військово-козацьку структуру. Факт обрання мав певні ритуали, які забезпечували в майбутньому стопроцентне підпорядкування (див. Конституцію П. Орлика).

Статусом народного представника на Січі було передбачено право ініціативи. Власне, право ініціативи і створювало можливості для регіонального та місцевого самоврядування, визначення гарантій кожного громадянина щодо його свобод. Представництво козацтва на Січі забезпечувало в майбутньому питання зовнішніх зносин, зовнішньоекономічного, дипломатичного, освітнього, територіального устрою України, засад місцевого самоврядування (традиції Покрови). Закони козацької честі вимагали від полкової старшини, яка була обрана чи переобрана у дні парламентської роботи, реалізації демократичних та ідейних спрямувань козацької держави, уваги до стратегічних цілей козацької культури, а також осмисленого ставлення до завдань козацької педагогіки. Отже, козацька старшина, як повноважний народний депутат, відповідала за демократичне життя у громаді за територіальним поділом, дотримання принципів спадкоємності поколінь, єдності суспільних і родинних вимог, гармонії особистісного й суспільного, увагу до принципу благодійництва у всіх прошарках населення (ритуали і традиції свят Миколая, Благовіщення, Софії, Покрови, Введення, Пилипівки).

Місьцеве самоврядування, згідно із законами та указами, що були презентовані у дні парламентської роботи, стверджували регіональні програми економічного, науково-технічного, духовно-просвітнянського та екологічно-захисного розвитку (див. стратегічно-виховні цілі козацької

педагогіки (див. Конституція П. Орлика), що базувалися на мовно-мовленнєвому порядку дня.

Крім стратегічно-виховних цілей козацької педагогіки, козацька культура передбачала ідейно-демократичні спрямування цивілізації козацької держави.

Серед таких спрямувань можна виділити: 1) самореалізація кожного козака – це стабільність усієї громади: якою мірою самовдосконалений козак, такою мірою козацький рід непереможний; 2) порядок у козацькій громаді визначався без будь-якої диктатури – це умова самоврядування; 3) загальне право на громадянськість – це можливість обговорення планів, проектів рішень – аж до дипломатичних і державних рішень; 4) підтримання всього того, що корисно громаді, – обов'язок кожного; 5) постійність перебування у процесі самоорганізації та самоврядування української людності – це умова стабільності кожного індивіда, сім'ї; 6) обов'язок кожного усвідомлювати себе як представника нації – умова мати право на перспективу національної сконсолідованості; 7) духовне самовиявлення, фізичне самовдосконалення – умова розвитку еліти в козацькому стані; 8) віра у краще майбутнє свого народу – умова примноження культурно-духовних надбань нації; 9) турбота про власну душу – умова пульсування духовного здоров'я нації.

Місцеве самоврядування в особі штабу полковників брало участь у призначенні ряду посадових судових осіб і їх помічників, з індивідів, що є зразками для наслідування з різних прошарків населення, коригувало діяльність галузі оборони, податків, громадської та національної безпеки; згідно з рішеннями днів парламентської роботи стверджували структуру, чисельність і функції збройних козацьких сил та інших озброєних формувань на території регіону (традиції Трійці, Покрови).

Гетьман, державницькій посаді якого була дана висока оцінка духовенством, науковцями, був гарантом основних засад використання людських і природних ресурсів, зовнішньо-дипломатичних зносин, освітньої діяльності, охорони здоров'я населення. З історичних документів відомо, що

гетьмани будували церкви як центри духовної культури населення, відкривали школи, друкарні як осередки загальної культури нації, закладали шпиталі, будинки для одиноких та старих, відкривали друкарні власним коштом. Державні кошти витрачалися лише на озброєння та утримання армії, за що відповідали спеціальні комісії, які обиралися на один рік у дні парламентської роботи (див. Конституцію П. Орлика).

На посаду гетьмана вибирали козака із середовища лицарів. Тобто, можна визначити певні умови висунення кандидата на гетьмана: він мав бути лицарем (здійснив морально-високе та корисне діло для національної культури, відзначився як хоробрий воїн), не обмежувався у віці, повинен був мати не менше трьох вищих освіт, знати декілька мов.

До представницьких повноважень гетьмана належало: приймати вірчі та відкличні грамоти дипломатичних представників інших держав, удосконалювати власну дипломатичну службу, представляти Україну в міжнародних зносинах, не мати повноважень щодо призначення і звільнення з посад полковників і їхнього кабінету, мати широкі повноваження у сфері забезпечення національної безпеки, оборони рубежів країни, приймати рішення про часткову мобілізацію населення, запроваджувати воєнний стан, керувати обороною, освітою, питаннями екології, здоров'я, культури, захисту свого народу від приниження його гідності.

Для забезпечення виконання своїх повноважень гетьман видавав укази, статути, розпорядження, які були обов'язкові для козацької старшини згідно територіального поділу, що підтримувалось звичаєвим правом. За демократично-юридичними ознаками укази гетьмана були нормативними як для армії, так і для всього населення; як індивідуально-спрямованими, що стосувалися конкретних осіб (науковців, полковників), так і певних громад (похвала, нагорода, пропозиція тощо (див. Конституція П. Орлика).

Соціальні вартості, зокрема громадський процес прийняття рішень є визначальним для піднесення національної самосвідомості в період Бароко.

Громадський процес прийняття рішень формував образ людини з

певними якостями, здібностями, навіть внутрішньо-зовнішньою поведінкою когнітивний образ; а також (у системі уявлень та прогнозування себе) соціалізуючи-емоційний - самоповага чи самоприниження.

Регуляція демократично-правової взаємодії допомагала кожному виділити себе із навколишнього середовища, перетворити (себе) на суб'єкта почуттів, вражень та діяльності (чого іншим способом досягти набагато важче).

Мовно-мовленнєвий презентант стабільності етнозвичаєвого права.

Мова виступає не тільки способом передачі із покоління в покоління суспільно-історичного досвіду, а мовою поліпшення становища індивідів та груп на засадах комбінації принципів рівних свобод і можливостей на самовираження, що розуміється як організація прав та обов'язків.

Мовно-мовленнєва культура відкриває широкі можливості для пізнання словникового базису щодо організацію прав та обов'язків (що було створено на ниві удосконалення барокового звичаєвого права як важливої форми контактів етносоціуму); дане барокове напрацювання становить платформу для аналізу правової норми у правовому вихованні. Розвинений рівень спілкування барокової доби – фактор суспільної інтеграції людей, про що можна прослідкувати на статусі функції барокового звичаєвого права.

Функції козацького звичаєвого права мали свою актуальність, завдячуючи розвиненому рівню спілкування: соціальному явищу, що уособлює важливу потребу людини в унормованих стосунках з іншими людьми. Ступінь розвиненості спілкування – індикатор соціально-правового здоров'я. Функції козацького звичаєвого права базувалися на контактах, корегуючи принципи, вимоги, правила співжиття, що закріплювались у якості норм, правової соціалізації, акумулятивно-самоадаптаційному контакту, особистості з загальнонаціональним культурно-правовим досвідом, правилом відплатної справедливості тощо.

Правова соціалізація в розрізі культурно-правового надбання виступає засобом акумулятивного засвоєння кожною окремою людиною гуманно-

історичного досвіду (через різні етноситуації), життєвим явищем глибокого само адаптаційного занурення в сенс козацького життя, розуміння правових стосунків між людьми, а також спонукання до творчої етико-естетичної діяльності у відтворенні історичної пам'яті (у вигляді нагромадження фактів та ідей у формі адекватних уявлень про цінності, потреби, інтереси, якими мусить керуватися людина у практиці, впорядковуючи своє життя, правостосунки). Нині історична пам'ять фіксується в рядках державного гімну: «...душу й тіло ми положим за нашу свободу / І покажем, що ми, браття, козацького роду»; у розмовних зворотах («людина козацького здоров'я»), у фразеологізмах «Козаку – козацьке, яничару – яничарське»). Акумулятивний самоадаптаційний контакт особистості із козацьким правом – це, звичайно, процес соціально правової адаптації кожного індивіда.

Акумулятивний самоадаптаційний контакт особистості із загальнонаціональним культурно-правовим досвідом трактується як функція акумулятивного само адаптаційного взаємодіючого та фіксується завдяки дії звичаєвого права (на прикладі традицій підготовки до народно-державного свята Трійці). Це фактична можливість реально показати панораму історичного досвіду вдосконалення людини звичаєвим правом (у різних зрізах культури – моральному, правовому, культурному).

Наступна функція – відплатна справедливість звичаєвого права (на прикладі традицій підготовки до народно-державного свята Покрови), що визначає здатність козацького звичаєвого права наділяти всіх громадян рівною мірою як прав, так і обов'язків у їхньому соціальному житті та діяльності (функція відплатної справедливості). Обидві названі функції звичаєвого права давали змогу кожній правоздатній людині усвідомлювати власну соціальну повноцінність перед громадською оцінкою.

Сенс звичаєвого права тлумачився ні рівні наділення всіх (без винятку) громадян правом на справедливість, власність, на творчість, любов тощо (що важливо – практична реалізація названих традицій не відбирає це право, а ніби презентує та присвоює). Справедливість, як найбільша цінність

звичаєвого права, викристалізувалася через ряд формул на кшталт «Що посієш – те й пожнеш» (тут осмислюються передусім наслідки вчинків, слів, навіть позиції сторони правопорушника такою мірою, щоб він і сам своє правопорушення зрозумів і орієнтувався на вже досягнуті індивідами здобутки, рівні власного престижу як чинник недопущення насильницьких форм); у козацькій культурі не було й мови про знищення чи навіть неповагу до звичаєвого права (звичаєве право – це орієнтація на соціальну рівність кожного індивіда на різних ступенях його вибору життєвого кредо, а також забезпечення рівної міри відповідальності кожного за перехід через межу допустимого). Сказане було основою для самокорекції, самооновлення козацької організації. Низка засобів звичаєвого права, зокрема релігійні норми, духовно-релігійний порядок, обрядово-релігійні традиції об'єднувала людей навколо козацької організації, орієнтувала на соціальні норми.

Культурно-правове національне надбання є важливим регулятором соціального життя народу. Найвища народна мораль у козацьких святах – це факт утвердження природного порядку, що протистоїть деградації, хаосові, забезпечує природне зчеплення речей і включає сюди навіть учинки людини, що характеризуються піснею, переказами, приказками. Названі свята як верховний регулятор моральних чеснот і піднесення їх до гуманної необхідності стимулювали прагнення до абсолюту, нормативу. Обрядово-релігійні традиції народних свят запобігали уседозволеності, не давали соціумові втратити цивілізовані форми управління співжиттям індивідів і груп.

Міфи, прикмети, атрибутика, символіка народних свят – теж засоби регулювання соціальних норм (як граничне втілення ідеї національного ідеалу, до якого мусить прагнути людина), вони сприяли реалізації права вибору, конкретизували акумулятивну функцію на рівні звичаєвого права.

Звичаєве право – це достатня умова для появи саморегуляції правосвідомості (тобто, осмисленого ухвалення правильних рішень у складних життєвих ситуаціях) через участь в обрядових релігійних традиціях

кожного (не вряди-годи, а в певному ритмі), що є важливою формою контактів. Звичаєве право, завдяки спілкуванню, успішно реалізовує узгодження інтересів різних груп, громадських об'єднань, допомагає оригінальному сприйняттю поглядів на природу суспільних взаємин.

Мова – фактор функціонування норм соціальної взаємодії.

Мова – засіб збереження інформації. Природа людини, її прагнення до позитиву забезпечує пошуки механізмів поведінкового акту як переробки інформації, так й саморегуляції.

У всіляких об'єднаннях верховенство в цілому належало громадській думці, де корегувалася спільна етнопозиція щодо свободи права на самовираження, господарювання, житло, інтимні взаємини, охорону надбаного та кордонів громади.

Народні об'єднання виробляли принципи, правила, вимоги, що попереджували злочини, гріхопадіння, зраду, святотатство тощо на рівні приказок, прислів'їв, громадських законів («Закони честі»), до яких належали лицарські й козацькі.

Серед домінуючих громадських об'єднань виділяється козацька організація як правосвідоме об'єднання людей, яке посідало чільне місце в українській історії, завдячуючи слову, словесним символам, етикетно-комунікативним функціям.

Правосвідоме об'єднання людей у ренесансно-бароковий період під назвою «козацька організація» є відбитком високого зразка національної психології, в основі якої – вільнолюбство; а також (у свою чергу) модель високоорганізованої морально-етичної компетентності, як чинника психологічної культури індивіда, зрішого на базисі релігійної норми, що володів комплексним уявленням про зміст, напрями розвитку толерантно-комунікативної компетентності людини-громадянина, сина Божого. Подібне об'єднання не зафіксоване в жодній країні світу, тому важливо простежити принципи його діяльності, зокрема й на рівні Слова, де Слово мало можливості координувати інтереси роду-народу, коригувати демократичні

взаємини спільноти, забезпечувати інтеграцію соціальної адаптації молоді. Звідси, власне, зрозуміло чому московіт відразу після возз'єднання заборонив друк релігійних книг, освітньо-навчальну практику; у ХІХ столітті заборонив мову; у ХХ столітті за писанки, колядки відправляв учителів у психушки, спалював архіви, знищував філософську, театральну, живописну, сценографічну, літературну, кінематографічну етношколи і т.п.; а коли не вдалось і тут розтоптати базис соціально-правові етноорганізації, — то вирішився на голодомор (заселивши мертві українські території своїми стукачами, інформаторами, кегибістами, комуністами, липовими священиками); окупаційна московітська влада не одне десятиліття вбивала тисячами духовенство, знищувала храми, розробляла систему просвітньо-пропагандистських образів, що Бога немає, а людина пішла від мавпи; нині система безбожної пропаганди, зазнавши поразки змінилась: тепер церкви окупанта будуються на кожному кроці, проте, хоча тут й є деякі московітські перемоги інформаційно-гібридної війни, однак, напрацьований близькістю соціально-моральних етнопоглядів досвід, духовна етнокультура не дають московітському окупанту знищити історичну пам'ять, анулювати впевненість українця у Божу справедливість, духовно-соціальну перемогу шляхом невпинного утвердження справжніх національних цінностей.

Чимало нищень зазнав український народ і в ХХІ ст., зазнає і досі, проте древні досвід соціально-корекційного етнопроцесу, навички сформованої патріотично-соціальної та добродійно-волонтерської взаємодії залишився у віках стратегічним зразком унікального мистецтва правильної побудови етноповедінки міжособистісних відносин.

Козацька організація – це соціально-правова організація козацько-виховного педагогічного процесу, яка ґрунтується на ідеях звичаєвого права, діалогічності, самоорганізації і виступає внутрішнім орієнтиром стосовно всіх соціальних прошарків. Уперше поняття «козацька організація» з'явилося за часів гетьмана Б. Глинського, який об'єднав міських, княжих та сільських козаків, (1471), а також О. Дашкевича, який приєднав до названої організації

січовиків. Колективні та індивідуальні суб'єкти козацько-виховного цивільно-демократичного устрою взаємодіяли передусім у сумісному творчодіалогічному просторі, а тому виступали суб'єктами демократичної діяльності. Колективними суб'єктами в цьому сенсі необхідно розглядати соціально-корекційний процес формування соціальної взаємодії. Козацька соціальна спільність – це взаємозв'язок індивідів, зумовлених спільністю інтересів, умов сімейно-родового буття, а також військовою діяльністю, продиктованою близькістю соціально-моральних поглядів, суб'єктивних позицій щодо способів та засобів діяльності. Організація козацького соціально-демократичного виховного процесу забезпечувала інтегративні соціально-адаптаційні форми самовиховання, виконуючи при цьому роль синтезатора інформації, упорядника комунікативних процесів у соціумі з метою розв'язання завдань правової освіти, соціально-просвітницького самовдосконалення шляхом демократичного прийняття рішень та впровадження їх у життя (шляхом корекції знань про справжні цінності у релігійних звичаях та обрядах).

У рамках виховних структур козацької культури, а також педагогічно-виховної системи, козацьку організацію можна розглядати як спеціально створений звичаєво-унормований, духовно-дидактичний самоудосконалюючий механізм для здійснення цілей громади, соціуму, нації; адже тут передбачався розподіл (між сім'єю та громадою) прав, функцій (між населенням та старшиною), ролей учасників козацького соціально-виховного процесу (парубків, джур, козаків, лицарів, старшин), де чітко визначалися нормативно-правові акти для взаємодії.

Взаємодія в козацькій організації визначалася через звітно-творчу діяльність людей різного вікового рівня, яка передбачалася згідно зі заздалегідь розробленим планом громади та старшини, що визначала логічну наступність та звичаєве дотримання родового досвіду за певною соціально-демократичною моделлю (Дні парламентської роботи козаків). Модель козацького соціально-виховного корекційно-педагогічного процесу

презентувалась як сукупність взаємопов'язаних, взаємозалежних виховних систем (прикладом є козацька присяга). Організація козацького соціально-педагогічного, соціально-корекційного правового процесу передбачала не лише звичасвий порядок, але й соціальну структурованість, професійну самокорекцію, адаптовану самовизначеність, де, згідно з розвитком козацького соціально-виховного процесу, запити соціуму не були кимось назавжди заданими; взаємини між учасниками козацької організації, а в ній – педагогічного козацько-виховного процесу, були рольові, функціональні, упорядковані соціальною нормою, нормативними актами, що забезпечували функціональну гармонію міжіндивідуальних, міжгрупових взаємин (прикладом є старшинська присяга). Демократизм у козацькій організації презентував собою правосвідомість національної культури, а в ній – самореалізацію як індивіда, так і групи (прикладом є лицарські закони: правила самоорганізації козацької старшини, що 7 років самореалізувалась (фактично самопроявилась у козацтві).

Козацька організація на рівні соціально-демократичної виховної системи являла собою правосвідоме об'єднання патріотично-налаштованих людей, які намагалися реалізовувати свої ідейно-демократичні основи виховної системи козацької педагогіки, а також стратегічні цілі козацької виховної системи як способу гармонізації запитів і потреб, обов'язку і права з метою досягнення результату (сприяння творчому успіхові кожного, високий рівень самопрезентації і якість самовіддачі, де остання залежить від мовно-дієвих взаємин між учасниками козацько-педагогічного виховного процесу). У козацьких організаціях соціалізація, самокорекція, виховання завдяки демократичним взаєминам сприяли особистісній значущості, професійній самовдосконаленості, позитивній груповій та індивідуальній самопрезентації (прикладом є козацькі закони).

Громадський контроль, який відігравав неабияку роль у соціально-демократичній структурі козацької організації, визначався не лише як основний принцип гармонізації дій, намірів, установок індивідів та груп, але

й дієвим механізмом взаємостосунків, що забезпечував сприйняття соціальних цінностей діалогічного співіснування, розв'язання проблем та конфліктів, задоволеності реальними правовими результатами взаємодії, а також правової соціалізації (прикладом є козацька присяга).

Козацька організація, як зразок благородної згуртованості патріотів соціальної взаємодії, була спрямована на розвиток почуттів національної самосвідомості, національної самоповаги, національної гідності, враховуючи риси та самобутність українського народу. Спираючись на глибинні національні традиції, козацька організація втілювала конкретно-історичну національно-державну форму самовираження і спрямовувала молодь на самовиховання громадянина конкретної держави, який не міг бути безнаціональними. Основа діяльності козацької організації — оберігання етнокордонів та примноження досвіду надбань попередніх поколінь, без чого не може бути усунена мовно-мовленнєва інформація.

Мовно-мовленнєва охорона ціннісно-громадянських етноздобутків.

Мова – одна із важливих умов оволодіння навичками самостійного життя, інструмент самореалізації, залучення людини до сприйняття, примноження та охорони ідеалів і національних здобутків (зокрема таких, як суспільна злагода, право на справедливість, свободу, соціальні гарантії тощо). Мова та мовлення в правовій нормі навчала реагувати на потреби ближнього, демонструючи взаємопорозуміння, сприяла розвитку спостережливості та навичкам порівняння (в результаті отримання певних асоціацій).

Мова та мовлення в релігійній нормі зміцнювали душевні сили завдяки як виконанню дій, спрямованих на самовираження, так й оцінки ціннісно-громадських, еталонно-духовних етноздобутків: у цій діяльності відбувається соціально-правова адаптація та соціалізація. Слово в релігійній нормі виступало зброєю у протидії усякого гріха.

Мова у правових зразках – виразник позитивних моральних цінностей, політики освітньо-громадських інституцій, фактор успішної соціально-

правової адаптації молоді. Слово в релігійному зразку було дієвим засобом духовного очищення.

Мова громадських інституцій барокового періоду виконувала функцію цивілізованої політики взаємодії всіх верств населення та плекання її в усній і писемній формах. Етнонаціональна мова корегувала структуру соціальної норми у різноманітних соціальних організаціях, створювала умови соціалізації окремого індивіда, що є важливою базою для актуалізації та аналізу цього питання на сьогодні. Мова громадських інституцій, мова-молитва – фактор соціально-правової адаптації молоді.

Процес правової соціалізації відбувався через інформаційне та мовленнєве індивідуальне переосмислення структури соціальної норми, соціального ідеалу, соціального зразка, соціальних цінностей, що реалізовувалися через відповідальність, самопрезентацію, обмін духовними цінностями в неформальних групах, різних громадських організаціях (парубочі вибори на Андрія, показ можливостей джур на Стрітєння, демонстрація можливостей старшин на Різдво, Петра й Павла, фіксація сили, витривалості, здорового способу життя на Великдень, демонстрація можливостей характерництва на Сорок святих, Олексі, прийом у лицарство на Трійцю, мовленнєве звернення до святих у дні підготовки до названих свят тощо (про що можна прочитати у Л. Барановича). Все (найчастіше) відбувалося засобами усної розмовної мови, народнопоетичного слова.

Процес правової соціалізації як фактора правової культури міститься й сьогодні майже в кожному обрядовому святі, становлячи базис формування обов'язковості, й у своїй правовій спадкоємності спирається на «Божі закони», «Батьківські закони», «Писані закони Київської Русі», відбиваючи основи процесу правової адаптації до структури соціальної норми від народження до смерті.

Засоби громадського контролю типу «парубочі вибори», «показ можливостей джур», «демонстрація можливостей козацької старшин», «фіксація сили та витривалості лицарів», «корекція здорового способу життя

дівчини, жінки, молодіжної ватаги», «базових якостей формування характерництва», «прийому до лицарства» в барокову добу не були витворені іншими народами, тому їх мовленнєва презентація нині є важливим базисом для осмислення стійких віковичних етнотрадицій у системі національного світогляду.

Важливим чинником соціально-правової адаптації молоді була сімейно-дидактична культура, в якій діяли функції для самокорекції людей різного віку і статі в обрядовій дії та обрядовості (традиції релігійних свят: Варвари, Святого вечора, Покрови тощо).

Охороні ціннісно-громадських етноздобутків сприяла, як уже наголошувалося, соціальна норма, що містила в собі моральну, релігійну норми та унікальну естетичну норму. Вона також (соціальна норма) мала таку ж кількість морально-правових зразків. Соціальні зразки наділяли кожного учасника знаннями про засоби оптимального спілкування, а також ефективної міжособистісної взаємодії.

До морального зразка стосувалася театральна традиція обігрування ролі «Дівчини-Калини». Релігійний зразок представлено у святкуванні Миколая-чудотворця, а естетичний – обігранням етнотеатральних дійств через образ-персонаж «Дівчина Весна» у святі Стрітєння. Естетичний зразок мав широкі можливості для розвитку емоційної зрілості та чуттєвого сприйняття дійсності.

Соціальна норма містить в собі також релігійний, моральний та естетичний ідеали (що орієнтували на адекватну допомогу в оцінювання себе), а також еталонну та ціннісну основи (як базису для отримання основ розвитку загальної комунікативної толерантності). Соціальна норма відіграла важливу роль у правовій соціалізації, про що йтиметься далі; серед ключових її завдань: було розвиток адекватної самооцінки, корекція навичок самоконтролю і самосприйняття, отримання досвіду рефлексії та самоаналізу.

Особливого значення у правовій соціалізації надавалося загальноприйнятому соціальному еталону образу героя (Наливайко, Байда, Кішка тощо). Назване можна окреслити як орієнтацію на розвиток соціально-патріотичних здібностей, всебічної спостережливості, здібностей до емпатії; еталонною метою тут було спрямувати прагнення до самовдосконалення, самопізнання, самореалізації, самоактуалізації, підвищення рівня застосування моральних принципів взаємодії.

У соціальній нормі важливе місце посідає релігійний ідеал: Богоматір (традиції Святого Вечора), Боголюдина (традиції Різдва, Великодня), людина-доброчинець (традиція Миколая). Релігійний зразок має місце у традиціях Благовіщення, Андрія, Пилипа. Моральний ідеал має місце у традиціях Явдохи (дівчина Весна), у традиціях Трійці (Козак-лицар), у традиціях Варвари (жінка-Матір). Крім того, була в козацькій педагогіці надзвичайно потужна самокорекційна пружина (сила) – це рольова система самовизначення, в якій закладалися можливості для формування індивідуальної громадянської позиції, форм народовладдя, демократичних стосунків (завдяки етикетно-етичним народознавчим кодексам та козацьким клятвам). В основі завдань козацької педагогіки передбачався розвиток необхідних для часу комунікативних здібностей, комунікативну компетентність, як фактора етнопсихологічної само ідентифікованої етнокультури (щиро ділитися своїми почуттями, розуміти потреби й почуття іншого, усвідомлювати характер побудови взаємовідносин з однолітками, старшими від себе, батьками, ближнім, партнером по спільній діяльності, знати можливості вербального та невербального спілкування).

За неписаними козацькими законами честі, в часи Бароко також передбачалася система уваги до соціальної норми: орієнтація на правдивість, готовність до самоосвіти, ретельний розвиток своїх можливостей, увага до самовдосконалення, незалежності кожної особистості, відповідально свідоме ставлення до рідної землі та природи, турбота про збереження національних релігійних, сімейних звичаїв. Реалізація ідеального в соціальній нормі

відбувалася через: ушанування ідеальної матері на землі (Святий Вечір); увага до часу появи людинолюбства на землі (Віфлеємська зірка); конкретизація факту перемоги над злом (свято Михайла); осмислення явища охорони того, що плодоносить (Покрова); увага до чистоти нареченої (Благовіщення); осмислення торжества справедливості (Великдень). Особливої ваги надавалося правовому регулюванню суспільних взаємин і самовизначеності засобами «Законів козацької честі», козацьких та старшинських клятв, у яких криється базис позитивних моральних цінностей доби Бароко. Самовизначеність людини у процесі реалізації «Законів козацької честі», «Законів лицарської честі», козацьких та старшинських клятв-присяг – це творчо-евристична діяльність, що фіксувалася завдяки освоєнню християнських норм та морального світу людських взаємин (повага, відкритість, об'єктивна оцінка дійсності, міжособистісна довіра, чесність у взаєминах) й осмислюється нині не лише як певна ціннісно-особистісна самокорекція, а як національне самоусвідомлення.

Самоусвідомлення відбувалося завдяки дієвості громадського контролю в міжвіковій соціальній взаємодії або через усупільнення тих чи інших позицій людини як громадянина (адаптація морально-правових способів з орієнтацією на обов'язок, осмислену свободу вибору), або через самовизначене й відповідальне ставлення до реалізації козацьких законів честі: збереження звичаєвого права, релігійних свят, незважаючи на сурову заборону української мови, звичаїв (колядування), традицій (кобзарське спілкування), ритуалів (писанкарство) тощо упродовж більш ніж триста років. Самовизначення, самоусвідомлення в даному випадку визначають цілі громадянського самостановлення та розуміння сенсу правомірного відповідального людського поступу.

Важливими апріорними напрямками дотримання «Законів козацької честі» виступають такі, що дозволяли бути самостійним кожному не лише в самовизначенні, а й самопрезентації; передбачалася також наявність розподілу влади як гарантії демократизму. Починаючи від діяльності

гетьманів Богдана Глинського та Остафія Дашкевича, на Україні набирають правової виховної ваги «Закони Козацької честі» та «Закони лицарської честі» (в основі козацьких Законів діяв механізм оволодіння навичками висловлювання й прийняття зворотніх зв'язків; у центрі лицарських Законів діяв базовий діалоговий принцип – щодо створення атмосфер довіри між населенням та лицарством, одержання досвіду комунікативної відповідальності між козаками та старшиною). До засад козацького правового виховання та правового регулювання суспільних взаємин цього періоду належать також клятви-присяги (клятва вступу у козацтво та клятва прийому на посаду козацької старшини). Різновиди клятв та козацьких законів опосередковували дію етики міжіндивідуальних взаємин, що формували звичаєвий досвід, свідоме самовизначення, вимагаючи дотримання соціальних зразків, конкретизуючих психічні особливості суб'єктів взаємодії того часу: характер, темперамент, воля. Козацька та старшинська клятви (що мали місце в соціокультурній діяльності) – це і є закодована мовленнєва характеристика волі нації, корегуючий соціальний підхід, що визначає соціокультурне, правове уміння будувати певним громадським утворенням взаємини із соціумом, що є мірилом ефективності вияву соціально-правової адаптації та евристичного розв'язання суб'єктом широкого кола виховних завдань у різних ситуаціях (у тому числі мовно-мовленнєвих як форми обміну інформацією, її зберігання).

Соціокультурна діяльність – це завжди творчість (зокрема мовно-мовленнєва), яка означає, що будь-які проблеми навчання, виховання й самовиховання вирішуються творчо-демократично, оминаючи відхилення від норми.

Враховуючи дієвість принципів демократизму в бароковій громаді як характеристики правосвідомих діючих підойм соціального регулювання, можна наголосити, що нормативна система обрядової культури виступала стрункою лінією соціально-правового виховання (кожного індивіда незалежно від віку та статі, що є ґрунтом для соціальної адаптації).

Відповідно до барокового виховання в етносистемі проявляється певна його специфіка, яка, з нашого погляду, полягає в чіткості й твердості, визначеності наміру; не порушити права іншої особи.

Щодо соціально-правової адаптації, то тут розглядається такий виховний підхід, який враховує внутрішню логіку процесу самоосмислення, самовияву через зовнішнє його оформлення. Стосовно першого, то провідним є прийняття соціального еталону поведінки, як обов'язкового атрибуту самого буття кожної людини. Це становить провідний компонент правової адаптації та правового умінні до самовизначення.

Зовнішнє вираження чи уміння всякого виховання може мати різні форми. Мається на увазі власне процес всебічного виховання; в розумінні, що в найбільш загальному вигляді підготовка підростаючого покоління до життя (в суспільстві) відбувається через інформаційну обізнаність, популяризацію надбань дідів та, звичайно, самовизначення мовно-мовленнєве.

Громадсько-правове виховання знову ж таки відбувається через мовно-мовленнєвий стрижень, як основу формування патріотично-громадянської думки, його етнозмісту, обсягу адаптаційних вимог, принципів й форми, є таким, що ґрунтується на усталених століттями морально-етичних, у нашому випадку законах козацького гарту, спеціально створеною релігійно-обрядовою культурою; назване реалізується у таких структурних підходах громадської думки, що покладається на виконання на засадах свободи вибору (для прикладу, звичаї та традиції Святого вечора чи Різдва). Етногромадсько-правове виховання відповідає базованому сприйнятті Істини й не вимагає пояснень, воно засвоюється з молоком матері, що подається із ніжною колисковою; ось чому К. Ушинський утверджував, що виховання дитини до 10 років має відбуватись на рідній мові; саме тому окупантською ідеологією все етноукраїнське знищувалось та спалювалось.

В самій суті барокове правове виховання особистості (ми бачимо релігійні, соціально-педагогічні та культурологічні засади) завжди

передбачає прояв зусиль розумового, емоційно-почуттєвого, ціннісно-правового характеру.

Правовий потенціал особистості в соціальній нормі визначається через відповідний зміст соціокультурної освіти, який засвоюється за допомогою народознавчих форм роботи: вшанування гетьманів, батьків, справедливих та обов'язкових людей (соціально-правове виховання має універсально-конкретний, інтегративний характер; результативною ця робота стає лише за умови передачі правової інформації вихованцям з одночасним формуванням усвідомлення корисності й необхідності опанування нею, з метою наступного застосування в повсякденному житті, на що і спрямовані релігійні свята, а в них – дія соціальних цінностей).

Барокові соціокультурні цінності – культура емоцій, інтелекту, поведінки, спілкування, зовнішнього вигляду, мови й мовлення, відчуття місця і часу, екологічної обстановки (гео-, біо-, соціо-). Усе це складники особистісної культури людини (традиції Пилипівки, Катерини, Андрія, Олекси, Петра і Павла, коли індивід усе сприйняте акумулює в інтелектуально-емоційній сутності своєї особи, і вона стає притаманною їй ознакою, перетворюється в реальну об'єктивну даність, не буде сприйматися особою як щось чуже, придумане не нею).

Виховання правосвідомості починається, як правило, із «зустрічі» людини з предметом діяльності, через що воно завжди опредмечене. Уступаючи у взаємодію з обрядовою культурою, що базується на звичаєвому праві, людина постає перед необхідністю відповідати на вічні запитання: обов'язок, право, відповідальність, совість (традиції Введення, Андрія, Благовіщення, Великодня).

Соціальні норми барокового традиційного обряду допомагають сприймати правове поле на основі свідомо визначених позицій, а іноді на рівні інтуїції (як новачка).

Морально-еталонні норми формують людину й виділяють її з-поміж усіх інших живих істот. Цілком очевидно, що із природного існування через

створення моральних правил і норм поведінки людина дійшла добровільним шляхом до формування обов'язкових вимог, записаних у спеціальних законах і юридичних правах (традиції Катерини, Олекси, Великодня).

У реальному житті правова самосвідомість, на відміну від самосвідомості, як і саме право (закон), не існують окремо самі по собі як елементи ідеальні й незалежні від політики, моралі, від трудових і соціально-побутових стосунків між людьми, від рівня загальної культури держави. А тому самосвідомість впливає на правосвідомість і, безперечно, визначає морально-соціальні погляди, культуру стосунків між людьми; тому козацька релігійна обрядовість впливає на всі сфери самосвідомості, свідомості, правосвідомості, що формуються під впливом громадянського, морального, трудового, економічного та інших складників загального розвитку особистості людини; саме тому козацтво діє донині на принципах самосвідомості. Козак мав право на громадянсько-самовизначальний зріст, згідно моральних правил і норм поведінки, про що можна дізнатися із «Законів козацької честі» та «Законів лицарської честі» (див. Стефанюк С. Правові основи козацької педагогіки.-Х.,2008.-С.12-180; Основи козацької педагогіки: полівиховний аспект. Частина друга. За заг. редакцією. Стефанюк С. – Харків, 2010. С.4-559).

У лицарському праві моральні норми, правові вчинки формуються засобами релігійної, моральної, естетичної норми й засвоюються свідомо. Тому соціальні норми є основою формування самосвідомості і кращих релігійно-моральних еталонів, що діють на Україні понині. Українське звичаєве право усвідомлено регулюється через совість як визначник засвоєння нормативів поведінки.

Різні види соціальної діяльності, як засвідчують дослідження, прямо й безпосередньо вимагають від людини соціально-культурного підходу: звичаєво-правового напрямку взаємодії, дозвіллево-етнопедагогічних умінь, широких креативних традицій звичаєвої національної культури.

Соціально-рольова практика – базис самокорекційної культури українця. Серед різновидів корекційно-соціальної діяльності до наших днів щонайбільше збереглися такі: громадсько-суспільний осуд яничарства, що відбувався на свята Святої Катерини; зустрічі-діалоги з лірниками та кобзарями, що має місце майже в кожному релігійному святі; соціально-стандартизовано-рольова підготовка до обрядового самовизначення конкретних козацьких свят чи ритуалів, соціально-креативна традиційна діяльність на свято Покрову.

Виховна, соціально-рольова практика спрямовувала людину до позитивного сприйняття загальноприйнятих морально-етичних цінностей, самокорекції.

Взаємодія кожного з народною мудрістю набирає характеру принципової орієнтації на евристичне мислення, вироблення елементів і прийомів розумової діяльності (аналізу і синтезу), навчання способів установлення причино-наслідкових залежностей, певного рівня абстрагування від окремих випадковостей, якісного аналізу всіх сторін процесів і явищ, організатором і учасником яких є сучасник релігійної культури. Морально-етичні, зокрема релігійні цінностей живуть в обрядових традиціях, козацьких та старшинських Законах, Козацькій Конституції.

Конституція П. Орлика майже в кожному зі своїх розділів акцентує увагу на вище зазначених принципах, засвідчуючи при цьому дієвість «Законів козацької честі», «Законів лицарської честі», «Отчих законів», «Дідівських законів», наголошуючи, що це правонаступна основа давніх національних правокорегуючих основ. Демократична громадянська культура соціальної норми, будучи корелятом усіх верств громадянського суспільства, формувала культуру певного ментально-політичного відчуття з передбаченням, визнанням і поцінуванням ідеалів і національних здобутків (суспільна злагода, право на справедливість, свобода, соціальні гарантії тощо).

Барокова соціальна норма була базисом виховання національної гідності. Тут варто наголосити, що до соціальних зразків, що є умовою корекції громадянськості, можна зарахувати: моральний зразок (дівчина-Калина), релігійний зразок (Микола-Чудотворець), естетичний зразок (дівчина-Весна).

Моральний зразок, естетичний зразок, релігійний зразок, завдяки дієвості етнотрадицій, становлять основу історико-корегуючої пам'яті.

Урахування основ барокової соціальної норми сприяє:

- зміцненню соціальної стабільності в українському суспільстві;
- стимулюванню громадян до підвищення відповідальності, зацікавленості в демократичних змінах у державі;
- оптимізації процесів соціалізації молоді;
- поширенню існуючого досвіду в галузі козацько-громадянської освіти;
- оптимізації умов для корекції правосвідомості підростаючого покоління;
- підвищенню морально-політичної відповідальності громадських і державних діячів.

Історична пам'ять, конкретизовано-громадянське мислення починаються з мовно-мовленнєвого осмислення ціннісно-громадських етноздобутків, бажання їх охороняти, примножувати.

Найвірніший шлях виховання національної гідності – продовження життєвості етнозвичаїв, чому допомагають соціальні норми, сімейно-родова та громадянсько-козацька культура.

5.4. Мова – засіб витворення високої конституційної культури

Мова, мислення, духовність людини удосконалюються через інформаційну пам'ять роду, народу, закодованих у нормативних цінностях. Переробці чи виробленню інформації передують збирання, синтезування її.

Збереження мови, віри, норм поведінки — основа заповітів батьків. І зразки високої Мови, і спадкоємність Віри, і норми громадянської поведінки закладені в першій світовій Конституції, укладеної П. Орликом.

Висока впорядкованість конституційної соціально-політичної культури — фактор оцінки отриманих результатів щодо шляхів ефективності соціально-політичного устрою українського суспільства в барокову добу.

Мова суспільних взаємин та правові норми, зокрема конституційні, розкривають ідейне багатство українця. Тут подано систему філософських, політичних, економічних, моральних, естетичних та релігійних поглядів, прагнення та потреби нації, суверенність її державності барокової доби. Під правовою нормою розуміється засіб забезпечення цивілізованого характеру суспільної корекції. Правова норма є серцевиною права, що має механізми для суб'єктивно-вольового оформлення актів, указів, кодексів, законів. Специфікою правової норми є рівність, справедливість, взаємодовіра, обов'язковість, а також гідність, свобода як соціальні якості.

Кінець XVII - початок XVIII ст. увійшли в історію як період, що явив людству унікальні правові документи. Зокрема: 1710 р. – Козацька конституцію Пилипа Орлика; 1787 рік – Конституція США; 1791 рік – конституції Франції та Польщі. У Росії також була спроба створити конституцію на початку XIX ст.: (узялися за це декабристи, але справа зазнала невдачі у зв'язку з їхнім засланням до Сибіру після повстання 1825 р.).

Козацька конституція Пилипа Орлика, наповнена як високопрофесійним мовним викладом, так і красою пізнання етнонезамулених сторінок нашої спадщини, складається з преамбули, а також 16 розділів. Кожен з них має певну тематику: розділ перший – «Непорушність віри, увага до розквіту культури», розділ другий – «Непорушність кордонів Вітчизни», розділ третій – «Мирні договори», розділ четвертий – «Промисловість та промисли», розділ п'ятий – «Соціальне забезпечення», розділ шостий – «Державні справи, управлінські закони,

територіальне управління, безпека Вітчизни», розділ сьомий – «Протиправність», розділ восьмий – «Військовий обов'язок та військова таємниця», розділ дев'ятий – «Фінансово-господарча система», розділ десятий – «Про податкову систему та корисливий зиск», розділ одинадцятий – «Соціальні гарантії дітям та жінкам», розділ дванадцятий – «Державні гарантії селянам та міщанам», розділ тринадцятий – «Гарантія стольному місту Києву», розділ чотирнадцятий – «Державний облік зв'язкової системи», розділ п'ятнадцятий – «Озброєння», розділ шістнадцятий – «Торгівля». Читаємо далі та отримуємо морально-естетичне задоволення.

Аналізуючи важливий документ написаний за барокової доби, коли ще жодна країна світу не спромоглася на такий мовно-мовленнєвий вид презентації матеріально-духовної культури нації, варто підкреслити, що українські історично-правові пам'ятки українця неминущі вічні загальнолюдські цінності.

До мовно-поняттєвого змісту такого барокового поняття, як «громадянська гідність» належить особистісно-гідне джерело активної життєвої позиції, фактор моральної спрямованості на мислення, волю, «послідовна реалізація етично-духовного багатства, самоспонука до вдосконалення матеріально-духовної культури, творчо-відповідальні суспільні взаємини, послідовна демонстрація своїх обов'язків, інтелектуальні та естетичні можливості у демонстрації духовних переконань, виважена повага до можливостей іншого, патріотичне почуття поваги до власної країни, відмова від почуття меншовартості, висвітлення правдивої історії нації, пошанування дідівсько-батьківських нормативно-правових законів тощо» (взято із козацької та старшинської присяги). Серед дідівсько-батьківських нормативно-правових законів подається гетьманська та старшинська клятва.

Писана старшинська клятва (як і неписана козацька присяга) є засобом життєвості української мови у правових взаєминах і документах та умовою

правового саморегулювання військових стосунків у ренесансно-бароковий період, що є неповторним явищем в історії людства.

Розглядаючи присягу-клятву рядових козаків та порівнюючи її з присягою-клятвою козацької старшини, можна твердити, що характерною особливістю присяги рядового козака є послідовність у розумінні обов'язку людини-громадянина, а саме: непохитність щодо обов'язку захищати споконвічні вольності народу, «батьківські закони» (дідівські вікові порядки), звичаєве право (вікові звичаї). Рядові козаки присягаються на рівні обов'язку щодо вияву вірності ідеалам нормативної соціальної культури, «готовності слугувати скільки є сил та вміння рідному народові, робити для нього лише все найкраще»(див. Стефанюк С. Українське народознавство.-Х., ББН, 2003.-С.23-271).

Присяга-клятва козацької старшини – це, насамперед, осмислення своїх учинків з позиції їхньої суспільної значимості, послідовне громадянсько-патріотичне відстоювання ідеї національної та територіальної незалежності, суспільного блага та соборності Матері-Вітчизни. Присяга-клятва козацької старшини – це в першу чергу самосвідоме запобігання деструктивності в соціумі: «не уступати в жодну змову з чужинськими державами та народами, запобігати чварам у межах Вітчизни» (див. (див. Стефанюк С. Українське народознавство.-Х., ББН, 2003.-С.23-271).

Це передусім усвідомлена реалізація суспільних вимог, зокрема гласності в реалізації своїх повноважень, а також виявлення глибокої поваги та гідності щодо іншого, зокрема реалізація звичаєвого й «формального права на вшанування гідних та заслужених перед Вітчизною». Присяга-клятва козацької старшини – це творче відстоювання демократично-правового досвіду, засібно гласно-правочинно «здійснення покарання тих, хто причетний до злочину, за принципами справедливості та судочинства» (див. Стефанюк С. Українське народознавство.-Х., ББН, 2003.-С.23-271).

5.5. Різноманіття літературних інтересів та барокових презентацій

Коло наукових інтересів барокових патріотів охоплювало вивчення філософії, етики, психології, естетики, поезії, історії, природничих наук, розвиваючи світську науку та культуру, гуманісти двох епох (Ренесанс та Бароко), досягло широкого прогресу інтелектуальної діяльності: понад усе цінувалися освіченість, свобода особистості, людська гідність, релігійна толерантність, патріотизм.

Навколо українських титанів думки гуртувалася молодь, прогресивно формувалася самосвідомість, росли ряди послідовників національної ідеї, козацьких лицарів.

Барокова культурна спадщина охоплює широкі кола інтелігенції, пройнятої патріотичною, духовенство, філософи, просвітники, педагоги, композитори, живописці, позицією щодо майбутнього нації. Представники культурної позиції Бароко — це учені усі вони володарі багатих колекцій книг, манускриптів, історичних хронік, літописів, художніх творів, оригінальних документів. Саме таку колекцію мав С. Величко — автор першого систематичного викладу історії української козацької держави, посилаючись при цьому на інші козацькі літописи, значну кількість українських, польських, німецьких джерел, документи Генеральної Військової Канцелярії. С. Величко — один з козацьких літописців, який у своїх працях також використовував народні перекази, твори іноземних істориків, архівні документи, листи, реєстри.

Історичні події ренесансно-барокового часу, особливо ті, що відбувалися на Україні у сімнадцятому столітті, покликали до життя багато різноманітних творів історичного змісту: перекази, легенди, повісті, історичні думи, історичні пісні, щоденники, хроніки, літописи. Серед найвідоміших літописів можна назвати такі: Густинський, Львівський, Київський, Острозький. Варта на увагу історична праця «Хроніка», що

спирається на джерельну базу Ф. Сафоновича — ректора київської академії, ігумена Золотоверхого монастиря, соратника Б. Хмельницького, який уважав, що той, хто «свого роду не читаючи, своєї історії, не знаючий її, — за гупого почитається». У 1674 р. з лаврської друкарні виходить «Синопис» — стисла історична енциклопедія-опис різних літописців про початок слов'яно-руського роду, авторами якої були І. Гізель та Ф. Сафонович.

В українській бароковій літературі проявляється посилений інтерес до алегорій, а значить, поширюються алегоричні вірші, поеми. Літературне Бароко також надає важливого значення зовнішньому вигляду твору; віршовані праці пишуться у вигляді хреста, колони, ромба, популярними є акровірші.

До українського літературного Бароко належить творчість Івана Величковського, Мелетія Смотрицького, Митрофана Довгалецького, Стефана Яворського, Феофана Прокоповича. Можна сміливо стверджувати, що представники українського літературного Бароко дуже шанобливо ставилися до слова.

Як уже зазначалося, барокова культура функціонувала на подвійному світопошуку сенсів життя, звідси з'явився в поезії дуалізм емоційного насичення: моральна та еротична думка, панегірик та епіграма, пейзажні та емблематичні вірші. Фактами оригінальних віршованих творів українського Бароко були, так звані, «авангардистські» вірші (або ще їх називали «віршові іграшки»), а також кабалістичні вірші, фігурні поезії, «літературні раки», що спостерігається у творчості І. Величковського.

Літературне Бароко насичене стилістичними та поетичними рисами. Воно рухливе, динамічне, часто йому притаманна трагічна напруженість, як і ренесансній літературі, гуманістична концепція, але після Україно - московського «возз'єднання» посилюються песимістичні настрої, розчарування.

До літературних рис Бароко також належить поєднання алегорії з реальними фактами, насиченість риторикою та антитезами, енциклопедизм

та хаотичність, метафоричність та пафос, філософська дидактика та іронія, літературні курйози та символічна вигадка.

Найпоширенішою в літературі Бароко є теза — «пам'ятай про неминучу смерть». Виходячи зі сказаного, людина Бароко постає роздвоєною — реальна та містифікована. Засобом оксюмору митці намагаються поєднати смішне й сумне, трагічне й комічне, чому присвячуються цілі трактати.

Загальна мета барокового митця — презентація дивовижного. В поезиці — це словосполучення із неочікуваними мовленнєвими зворотами, парадоксальними епітетами. Серед інакомовних рис барокової поезики (творчість Л. Барановича та І. Величковського), крім символізму та алегоризму, виокремлюється емблематизм, єдність епіграми та емблематизму.

Для барокової мовно-мовленнєвої культури характерним жанром була епіграма. У такому жанрі працював І. Величковський, що був майстром «внутрішнього віршування» того часу. Поетові було притаманне бажання тлумачення думки через низку порівнянь, синонімів, афоризмів. Він шанував слово, хоча часом зловживав змістом, ігноруючи словесні можливості його реалізації. Віршовано-бароковим креативом І. Величковського є використання алфавіту: кожен наступний рядок твору (вірш присвячений Богородиці) автор розпочинає з наступної літери алфавіту. У своїх віршах-епіграмах застосовував барокові вірші-раки, які, по суті, є своєрідними загадками, які читаються звичайним чином і навпаки. Фантазував І. Величковський і у фіксації власного імені: у віршованих текстах зашифровував своє ім'я в епіграмах.

Естетика Бароко вимагає різноманітності тлумачення творів заради пошукового сприймання істини. Важливим завданням барокового митця є здатність поєднати культурні надбання української нації усіх епох: від трипільської культури до Ренесансу. Щонайбільше тут наявні ренесансні

надбання, які митці закликають не згубити, а примножити в бароковій культурі.

Питання «примноження літературних здобутків» реалізовується у зрізах сприйняття «авангардистських» літературних праць. Найбільш поцінованими оригінальними творами українського Бароко були як «літературні раки», так й духовна проза, що мали на меті інтригувати уяву та емоції людини .

Українська барокова проза відзначилася повістями, оповіданнями як релігійного, так і світського, особливо історичного характеру. Отже, культура Бароко визначалась як рівень креативно-демократичного розвитку суспільства, що надихалася духовно-практичним її насиченням. Адже культура — феномен суспільного життя, що розкриває особливості свідомості та діяльності людей у конкретних формах життя. Якщо суспільна потреба у праці та індивідуальна потреба у спілкуванні зумовили початок культурної історії людства (поєднуючи індивідів у єдине суспільне ціле), то потреба культурної історії, пов'язана з необхідністю обирати спосіб життя, а значить, індивідуального перетворення самого себе у зрізах постійного вдосконалення через мораль, право, науку, мистецтво, державотворення.

Креатив мови барокового періоду визначався як ментально-поведінковий етносамовияв, здатний, завдяки ціннісним орієнтаціям, запобігати байдужому, вияву орієнтиру на духовно-ідеальне в перспективному ставленні до життя країни. Так, на початку XVII століття поети закликали любові до всього, що надбано, спадкоємно враховуючи ренесансну любов до слова та здатність поєднувати різні жанри та стилі з метою підсилення дидактики думки (С. Кльонович).

У надбаннях поетів М. Євлевича, М. Пашковського про історично-соціальні проблеми України, яка «татарами терзана», виокремлено суттєве наближення до народного елемента світобачення. Так, у поемах М. Пашковського народність презентована у плачах, скаргах, що наближає творчість до народних дум.

Майстерне володіння метафоричністю властиве С. Почаському. У збірці «Євхаристиріон» він, крім сказаного, демонструє зразки пейзажної лірики («Малюнок», «Парость»), подає заявки на представлення психологічної поезії («Калліопа»), виявляє розмаїття жанрових секретів поетичної мови («Діалектика»). Як майстер художнього слова, доводить, що змістом поезії може стати будь-яка грань соціального та наукового життя, зокрема, актуальність кожної з наук (астрономія, геометрія), креативні здібності людини («Кліо»), історично-гуманістичні надбання античності («Мельпомена», міфологічні боги).

Символом літературного народництва був священик, чернець. Так, К. Зиновій у поезіях релігійного і світського характеру описав мовою поезії усі професії, а також ремеслознавчі надбання. Герої його поезій – православні люди, різноманітні професійні унікуми, а щонайбільше – козаки – гордість українського люди та навіть Самого Бога. Його поезія – це пісня, приурочена людині праці, яку захищає на небі Господь, а на землі – козацтво.

Літературне слово писаря К. Зиновія, як і С. Кльоновича, наповнене красою живої народної мови, а кожен рядок – кобзарсько-бароковим пафосом звеличення Людини. Поезій К. Зиновієва часто наповнені філософською дидактикою (важливість/неважливість), іронією та курйозами (вірші-іграшки, акровірші).

Духовно-релігійне, природниче, світське, філософсько-дидактичне, морально-етичне та історичне наповнює поезії Л. Барановича, Ф. Прокоповича. Філософського звучання набувають поезії, коли йдеться про війну, людські втрати та сльози. Злагода, мир, праця, а не кров мають оточувати людину. Л. Баранович шукає розради у Бога. Людина із повсякденною натхненною працею, краса явищ природи є домінантною в уславленні миру на Землі. Це змістово-образні спрямування віршів, які знаходять опертя в античній культурі.

Світська поезія кінця XVII – початку XVIII ст. Ф. Прокоповича, творчості якого завжди було притаманне розширення жанрової палітри поезики, а також глибокий ліричний настрій.

Спадкоємне різнобарв'я літературних ідей і тематики.

Книга – засіб удосконалення мовного процесу та мови у кожному столітті на землях України. Вишукане слово українці фіксували у книжках. Книга також виступала засобом оберігання соціально історичної пам'яті та надбань творців українського слова; книга оберігала духовно-культурні, етико-правові, естетично-ціннісні, психолого-полемічні, просвітницько-пізнавальні завдання часу. Традиційно й зацікавлено збиралися книги з астрономії (в Острозі за часів діяльності Академії була навіть обсерваторія), математики, медицини, географії, історії, права. Найбільший інтерес, ще від часів Київської Русі, викликало природознавство, а з часом - зоологія, фізіологія, метеорологія, астрономія тощо.

У бароковий час, незважаючи ні на що, поширюються не тільки поетично-прозові друковані твори, а й рукописні книги, фольклорні тексти на рівні небачених раніше тематики та жанрів. Найвизначніші літературні праці підіймали історичну свідомість, пробуджували творчу фантазію своїми різноманітним прийомами. Бароковий період характеризується також козацькими літописами. Це праці Самовидця, Граб'янки, Величка, які відображали козацькі події, ідеї Гетьманів, історичні факти. Тут мають місце й монастирські та наукові хроніки, що відображають суперечливі відомості з історіографії.

Літературна (а також живописна, архітектурна, скульптурна, наукова) спадщина Ренесансу стала надзвичайно активована козаками Бароко та випускниками Острозької академії, що прийшли на Січ разом із П. Конашевичем. Випускники Острозької академії, завдяки здобутим знанням, користувалися досить розлогим запасом вишуканого словника «еллінського та словенського», в якому фігурували епітети, синоніми, порівняння, фразеологізми тощо. Випускники завжди були гідними у справі захисту

національної культури. Вони з повагою посилалися на викладачів академії, водночас надаючи увагу питанням протидії духовній деградації, згадуючи острозьких публіцистів та полемістів (Г. Смотрицький, І. Вишенський, З. Копистенський, В. Суразький, Л. Зизаній, Клірик Острозький). Зокрема відомий був календар церковних свят під назвою «Хронологія», а також «Книжиця» В. Суразького, де виокремлювалися питання поваги до заслужених людей, надбань історії. Полемічні твори учених Острозької академії закликали берегти українську національну культуру, бути небайдужим до суспільних проблем (Г. Смотрицький, В. Суразький, Клірик Острозький, Х. Філалет, М. Броневський). Так, «Апокрисис» М. Броневського та «Палінодія» З. Копистенського цікаві тим, що в них звучить заклик до особистісно-громадської гідності, до здатності берегти духовно-національне й толерантно ставитися до європейського. Вартою уваги була позиція М. Броневського щодо захисту права українського народу на реалізацію своїх релігійних прав. Про це ж говорить у «Ключі православ'я», «Календарі римському» Г. Смотрицький.

Розв'язати духовну проблему, вважали патріоти у часи Бароко, можна було тільки через культурну взаємодію, освітянсько-просвітянську та видавничу підготовку, увагу до сили волі та набутих етико-естетичних цінностей.

До кола патріотів належить осередок барокових учених (що креативно реалізовувались у різних фахових презентаціях: архімандрит Є. Плетенецький (фундатор багатьох шкіл, печерської друкарні та паперової фабрики, власник великої бібліотеки при лаврі), З. Копистенський (наступник архімандрита Києво-Печерської лаври, автор історичного дослідження «Палінодії» й «Густинського літопису», письменник) та інші; вони витворили систему перспективних ліній щодо розвитку студентства, соціальних відносин; своєю діяльністю стимулювали успішне самовитворення професійної діяльності освітян, просвітян, громадських діячів, як гідних продовжувачів видатних осіб епохи українського Ренесансу.

Архімандрит Є. Плетенецький, як безкорисливий меценат, приваблював до свого духовно-наукового Центру широкі кола небайдужих людей: письменників, перекладачів, учених, богословів, педагогів, редакторів, граверів, художників.

Справу архімандрита Є. Плетенецького підтримувала когорта високого рівня особистостей-професіоналів. З ним співпрацювали: П. Беринда (енциклопедист, учений-педагог, гравер, лінгвіст, «архітипограф церкви руської», фундатор поетичної культури та шкільної драми, типограф, друкар, видавець, тлумачник, фундатор діловодства, автор праці «Лексикос словенський»), Т. Земка (письменник, мовознавець, перекладач, редактор, коректор), Л. Зизаній (лінгвіст, дидакт братських шкіл, педагог, «вчений муж словейсніша», «поет-витія»), І. Трохимович-Козловський (філософ, церковний діяч, доктор богослов'я, ігумен Пустинно-Миколаївського монастиря), С. Косов (соратник П. Могили, прихильник нового напрямку навчання в українській освіті, історик, автор «Патерика», Мстиславський єпископ, Київський митрополит), С. Почаський (ігумен Яського монастиря), А. Пацевський (професор поезики).

Серед соратників та однодумців Є. Плетенецького були: П. Могила, Ф. Казаревич, І. Трохимович, С. Косов, Т. Вербицький, Т. Петрович, А. Наумич, Й. Кирилич, А. Івашківський, І. Копинський, І. Петрижицький, К. Дорофієвич, О. Митура, А. Ніколаєвич та ін.

Продовжуючи традиції, започатковані в Острозі та Львові, київські просвітники працюють на базі співдружності з козаками та духовенством, друкарнями та бібліотеками. Тут друкуються словники, граматики, букварі, а також спонсорується полемічна, богословська, історична, богослужбна література декількома мовами (серед них — українською), протидіючи духовно-соціальному гнобленню; всі друковані праці любовно оздоблювалися майстрами-граверами та мали важливу родзинку: стимулювали інтерес до освіти й самоосвіти, вдосконалення професійних знань та набуття здатності до самоосвіти, випрацьовування в собі

цілеспрямованості й принциповості. До видатних діячів, що дотримувалися такої перспективної лінії взаємостосунків та самопрезентації цього періоду, треба зарахувати П. Могилу, Є. Плетенецького, братів Бериндів, братів Зизаніїв, З. Копистенського, Т. Земку, Кононовича-Горбацького та інших.

Крім посібників, друкувалися праці, що мали на меті як подати аналіз історико-просвітницької, так і духовно-демократичної спрямованості, що відбивало культурний руху того часу, зосереджений, зокрема, на утвердженні етико-правових та політично-правових основ нації. Серед праць – «Візерунок цнот», «Образ добродійностей», «Жалостний погреб зацного лицаря», «Упис-реєстр Лаврської вченої дружини», «Статті Б.Хмельницького», «Переяславські статті», «Євхаристиріон, альбо вдячність П. Могилі». Запровадження українськими вченими, духовенством, київськими просвітниками в обіг енциклопедичних основ української мови, полемічних трактатів, художніх творів, богословської та богослужбової літератури, аналіз історичних, традиційно-культурних надбань, залучення творів античності, європейських богословів, представників гуманістичної світової думки – усе використовувалося для подальшого поширення освіти і просвіти, підвищення уваги до суспільного життя, подальшого утвердження національно-духовної свідомості та, що особливо необхідно, підкреслити, для естетичної насолоди.

Урочисто-піднесена барокова література визначалася спадкоємністю з ренесансним насиченням, де спостерігалось і єдність декількох літературних жанрів, і антична тематика. Барокові митці слова наслідували креатив С. Кльоновича, який задовольняв естетичні потреби читача.

С. Полоцький, Д. Туптало, С. Яворський, К. Ставровецький, М. Смотрицький творили мовно-мовленнєву культуру за високими правилами книжкової верифікації, фіксуючи увагу до питань саморегулятивної поведінки, спрямованості спудеїв, просвітян до ціннісних етноорієнтацій, як базису успішної професійної і соціально-просвітницької діяльності.

Літературний процес Бароко був насичений урочисто-мовленнєвим піднесенням. Риси внутрішніх надбань людини були помітні на всіх жанрах літератури, зокрема в полемічних творах, ораторських, проповідницьких, паломницьких, мемуарно-історичних текстах, а також у прозі, драмі, поезії. Особливо актуальним були психологічно полемічні мотиви, які поширювалися серед інших народів, зокрема, московітів.

Поетом, що майстерно володів урочисто-піднесеним стилем віршування, символом літератури Бароко називають С. Кльоновича, який належав до літераторів українського Ренесансу (1580-1564pp.), але його світобаченню уже була характерна мовленнєва вишуканість барокового періоду. В поемі «Роксоланія» живе дух української ментальності, звучить любов до України, її звичаїв та панує поетична піднесеність. Поет подає обряди, образи, насичені морально-етичними цінностями християнської культури і сполучені з античною тематикою. Презентуючи любов до України, її степів, лісів, рік, родючих земель, автор висловлює протест проти жадібних до наживи нападників-варварів, у тому числі й ординців. Поема – це також віра у Господній захист та благословенну любов до працюючого народу, що живе в розкішному куточку земного раю. С. Кльонович концентрує увагу читача на просвітницько-історичних та пізнавальних ідеях закликає знати та вивчати древню етнокультуру українців-русів, що успадкували свою гідну культуру від савроматів. Автор також опоетизовує древні міста «славної старовини» України Львів та Київ, які зберегли таємничі залишки Трої та є для русичів своєрідним Римом.

Єдність професійного та народного креативу в любові до словотворчості та життя.

Барокові літературно-професійні та народно-фольклорні здобутки стали виявом високого креативу на ниві словотворчості. Мовно-мовленнєві літературні та народні надбання часто були переплетені сюжетною чи історичною взаємодією та приурочувалися питанням оберігання Волі, освіти, свободи вибору, демократично-правових надбань на зовнішньому та

внутрішньому плані; вся науково-освітня, літописно-фольклорна, богословсько-просвітня, історично-правова, літературно-видавнича спадщина конкретизувала комплексне бачення науково-літературного процесу із зазначеної проблеми, а особливо соціально-патріотичним намаганням намагалась не зійти з виокремленого раніше шляху. Барокова освітньо-просвітницька та науково-фольклорна дійсність на всіх планах творила слово на рівні глибоких етико-естетичних переживань, виливаючись у високе мовленнєво-духовне. Фіксатором креативно-духовної давнини стають літописи та фольклорі джерела, які соціально-правові спадки розшифровують для нащадків на рівні історично-оригінального, етносоціально-етичного, зокрема про українське козацьке утворення, про уміло презентований у часі релігійний ідеал, художні цінності, просвітницькі зразки, морально-естетичні формули, які через традиційно-обрядову дійсність постійно самоудосконалюють соціальні взаємини та всеосяжну платформу науково-літературних надбань. Весь бароковий мовно-мовленнєвий масив, спираючись на древнє, привертає увагу до майбутнього, спонукаючи тих, хто є читачем теперішнього, пам'ятати й не забувати про вічно-добре, меценатсько-красиве, добродійно-гідне, соціально-патріотичне.

Серед фольклорно різноманітної спадщини на увагу заслуговують народні перекази про жінок Бароко. Так, на Гетьманщині було чимало жінок із козацько-старшинських родин, що зі зброєю захищали свою та родову честь та відігравали важливу роль у суспільно-політичному житті, були зразком для нащадків. Це, наприклад, Марина-Магдалина Мокієвська, яка перша із жінок стала козацьким лицарем.

Бароковий фольклор представив ще один образ легендарної жінки, творця та виконавця історичних пісень Марусю Чурай, що стала легендою в народних переказах, канвою для літературних праць та її героїчно-бардових пісень.

Часто у фольклорних творах згадується Мотронинський монастир. Перекази свідчили, що той, хто висповідався в цьому монастирі, був

захищений від кулі, також добре було купити стрічку від кулі саме в цьому монастирі.

Найстрашнішим у народній моралі вважалося яничарство. «Яничари» – це діти, що були взяті в полон, і в чужій армії (після певної підготовки) виконували функції завойовників, часто – навіть своєї держави. Слово «Яничари» в перекладі з турецької означає «нове військо» («ені чері»). Повертаючись на рідну землю в ролі воїна-завойовника, яничари відзначалися особливою жорстокістю. Полонених юнаків яничари відправляли веслярами на галери, а дівчат – на невольницький базар або ж у гарем до хана. Поступово ж народна мораль переосмислила це поняття. На Україні яничарами стали називати перш за все тих, хто втратив громадянську гідність та національну пам'ять – явище для українця ганебне. Засобами народної мудрості в народі запобігалось безпам'ятству.

Бароковий фольклор в Україні, що також є надбанням публіцистики, етнографії, міфології, етнології для наступних століть, презентував моделі поведінки представника української нації, водночас орієнтуючи на складові соціальних норм.

Кобзарі, лірники довгими зимовими вечорами розповідали молоді про славні героїчні подвиги, засуджували яничарство, зрадництво, а також картали, ганили деяких гетьманів та отаманів, які вносили деструкцію в козацьку державність. Найчастіше це відбувалось на свято Катерини. Підлягали осудові, з позицій народної моралі, Ю.Хмельницький та М. Сомко. Названі вели між собою міжособницькі змагання, забувши про народ. У мовленні, переказах, фольклорі народ батожив тих, що внесли розкол в Україну: М. Ханенко, І. Брюховецький, інколи Д. Многогрішний, І. Самойлович (хоча останній, прагнучи незалежності України, зазнав катувань від царської влади, але в народі та літописах запам'ятався надмірними монархічними симпатіями, за що й був названий «амбітним». «Політичним злодієм» назвали П. Тетерю, а Я. Бородавку називали «грязним боком».

Наведемо кілька уривків, в яких виражена народна негоція до можновладців, що зраджували національні інтереси. Так, про І. Самойловича співали: «Ой Іване-Поповичу, ой став амбітувати: / У Київ впустив московського воєводу, / Що став козаків карати....».

Івана Брюховецького характеризували «дев'ятою гіркою причинонькою», бо дозволив Росії накинути українцям кабальні умови. При ньому було посаджено в дев'яти містах України російських воєвод: спершу в Києві, а потім у Чернігові, Переяславі, Ніжині, Полтаві, Кремінці, Кодаку, Остері, Новгород-Сіверському та інших містах. Про Брюховецького лірники співали: «Де села і міста були щасливі, / Тепер тут християни за боярина - Брюха – уярмились».

Гірким словом згадували лірники й гетьмана І. Скоропадського: адже за час його правління ввели в Україну й розмістили 10 драгунських російських полків. А ще гетьман згодився, щоб козацьке військо підлягало російським генералам. Також було заборонено будь-який друк українською мовою - дозволяли передруковувати тільки російські папірці.

Любили в народі тих козаків, що вели самовіддану боротьбу за віру, честь і славу України, хто був готовий до самопожертви: П. Сагайдачного, І. Виговського, І. Мазепу. Фольклорний аналіз життя гетьманів, отаманів – джерело знань про зміст понять «зразкове» в моральній, етичній, естетичній нормі.

Більшість українських гетьманів, отаманів відстоювали основне право українця. Саме за таку позицію став Богдан Хмельницький відомим. І не тільки як полководець, але і як дипломат. Як свідчать документи, він мав дипломатично-правові стосунки з Бранденбургом, Швецією, Угорщиною, Молдовою, Волощиною, Кримом, Польщею, Туреччиною. Поважав дружбу із шведським королем і на дорікання за це з боку російського посланця Бутурліна говорив: «Із шведським королем я маю дружбу 6 років. Шведи – люди правдиві і вміють виконувати, на противагу росіянам, обіцянки». Б.

Хмельницький мав патріотичну одержимість, володарський хист, уміння керувати масами, забезпечував умови для демократичного самоврядування.

Гетьман стимулював увагу до освіти, навчання, сам був взірцем законотворчості, освіченості, відомий своїм меценатством, добротністю, будував школи, допомагав милостинею калікам та старцям. Тож й у фольклорі по ньому залишилася добра слава: «О батьку наш, великий стратег! / О батьку наш, сокіл! / О батьку наш, Фенікс-птиця!...»

З-посеред козацького фольклору найвідоміша всім пісня про П. Сагайдачного. Його ім'я стало славним у Козацькій державі під час Лівонської війни (1600 р.) і в 1605 р., коли П. Сагайдачний повів українських лицарів на турецькі володіння. Не раз водив П. Сагайдачний козаків на Кафу. Будучи обраним гетьманом, П. Сагайдачний проявив себе не лише як полководець, а як державний діяч, що покладається не лише на силу зброї, а і розуму і мудрості.

Народна творчість зберегла імена С. Наливайка (керував повстанцями протягом 1594-1596 років), Марка Шмайла (повстання 1625 р.), Тараса Трясила.

Козацький фольклор, а у них козацька героїка становить основу ідеального та зразкового в моральній нормі; аналіз літературного слова, фольклору показує, що моральна норма є механізмом правового регулювання взаємин між людьми, орієнтацією на закони лицарської та козацької честі.

Достатньо фольклорного матеріалу для дослідника мовленнєво-фольклорної культури можна знайти про полковника І. Сірка, який завжди громадські інтереси ставив вище за особисті. І. Сірко не визнавав будь-якого гноблення: його позиція, як ватажка-керівника, базувалася на розумінні національних інтересів. І. Сірко рахувався з інтересами соціальних груп та окремих козаків, завжди усвідомлював свою належність до роду та нації, відомий серед козацтва як керівник та добротинець, в основу діянь людини покладав християнські норми.

З фольклору видно, що козацька старшина досить багато уваги приділяла освіті, релігії, містобудуванню, адже це була спадкоємна культура (спадкоємність у козаків – основа громадянськості, що визначала зв'язок поміж людьми, людини з родом).

Мовно-фольклорний матеріал часто оспівував патріархально-родовий побут, підкреслював ідеалізацію українського господаря та господині, дітей та дружню сімейну тріаду (чоловік, дружина, діточки). У колядковій культурі сімейна тріада порівнювалась з небесними утвореннями: сонце, місяць, зорі. Зимові, весняні, осінні креативні слово-співи підкреслювали єдність соціального й космічного сакрально-гармонійного. Про високий рівень дидактики та моральності українського фольклору говорить набір текстів, що звернені до птахів, комах, дерев, явищ природи, Днів тижня, Місяченька, Сонечка, Весни, Струмочків, Річок, Води, Мороза тощо. Слухаючи фольклорну обрядову пісню чи закличку, українець намагався удосконалювати близький та рідний їм родинно-навколишній світ, незважаючи на всі утиски заздрісного «брата», креативні тексти проникали у світовідчуття кожного пробуджували сердечні бажання, добродієсні справи. Фольклорно-обрядовий матеріал проймав до сліз, який очищав душу, спонукав до корегування майбуття.

В основі фольклору кожного століття лежать народні перекази, традиційні хліборобські та сімейно-родинні обряди і звичаї, які жили, живуть й будуть жити, незважаючи на заборони, ідеологічні переслідування дослідників цього великого етнокреативу.

Завдяки мовно-мовленнєвим надбанням ми можемо пізнати демократичний характер Бароко, наповнений засадами волелюбства, правопорядку, богопошанованості, культуро-творчості (освіта, просвіта, наука, літературо-творчість) та оспіваними морально-етичними образами українця-трудолюбця, козака-лицаря, що культурно-ідеологічно та мужньо-патріотично (на широкому фольклорному, пісенному, видавничо-науковому матеріалі) закріпились у всій Європі від ренесансно-просвітницького,

полемічно-логічного, духовно-патріотичного періоду, як яскравий, активний тип незалежної, демократично-сповненої людини.

Як бачимо, Епоха Бароко — базис засад конкретизації культури волелюбства, вироблення загальної комунікативної культури у науково-освітньому середовищі, успішного управління часом в напрацюванні системи перспективних ліній розвитку особистості, вдалої професійної саморегуляції та самовизначення, високого цілепокладання, ефективного лідерства у просвіті, науці, мистецтві, удосконалення навичок ефективної психологічної самоактуалізації (при одночасній апатії до етнопротесту), множення джерел культивування національно-літературних здобутків.

Барокова мовленнєва стилістика не пориває з традиційною мовно-інформаційною культурою Ренесансу (наповненість філософсько-гуманними категоріями та демократично-правовими ідеями), але поряд із патріотично-моральним контекстом набагато більше уваги приділяється етико-естетичному зрізу. Якщо ренесансна інформаційно-мовна культура надміру дидактична та (одночасно) прозоро-гармонійна, то барокова — переобтяжена вишуканою витонченістю слів та передачі думки, що вимагає індивідуально-адаптивного напруження для майбутньої комунікації. Народна мова майже губиться; вона посідає не таке видиме місце як у ренесансній мовленнєво-мовній культурі; тут, поряд із живою мовою, функціонує вибагливість до химерно-креативного, де народно-мовленнєва культура, поряд із естетичною барвистістю, виглядає майже сиріткою.

У силу того, що в бароковому літературно-мовному креативі домінує перенасичення епітетами, метафорами та іншими унікальними для того часу художньо-мовними прийомами, то образна літературна мова часто забивала розмовну мову, хоча при загальній характеристиці барокових літературних джерел, мистецтво вишуканої вибудови мови, розвиток індивідуальних літературно-публіцистичних та поетично-інтелектуальних ресурсів показує високий розвиток комунікативних ресурсів. На основі обґрунтування науково-освітньої барокової прикладної практики (мова йде про чисельні

видання), в соціально-просвітньому середовищі активізується життєвий інтерес до самореалізації особистості.

Серед видатних осіб Барокового часу є чимало моделей професійно-інтелектуальної, науково-освітньої комунікативної компетенції, як чинника високої презентації для того, високої реалізації внутрішніх розумово-психічних ресурсів, необхідних для побудови посібників, рекомендацій, тлумачників щодо ситуативної та перспективної дидактичної взаємодії. Професійна компетентність багатьох викладачів та ректорів «Могиляки», безсумнівно демонструє високі інваріанти загальнолюдських наукових характеристик, що в той час були історично й культурно обумовлені. Структура навчально-освітнього процесу Бароко виділяється високою комунікативно-інтелектуальною компетентністю фахівців у галузі друкарства, мистецтва, наукових відкриттів, що було адаптовано студентами Європи.

Однак цього (вище домінуючого) не можна сказати про фольклор. У барокових фольклорних творах художньо-мовні прийоми частенько відходять на задній план перед сталою козацькою лексикою; продовжує виходити на перший план ренесансно-лексичне, особливо коли йдеться про козака-лицаря, козака-захисника, козака-запорожця.

У літературній поезії козацького спрямування козарлюги-козаки символізують усе найкращо-моральне, що виплекала нація від часів Київської Русі, презентуючи напрацьовано-людське, релігійно-моральне, яке зафіксоване народною педагогікою та народнопоетичною мовою (з опорою на попередні століття), однак фольклорні барокові напрацювання все ж відстають від ренесансних, проте тут домінує музично-живописна та архітектурно-скульптурна культура.

У другій половині XVII ст. випускники Києво-Могилянської академії були захоплені почуттєвою поетичною творчістю, особливо пластом лірично-любовних переживань; за формою такі поезії були наближені до народних пісень, але часто оригінал народної образності перевершував

зусилля молодих співців кохання: така лірична культура хоч і збереглося, але без імен. Слухові відчуття мелодійності народної мовленнєвої творчості активізували ритмічний малюнок художньої уяви молодих спудеїв, тому кількість бажаючих опоетизувати любовні почуття не спадала, зважаючи на те, що в попередні століття, традиційно таке захоплення відчуттєвою мелодійністю слова застосовувалося тільки при описі можливостей Творця світу, особливо у Ренесанс.

Ренесансна символічна та гармонійна прозорість викладу думки змінюється на різнобарвну різноманітність мовленнєвої естетики. Спільною рисою літературних мовно-мовленнєвих процесів для обох епох (Ренесансу та Бароко) є увага до застосування античної символіки, релігійного забарвлення та елементів давньокиївських билин.

Духовна барокова поезія (близько сотні духовних віршів) опоетизувала релігійні почуття, вона спиралася на поширені в тогочасній літературі прийоми порівняння чи протиставлення (між душевним станом та життєвим раціоналізмом), що також було дидактичним надбанням при конкретизації певної інформації. Світська поезія теж містила духовно-релігійне тлумачення, але переважало все-таки світське.

Часто молоді поети перенасичували своє мовно-мовленнєве творіння як християнською символікою, так й античною образністю, намагаючись надати певної бароково-химерної еталонності образам, значенням, змісту, що інтригувало уяву.

Говорячи про мовно-мовленнєву барокову культуру, варто наголосити, що художні особливості барокового слова мають інші унікальні мовно-мовленнєві характеристики: розвивати лаконізм мислення уміння стисло виразити розлогу інформацію. Доказом цьому є геральдична поезія, де поетам удається декількома штрихами передати інформацію про найхарактерніші ознаки кожного населеного пункту України.

За Бароко носії художнього слова презентували креативне уміння через окреме пізнати ціле, використовуючи складні темпово-ритмічні, високо-

тональні емоційні співвідношення; найчастіше це релігійне світобачення.

Цікаво підкреслити, що форми барокового поетичного слова часто переходили часово-номенклатурну художньо-стильову межу набуваючи новітньої романтичної художньо-словесної системи світовідтворення (твори С. Климовського чи В. Довговича).

Формування мовно-мовленнєвих еталонів було зорієнтоване на осмислення історично-соціальних фактів. Однак культура мовно-мовленнєвого поступу була необхідна саме для актуалізованого сприйняття тих соціальних образів, на які рівнявся соціум, що було визначальною рисою продуктивно-традиційної етновиховної системи і становило собою фіксацію розвитку психічно-ментальних процесів як на рівні пізнавальних, так і виховно-демократичних утворень. Вони (мовно-мовленнєві поетично-художні взірці) виконували роль операцій, що забезпечували вирішення розумових, духовно-моральних, етико-естетичних, патріотично-корегуючих, демократично-правових пошукових самовизначень в історії самоідентифікації нації (про що свідчать історичні факти).

Барокові художньо-мовні та демократично-правові еталони конкретизували емоційно-вольові якості українця-козака, систему сімейних ціннісних орієнтацій, зміну мотиваційних театральних спрямувань, духовних орієнтацій по відношенню до усвідомлених соціальних цінностей чи об'єктивних історичних причин, а також соціальної дійсності, що було інтегровано в цілісну структуру індивідуальності ученого, літератора, педагога, митця, видавця.

Барокове слово було візерунком політично-історичної картини світу, воно змінило морально-етичний окрас правовідносин; з великої літери барокові митці писали про філософію, літературне народництво, дидактику, світську поезію. Слово і Бароко – нерозривні в основі характеристики поняття «словотворчість». Бароковий митець дбав про креатив мовлення, посилено привертая увагу до народного світобачення та різних граней життя.

Українська барокова вища освіта, успадковуючи кращі надбання

Острозької академії, навчала володіти словом, що містило політико-правовий, науково-просвітницький базис культури, з її стін, як й із освітньо-наукового осередку Острозької академії, виходили прогресивні адвокати по захисту прав українців та Церкви; відомі для того часу були імена 134-х адвокатів з різних напрямів цієї професії, 106-ть з яких надавали особливо захисту архирейським правам і монастирській культурі. На період 1640 р. серед відомих адвокатів можна було назвати: І. Кондратовського, В. Ясинського, Ф. Улицького, І. Кроковського та інших.

Бароко – це множина засадничих волелюбних джерел та етико-естетичних цінностей. Барокова культура виступала умовою корекції, примноження та удосконалення мовно-мовленнєвих надбань.

Література до У розділу:

1. Наєнко М. Художня література України. - К. : Просвіта, 2005. - С. 190-270.
2. Народна валеологія козацької держави. - Х. : Крок, 1999. – С. 78-80.
3. Руденко Ю., Губко О. Українська козацька педагогіка: витоки, духовні цінності, сучасність. – К.: МАУП, 2007. - С. 5-384.
4. Сергійчук В.І. Армія Богдана Хмельницького. - К. : Аграрна наука, 1996.
5. Стефанюк С. Деякі аспекти козацької педагогіки. - Х.: Крок, 1999. - С. 3-27.
6. Стефанюк С. К. Деякі аспекти етнопедагогічної освіти // Педагогіка і психологія. Науково-теоретичний та інформаційний журнал АПН України. – 1998. – № 2. – С. 125-133.
7. Стефанюк С. К. Етнопедагогіка та її роль у процесі виховання та самовиховання. Навчальний посібник. Управлінська діяльність керівника школи. - Х. : ХНПУ ім. Г. Сковороди, 1997. – С. 306-333.

8. Стефанюк С. Козацька педагогіка. - Х.: Крок, 2000. - С. 36, 54, 145.
9. Стефанюк С. Мигаль В. Деякі аспекти культурного поступу нації. - Харків-Полтава : ФОП Гаража М., 2016. - С. 384-417.
10. Стефанюк С. На допомогу вчителю народознавства. - К. : ВПОЛ, 1995. - С. 44-135.
11. Стефанюк С., Орлов А. Звичаєво-традиційний зріз історії української культури. – Харків : ФОП Никонова Б., 2015. - С. 29-44.
12. Стефанюк С. Українська етнопсихологія. - Х. : ХНПУ ім. Г. Сковороди, 2003. – С.10–122.
13. Стефанюк С., Грищенко В. Корегування духовно-патріотичного світобачення. - Полтава-Харків : ФОП Никонова Б., 2015. - С. 194-199.
14. Стефанюк С., Грищенко В. Нашадки козацької слави. - Полтава-Харків, 2015. - С. 10-270.
15. Стефанюк С., Орлов А. Науково-освітні сторінки історії української культури – Харків : ФОП Никонова Б., 2016. - С. 53-89.
16. Стефанюк С.К. Виховні можливості засобів етнопедagogіки. Виховання української еліти: Зб. матеріалів наук конференції. – Львів, 1997. – № 1. – С. 81-92.
17. Стефанюк С.К. Етнопедagogічна концепція Г. Ващенка // Український світ. Науково-суспільне видання. – 1995. – № 4-6. – С. 42-43.
18. Стефанюк С.К. Козацька педагогіка. - Х. : Крок, 2000. – 146 с.
19. Стефанюк С.К. Народознавча валеологія. - Х. : Крок, 1998. – С. 3-29.
20. Стефанюк С.К. Оживають народні традиції // Рідна школа. - 1994. – №10. – С. 13-17.
21. Стефанюк С., Старжинський С. Основи козацької педагогіки. - Х., 2008. - С. 47-180.
22. Стефанюк С. Формування творчої особистості засобами етнопедagogіки. - К., ХДПУ, 1995.-С.3-145.

23. Основи козацької педагогіки: полівиховний аспект. Частина друга. За загальною редакцією. Стефанюк С. – Харків, 2010. С.4-559.
24. Стефанюк С. Правові основи козацької педагогіки.-Х. – 2008.- С.8-112.
25. Стефанюк С., Гульбс О., Лантух В., Лантух А. Пізнавально-корекційна ідентифікація українця. - Х., 2016. С.7 –592.

ПІСЛЯМОВА

Ключовою характеристикою історичної поступальності української мовно-мовленнєвої культури було утвердження демократично-правової громадянськості та морально-духовної соціальності мас представниками передового слова та думки кожної епохи щонайбільше засобами етнокнижного надбання. Варто виокремити, що літературно-публіцистичний, перекладацький, дидактичний, ідейно-філософський, митецький, правовий та богословський напрями спадкоємно сприяли примноженню етноблага. Весь креатив кожного наступного століття, завдяки слову, в яке було вкладено всю любов до рідної землі, надбання предків, наближав до особистісного життя людини всі етноздобутки та сприяв духовно-патріотичному вирішенню проблем часу.

Якщо соціально-дидактичною проблемою Київської Русі було морально-етичне навчання жити по-Вірі, то весь мовно-мовленнєвий ресурс полягав саме у вирішенні заповідних завдань русичів.

Завдання Галицько-Волинської держави визначались у більш освітньо-поглибленому дидактичному пізнанні Божого повчання, а також вивченню надбань народів світу.

Ренесансний період своєю мовно-мовленнєвою, освітньо-науковою актуалізацією визнавав намагання захистити здобутки предків від покатоличення.

Бароковою проблемою було намагання не зійти з виокремленого раніше шляху оберігання Волі, освіти, свободи вибору, демократично-правових надбань на зовнішньому та внутрішньому плані, чому була приурочена вся науково-освітня, літописна, фольклорно-літературна, богословсько-просвітня, історично-культурологічна література.

В основі етнокнижного українського словникового надбання домінує високий рівень демократично-патріотичної, науково-освітньої, публіцистично-духовної мовно-мовленнєвої культури.

У Київській Русі всі просвітницько-книжні набутки, особливо оригінальна література, свідчить про таку ментальну рису, як невпинне бажання до взаємодосконалення через виокремлення ролі етики, естетики, права, релігії, освіти та просвіти.

Галицько-Волинська держава фіксує здобутки своїми літописами, оповіданнями, переказами, звичаями, традиціями на рівні нестримного бажання глибше пізнати Божу Подобу, глибинний зміст культури-творчості в житті країни, історію народів та інші мови.

Ренесансна українська культура демонструє своїми науково-освітніми видавничими проектами дидактично-екзистенційний намір глибше та повніше пізнавати Боже через можливості Людини, вдосконалювати себе через орієнтир на Творця світу, уславши людське через креатив та етику (звичайно за подобою Божою). Це епоха високого рівня уваги до наукового, філософського, богословського осмислення життя, освітянсько-просвітницьких проблем, виокремлення ораторства, полеміки для підтвердження своєї філософсько-богословської, дослідницької морально-етичної, правостверджуючої та педагогічної позиції. Ораторська, полемічна, дидактично-етична ренесансна література чимало уваги надає правовій культурі соціальних взаємин, прав людини та нації.

Час Бароко (як в Ренесанс) в Україні фіксується чисельними виданнями наукових основ єдності земного та небесного, що вимагають від людини життя за подобою Божою: Бог – Творець і людина має за Подобою Божою: самопродовжуватись в креативі через Його спадок. Доказом цьому є високий рівень розвитку всіх чинників культури, а особливо художнього вдосконалення мовно-мовленнєвого процесу. Спочатку було Слово – домінуючий девіз, що допомагає спільноті на всіх планах (наука, освіта, мистецтво, традиції, право) творити та бачити новітні відкриття поза собою, в межах власного «Я»: етико-естетичні переживання стосовно пізнання незбагненого світу, але через високе креативно-мовленнєво-духовне.

Усі питання чи проблеми кожного зрізу українського епохального часу визначальні в плані продуктивно-традиційної етновиховної та освітянсько-наукової системи, що зачіпають психічно-ментальні процеси (див. аналіз української етнопсихології), ініціативно-громадянський контроль (див. українську етнопедagogіку) та демократично-правовий креатив, дійство звичаєвого права (див. правові основи козацької педагогіки), обрядово-фольклорні надбання та поетично-художні, релігійно-полемічні взірці (див.пізнавально-корекційна ідентифікація українця чи деякі аспекти культурного поступу нації або читай уважно всі розділи даного посібника) – все було вкладено українцями в Слово. Завдяки йому, власне Слову, відбувалося вироблення та накопичення матеріально-культурного, соціально-дидактичного, політично-правового та етико-духовного багатства українського суспільства, а також засвоєння молодим поколінням кращих етноцінностей.

Напрацьований, від часів Київської Русі, базис культурно-соціальних, політично-правових та науково-духовних ідей сприяв соціалізації та самореалізації особистості (зафіксовано книгою, звичаєвим правом, фольклорним креативом). Через Слово відбувалась спадкоємність епох та ідентифіковане взаємопізнання людей, що оберігало єдність українських земель.

Слово допомагало не тільки успішній спадкоємності епох, а й самовизначенню, взаємозбагаченню людей. Слово творює Людину (духовно, соціально й фізично), сприяло цивілізованості соціуму. Слово, відбиваючись в індивідуальній свідомості, громадянсько-корегуючій практиці, закріплювалось у якості норм, вимог, правил співжиття, видів взаємин. Завдяки Слову виокремлюється загальна історична картина суспільного буття українського народу й у час духовного самостворення, й у нелегкий період іноземного засилля.

Через розмовне та книжне Слово можна пізнати основи творення національного характеру українця у часі; зокрема, це виокремлення й

удосконалення морально-соціальних функцій особистості Київської Русі, пізнавально-розвиваючі функції культури Галицько-Волинської держави, духовно-соціальні та демократично-правові презентації епохи Ренесансу та громадсько-коригуючі ініціативи людини-громадянина в Бароко.

Українська мова в кожному епоху динамічно активізує кращі основи красномовства, етико-естетичні, дидактично-ідейні, художньо-образні особливості літературно-писемних надбань.

Мова невпинно стає домінуючим фіксатором незалежності нації, її політично-фізичних рубежів, основою культурної, морально-етичної державної та міжнародної політики. Засобами мовно-мовленнєвої культури корегується ідентифікаційно-культурний поступ українця, фіксується історико - поступальний соціально-правовий креатив, як ментально-поведінковий етносамовияв, здатний, завдяки ціннісним орієнтаціям, запобігати соціальній байдужості, де байдуже осмислюється як «idiotes»; байдужість у кожному столітті ставала виявом асоціальності й аморальності. Повага та увага до мовно-мовленнєвого самовираження презентується на рівні вищого щабля у володінні багатством духовно-морального державотворення, конституційності самопрезентацій; зокрема мова виступає важливим провідником презентації культури на кожному відтинку часу. Священним обов'язком кожного є здатність примножувати здобутки усіх чинників культури, особливо оберігати мову, яка є моральним духом народу та показником демократично-правового здоров'я, духовних основ соціуму; українська мова – виразником ментальних морально-мистецьких цінностей.

Згідно оглянутих вище мовно-мовленнєвих надбань українця, можна твердити, що характерною домінантно-ментальною його рисою є здатність до самоорганізації, бажання жити за демократично-правотворчими законами співжиття, любити все, що створене Богом, оспівувати Боже творіння Словом. Інакше кажучи, це підтверджує істину, яка стала у наш час аксіомою, що духовна культура, елементом котрої є мова, є основою становлення української нації. Тому новий Закон про мову, який безумовно

зафіксує державний статус української мови, буде гарантом консолідації нашої нації.

Монографія

Світлана Стефанюк, Олександр Кобець, Валерій Лантух, Алла Лантух

ДУХОВНА КУЛЬТУРА ЯК ОСНОВА СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ

Комп'ютерний набір: Лантух А.П.

Коректура:

Верстка:

Замовлення № . Наклад:

Формат 60/84/16. Ум.од.

Надруковано: Видавництво ЦТРІ «Друкарський дім»

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру

видавництв ДК № 5071 від 23.03.2016

м. Краматорськ, вул. Олекси Тихого, 1-б;

Т. (06264) 6-73-34; (066)076 76 21